

LOOMING

Eesti

Kirjanike Liidu

kuukiri

8

August 1992

Indrek Hirve, Valeeria Villandi, Jaan Malini ja Aarne Puumuulet.

Madis Kõiv Igavese physicus'e elu.

Livia Viitoli ja Arvo Valtoni lühiproosat.

Yrjö Ahmavaara Lääne kultuur ja Soome intelligents.

Virginia Woolfi esseid.

Sirje Kiin Marie Underi töö tekstiga.

Mait Raun Noored ja vanad noored.

Julius Põldmäe mälestusi.

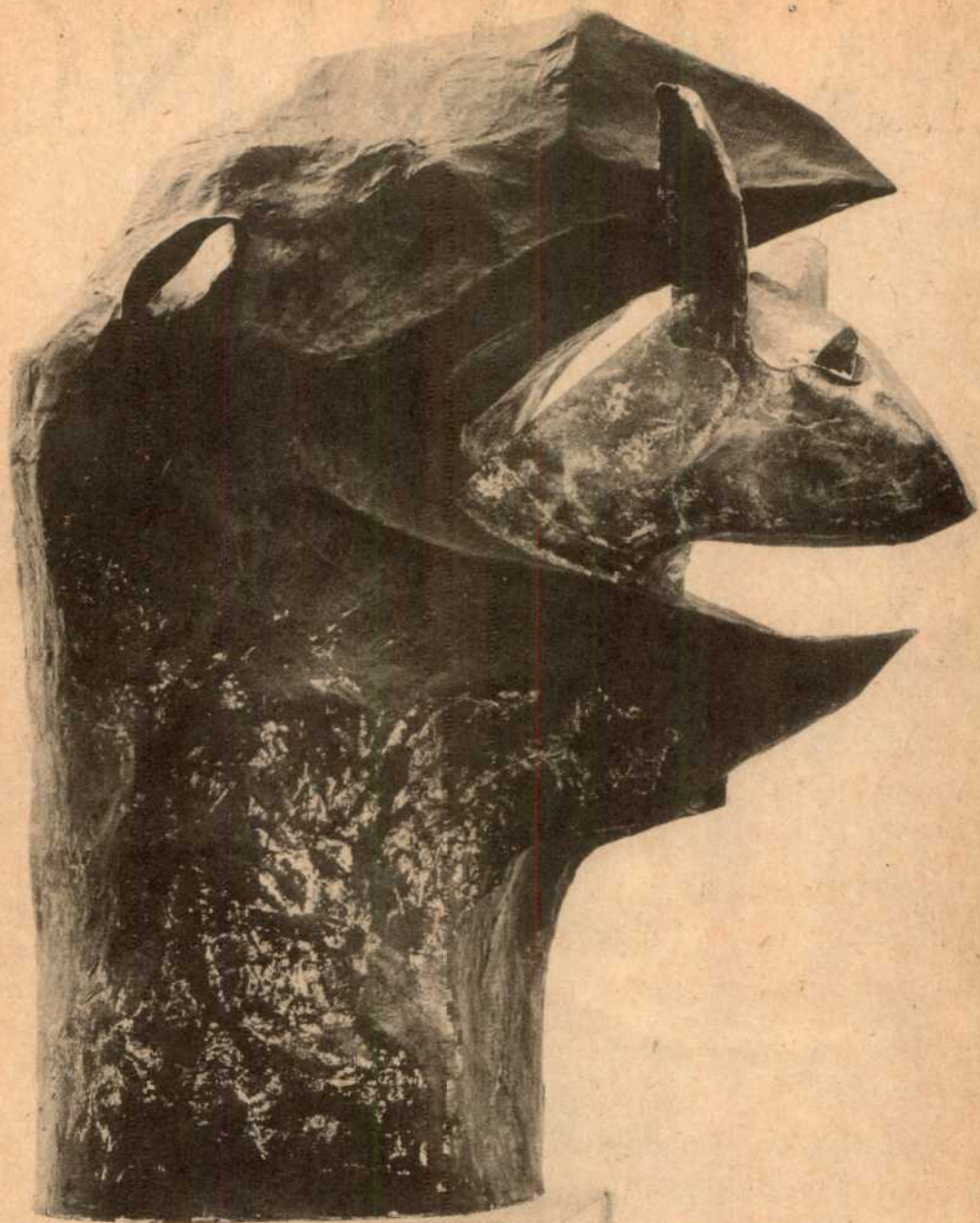
Hasso Krull Kirjandus ja raha.

Arvustused ja ringvaade

Ilmub

1923.

aastast

TERJE OJAVER
Harmoonia paber vask 1992

TERJE OJAVER. Harmoonia

(Paber, vask) 1992

LOOMING

8

1992

ILMUB 1923. AASTAST

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI

Indrek Hirv

*
Ükspäev sa näed mu kutse äkki mõikab
hääli tuleb ööst ja koolutab su kalgust
tuul vilistab ja õrna lihha lõikab
ja rebib lubadusi kergest salgust
siis leiad kergelt mind ma seisan rohe-
tavate kauguste ja valge kohe-
va pilveserva vahel allavalgust

mis valgust kui on öö sa küsid kohe —
narr kaudu öö siis talub päeva peitu —
nii kergelt kui su huuli paotav ohe
su keha kaob mu musta hõlma peitu
ja läind on öö kus kurat päev on värav
uus tee on äkki valla — ja on särav
see tee mis algab pääle hingeheitu

Ükspäev sa näed mu kutse äkki mõikab
hääli tuleb ööst ja koolutab su kalgust
tuul vilistab ja õrna lihha lõikab
ja rebib lubadusi kergest salgust
siis petangi sult välja sinu ainsa
maapäälse osise... oled vaim sa
ja sujud minu vaimulennu algust

9. VII 1992

*
kui kauged tuled puhub surnuks eha
ning teetul ränduril on jälle astumist
öö! üle jääb vaid meeldejätuks teha
ta silmetagusesse kuusse rist
miks kahetsuseirves ilme vilab —
nõök selles on et südant pilab
floretil järjekordne möödapist

kord täkkeist lõhkeb elu vesivill
ning surma sugulasi tantsust väsib
kui huulik umbub tummub vilespill
tuul tuleb tähtedelt ja aedu räsib
siis loodus maksma paneb oma väe
ning salaelu tärkab öö all — näe
kuis vagel armastaja aju näsib

12. VII 1992

*

mu kõhutuuled närtsitasid lilli
maanteede veeris tolle sõja ajal
ja kui ma hiljem käisin tallad villi
siis pikka kestus oli peerukajal

su õrnus muutis naeruväärseks rinde
kuid karjeid kostis siiski endistviisi
kui laskus läbi põlengu assiisi
franciscusele õlgadele linde

maailmapõlu kilbist leidsin kaitset
kui mälu määris kujutluste räpp
mu ajus sinu imettegev näpp
ei suutnud parandada mõrumaitset

su reitevahe ühevahe oli
ju õhtusse kui hommikusse valla
nii mõnel täkul oli tulla voli
kui lasksid oma tõstesillad alla

nüüd ilmapõlu kilbist leian kaitset
kui mälu määrib kujutluste räpp
ning ajukääres sinu tundlik näpp
ei paranda mu mälu mõrumaitset

mu kõhutuuled närtsitavad lilli
maanteede veeris pika sõja ajal
ja kui ma nõnda kõnnin tallad villi
siis pikka kestus on mu peerukajal

ja siiski kahjuks piirid on mu põlul —
kui viirastuslik vaimuselgus hajub
silm läbi tumeneva udu tajub
öölinnukesi sinu paljail õlul

13. VII 1992

INDREK HIRV

1012

*

kraelõkmeil sädelevaid ruune varjas
poiss seemiskindaga kui tuli linna
ta tuli kaevikust ja sõda sarjas
ja puhus ervinile suitsu ninna
ning märkis lõpuks asi seegi on
et meil on lõpuks oma leegion

lili marleen mu lapsepõlve laul
kui jommis isa kammis klaverit
ei olnud plekke meie meheaul
kuid elu oli püsind pikalt sitt
ning aina korrutand mis seegi on
et kord meil oli oma leegion

mu armas tüdruk unes käivad paugud
mu kadund isa vastu panna käsib
eks mulgi ole rinnus kuuliaugud
neis peksleb hirmund süda kuni väsib
kuid talle lohutuseks seegi on
et kord meil oli oma leegion

3. VII 1992

*

veel õhtul ümber tüütuid hulki sagis —
kõik äkki vaik — su pilgu püüdsid vähed
siis taevas ragises kui taglas pagis —
iil tuli säält kus kinnituvad tähed
ruum paisus rullis lahti end õhk tardus
ja raske veri kergus ja meel hardus
hää! sosistas sa lähed — ja sa lähed

see kergus oleks nagu tuttav — hašiš
kui mängles meeltes kanalite haisus —
uim hajus siis närv oli rängalt sassis
ning masendusse kustus ebamaisus
silm hämardus ning huulil kuivas vaht —
kuid äkki taevas ragises kui jaht
seil rullus üle tähtede — ja paisus

sa kõigest loobund — küllalt suur su uri
et vaikselt minna teid kus käivad vähed
kui taevas ragiseb ja paisub puri
ning pagi lihvib viilkuma rändtähed
aeg kaob ruum avab end öövalgus tardub
ja raske veri kergub ja meel hardub
hää! sosistab sa lähed — ja sa lähed

19. VII 1992

*

on surm mu sugulane otseliinis
ses mõttes mõnulen kui pilvesõus ma
kui kuu ja tähed tiirutavad kiinis
öö-öölt ma harjun kõrgemale tõusma —
siis kõrguspainest lõnksatab mu neel —
ja hirmund tähed killunevad veel

ah mõtet üldse maa ja mere pääl —
surm hoolib võrdselt kõverast ja õigest
ning hirmuahastusse sumbub hää! —
ses pimeduses mis on kõrgem kõigest
must jõgi liugleb surmavaikus —
tõttõelda minu jaoks on maiku ses

sest hirm on äkki kadund õhe-
tavasse koitu sinu õrnas tupes
ma avan võhumõõga jõhkra lõhe
ning poon end vesiroosides ja kupes —
ning surmakrampe elulõimudes
vaid sina näed mu ümber põimudes

22. VII 1992

*

laeruute klirises — neid katki lõikas
chopini platsilt kostev tremolo
itaallane ööst kasse koju hõikas
pill vaikis hetkeks — võttis uue loo

kuid taevas paistis läbi nagu vesi
purskkaevus viiuldaja kurakäel —
see pritsis lõkerdavaid linnukesi
ja valge kirik paistis kaugel mäel

ja tähed paistsid kõrgemal kui tuled
ja eks noil olnud jälle oma laul —
ah kallis kui sa kord pariisi tuled
siis näed mis õis on jumalema aul

et taevast sajab igaviku puru
see hiilgab sätendab ja ütleb minge
te kõik kel hing on igatsusest puru —
sest õöst te saate hingamise hinge

üks kindel linn kus taevas paistab läbi
ja põhja poegadel kaob rinnust tusk
ja sajandite lein ja orjahäbi
ja luteruse karemeelne usk

üks varjupaik on ilmas tõesti tallel
kui joome veini põhjataeva all —
au maarjal isal pojäl ja ta tallel
ja kõigil linnukestel üleval

23. VII 1992

suur kurbus — naeruväärne aga võimas
liig palju armastust — nii nagu rohest
mis kogub vette hääbuvad väärtaimed —
või nagu luuletaja luksusrõivas
nii kärbub süda saades aiva kohest
truu armastuse tärkamisest aimet

nii nagu patustaja upub tülka
või nagu roimar proovib endamõrvu —
või nagu täitub ahtra üsa aplus
nii olen mina imend mürgitilka
mis tuimestaks mu nägemist ja kõrvu —
kuid üha kestab südamete taplus

mu arm kas näed mu kalestunud larvi
ja silme vastapandamatuid tukke
kas suudluses ei tundu väävlivingu
või vaata — kas mu varjul pole sarvi —
ja miks ma haihtun ikka enne kukke
ah tühja — aga kõri ihkab lingu

26. VII 1992

vaid sina suudad anda mängujulgu
vaid sina — helemeelne hekiarm
kui võrdlen sind ja põhjataeva kulgu
siis kerges tuules paraneb mu arm

kui mängime su häbedusekingul
ja kasekesed kohavad me päis
siis tige ilm on kibedusest pingul
võibolla on neil õiguski — eks näis

me mäng on muide sügavam kui arvad —
ei teises mõttes — öisel õrnal tuulel
ei meelest kao su kukla udukarvad
ning pelk kuuhelk su märjal alahuulel

25. VII 1992

ükssama õud on süüdlasel ja süütul
kui luuletaja surmahaav on hüübind —
ööpalvel hauaäärelt üles hüütul
on vaevalt varjundit mis poleks süübind
me lauludesse elu kaldapääslel —
kuid pole kaalu kaebel sajahääslel

sarvkesta vikerhelgil peegeldumas
on tähed samuti kui tüündund merel —
ei ainsat elumärki taevakumas —
oh issand vaata meil on hammas verel
su raske vari painab pilveseina —
oh märka korraks meid ja meie leina

kui loometuhkudes on luuletaja
siis hoiä hetkeks varjul oma kiivus —
miks kõik mis püsib elus üle aja
peab hingama vaid sinu inglitiivus
tea — et kord olen saanud maigu suhu
siis lõpetab vaid taid — või surm mu tuhu

24. VII 1992

Madis Kõiv

Igavese *physicus*'e elu

Mythologia theoreticorum

Viiskümmend aastat hiljem, sest ka see sündis nagu minagi öösel, ärkas igavene *physicus* kella kahe paiku üles ja otsustas minna tööle. Võib muidugi olla, et viis sellega täide ammuse kavatsuse ja polnudki mingit ärkamist, et oldi ärkvel nagnii ja oodati, õhtust saadik juba, et pendlilõõgi täpsusega — kui punktipealt saab täis 59 aastat minu sünnist (mina selle loo räägin ja mina ka ajaarvamise määran) — tõusta, panna riidesse ja minna. Ehk nii see just oligi ja otsus viidi täide pärast pikki kaalutlusi *pro* ja *contra*, aga on sama võimalik, et kõik — mõte, kavatus, otsus, teostus — sündis äkki ja ühelainsal silmapilgul, ärkamise välguvalges, selguses nagu ilmutus: Võta oma voodi ja mine!

Ja kuhu oli temal, igavesel *physicus*'el, mujale minna kui tööle, kuhu mujale võis temal veel asja olla, või kuhu mujale tal oligi kunagi asja olnud; või täpsemalt — kus mujal oli veel see koht, kuhu ta päriselt ja tõeliselt kuulus. Ta tõusis ja läks tagasi oma paigale.

Arvatavasti oli tuba pime, sest detsember ju oli ja öö, ehkki veel kuu algus — nädalat kolm pööripäevani —, aga siiski vist mitte kottpime, sest kindlasti oli õu valgustatud, vähemalt pidi seal kusagil majade vahel olema post päevavalguslambiga, mille kuma paistis läbi suure akna (muidugi olid toal suured aknad), ja polnud seal sugugi nii detsembripime, nagu võinuks olla ja kindlasti oligi viiskümmend aastat tagasi ükskõik kus sealsamas mõisapargi ääres. Ja isegi sõltumata sellest, kas aken vaatas siseõuele (päevavalguslamp!) või vastupidi, pargile ja järvele, sest õine lumevalgus kõikvõimalike edasi- ja tagasipeegeldustega — pealegi möllas sellel ööl akna taga tuisik, tõeline valge torm — tegi oma ühtlustava töö.

Muidugi, ka see kujutus võib olla vale, lumepuru võis matta päevavalguslambi hendluse ja aknatagune nagu tookord mõisaaegadel olla ikkagi lauspime. Ühesõnaga, kuidas valgusega ka oli, igavene *physicus* ajas ennast asemel istuli, vaatas ringi, heitis pilgu kõrvalasemetele, jäi põrnitsema akna poole ja nägi või vähemalt kuulis, mis seal taga sünnib, ning unustas selle. Niisiis, vaadanud toas ringi ja näinud, et kõrvalaseme(te)l — asemeid, niipalju kui mina olen aru saanud, oli toas neli, kaks neist tühjad — magatakse, kobas ettevaatlikult riiete järele, sai nad juba kätte, võib-olla tõmbas endale särki, koguni kuube selga, oli ehk peaaegu juba täiesti riides, klõbistas siis aga püksipandlaga või nagistas voodipõhjaga, aga sel juhul ei olnud ta kindlasti pintsakuni jõudnud — või ehk siiski, sest tegi kogu seda riidessepanemise tööd istudes, et aknataguse lume (või päevavalguslambi) valguses mitte liiga silma torgata — ka oli tal tõusmisega, kaks aastat pärast insultit — ikka veel raskusi, sest ehkki jalg töötas enam-vähem rahuldavalt, ka käed ja keha, mida insult suurt ei puudutanud, ei käinud see asi sugugi endise libedusega; kuidas ka oli, igal juhul ärkas kõrvalmagaja üles ja nägi, et igavene *physicus* paneb end riidesse, või et on väljaminekuks juba valmiski, tõstis pea padjalt ja ütles:

Kos sa läät, Raimu?

(Ma oletan, et naabrimees on oma maa mees ja räägib oma maa keelt, milles ei või küll kindel olla, aga teatavatel põhjustel — millest hiljem — on sellel oletusel põhja.)

Raimu, *alias* igavene *physicus*, istus nüüd ehk tagasi sängile (kui ta seisis) või heitis pikali (kui istus) või tatsas ukse poole ja pobises, et peab ära käima (aga milleks oli tarvis ärakäimiseks pintsakut selga ajada?). Ma ei tea, kuidas naaber *s e l l e l e* (ükskõik missugusele nendest kolmest võimalusest) reageeris, aga arvata võib — *mõne* jutu alusel, mis hiljem meieni jõudis —, et ta ajas ennast küünarnukile üles, sest just temale oli usaldatud igavese *physicus*'e järele valvamine (ka seda järeldan hilisemate juttude põhjal), ja ütles:

Heidä pikäle, kos sa läät, üü om viil. Är minku koheki, jää magama!

Mispeale igavene *physicus*, nagu räägitakse, heitiski magama, s.t. vähemalt pikali, ise juba poolenisti riides, või koguni täiesti — aga teine ei tee sellest numbrit, sest on unine ja tahab peamiselt *i s e* magada, ei ole üldsegi huvitatud «hulluga öösel jändamisest», mis võib une sootumaks ära ajada. Jääb rahule, et too on nüüd selili maas, tekigi ehk peale tõmmanud, ja paneb pea tagasi padja peale, tõmbab *i s e* teki kõrvuni, keerab ehk Raimule koguni selja, sest tavatseb magada vasakul (paremal) küljel, ja magabki. On kindlasti keskmiselt hea unega ja magamajäämise raskuste all ei kannata.

Nüüsiis, kui igavene *physicus* heitis voodisse pikali — riietes võib-olla, mida naaber ei märganud või ei tahtnud märgata, sest hoidis unest ikka veel kinni —, viis ta toa, vähemalt väliselt, tagasi tavalisse öökorda, kus kõik vertikaalid kuuluvad horisontaliseerimisele, ja siis jäi naaber uuesti magama. Ehk norskaski.

Nüüd ajas igavene *physicus* ennast loomulikult jälle üles, aegamööda ja mõistagi etevaatlikult, pidas naabri magavat selga hoolega silmas, hoidus, niipalju kui võimalik, reformpõhja nagistamast, kobas koiku alt tuhvleid...

Just nii seisis see hiljem ajalehekuulutuses: ...jalas hallid toatuhvlid...

... ja pressis need jalga.

Kingi tal siis võib-olla enam ei olnud, vähemalt olid need juba sügisel väljaskäimiseks täiesti kõlbmatud.

Nüüsiis läks ta toatuhvlitega ja võib-olla polnud tal täit selgust — kuigi vaatas ju aknast välja —, mille sisse ta nendega astub. Ehk oli ta lume kui niisuguse juba unustanud. Jäi tormgi akna taga tal sellepärast märkamata.

Ja seejuures ei olnud see sugugi tema komme toatuhvlites ringi tatsutada. Tema oli suurte ja raskete saabaste mees, ka töö, ka seal kolistas ta oma tankidega mööda koridori, viskas käies pikalt jalgu ette, puudutas samal ajal kord vasaku, kord parema käeseljaga seina — koridorid olid meil üleval viiendal, põõningukorrusel, kitsad —, andis kõndides käte ja küünarnukkide, isegi õlgadega oma sammudele ja rautatud saabastele hoogu juurde.

Nüüd läks ta tuhvlitega. Mis on peaaegu kujuteldamatu, sest isegi harilikud tänavakingad ei kuulunud tema tavasse.

Ja siiski kandis ta neid sellel viimasel korral ja me panime seda kõik tähele. Võib-olla sellepärast, et kingad olid katki, peaaegu lõhki, ja ta jalad nendes justkui amputeeritud, mida nad ju lõpuks, vähemalt metafoorselt rääkides, olidki, ja kõndimine polnud see, mida meie mäletasime. Meie kõik, niipalju kui meid tol viimasel korral, juunis, seal käis — vanad kolleegid ja õpilased, kes olid teda ikka näinud (kas või Riia maanteel bussiaknast välja vahtides) pikkade tanksaabastatud sammudega vehkimas Ropka väljalt koju Tähtverre, pea õlgade vahel, küünarnukkide vunkides. Bussiga ei sõitnud ta kunagi.

Aga nüüd, sellel ööl, viiskümmend üheksa aastat pärast minu sündimist, toatuhvlitega lumetormi; või juba nimetatud päeval — mitme auto ja pöörase kihutamisega suurel väljasõidul — katkiste tänavakingadega veel niimata ja kasteses juuniheinas puude all ukerdamas.

Nendest katkistest tänavakingadest, mida me kõik tähele panime ja mida tema eba-

kindel käik eriti esile tõstis — peaaegu kaks aastat oli möödunud tollest õhtupoolikust —, ei, pigem õhtust, sest kell hakkas saama üksteist, kuigi Õiglase kanamajakese krohvsein ikka veel punases õhtuvalguses kilgendas, aga sauna esik oli juba hämar, kui ta äkki mu juurde ilmus (ma kirjutasin, valmistasin ette järgmise päeva seminariks, vaatasin alla lehtedele ega näinud, kuidas ta tuli) ja küsis: Mis kell on?, ja mina nägin üles vaadates, et ta on kuidagi imelik, ja ütlesin: Saab üksteist, ja tema küsis uuesti: k a s h o m m i k u l v õ i õ h t u l ? — ja sellest haaramisest õunapuuksa, õieti lehtede järele, sest oksani ta päriselt ei küündinudki (paar päeva hiljem, kui kool oli läbi ja meie Vellaverest läinud), ja halvausest, mis tuli paar nädalat hiljem, ja nende kahe aasta jooksul ei olnud ta käimaõppimisel teinud kaugeltki enam neid edusamme, mida oli teinud kunagi ammu, veel enne minu sündimist, kahel esimesel aastal — ühesõnaga, nendest katkistest tänavakingadest sündis hiljem uute talvesaabaste ostmise aktsioon, totruseni paisutatud ettevõtmine, millesse segas ennast lõpuks presidentki.

Tookord aga, juunis, kui me nägime ta jalas katkisi kingi, ei tulnud pikem jalutuskäik pargis kõne alla. Astusime küll koos majajärgisele asfaldile, läksime mööda väikest platsi, piki vana mõisaagset maakivimüüri väravani, müüride vahelt pargi puude alla — oli juuni lõpp, pärast jaanipäeva, ning rohi oli jõudsalt kasvanud —, aga keerasime kohe värava tagant pargirajalt kõrvale, läksime läbi kõrge juuniheina alla järve poole, sest seal seisis pink ja paistis päike. Pargis puude all püsis veel kerge jahedus. Ta kõndimine oli vaevaline ja rohi ikka veel hommikukastest märg, sest puude alla jõudis päikesepaiste ainult lapiti. Eemal teeraja ääres seisis mehed vikatitega, luiskasid parajasti, siis kui meie läksime pool-hanereas alla järve äärde pingile ja igavesel *physicus*'el oli hoolt, et tasakaalu hoida. Ta ajas oma pikad, aga justkui kõverad Liszti-käed laiali, nagu kavatses alustada kromaatilist passaaži, sõrmed konksus ja harali. Ta komistas ja balansseeris, ja mitte ainult sellepärast, et kingad loksusid ja kontsad olid viltu tallatud või et rohi oli pikk ja märg, niitmiseks küps — ja kuskil juba niidetudki, aga mitte siin müüri taga, kust läksime —, vaid ka sellepärast, et tõepoolest — ta ei olnud enam endine käija.

Mul tuleb ette, nagu oleks ta vaarunud, kukkunudki, aga võib-olla siiski ainult vaarunud, sest kohe olid abilised kõrval, hoidjad; ent selles kujutluses ei ole ma päris kindel.

All järve juures tegime pilte.

Saabastest tuli juttu alles sügisel — nii kaua haudus meie ajukurdudes see nägemus, enne kui mingiks selgemaks kavaks kujunes. Sügisel, kui rohi kolletas, seesama, millest läbi ta suvel alla pingile tatsus, ja hall tuli hommikuti maha, kogunesid nägemused kokku ja tulid päevavalgele. Siis räägiti igavese *physicus*'e saabastest.

Muidugi polnud suvel jutuajamiseks mahtigi, rahvas sõitis laiali ja kellel siis tulevad suvel soojaga meelde külmetavad jalad.

Sügisel, jah, siis olid igavese *physicus*'e katkised kingad jälle kõigil silmade ees, ehk seegi, kuidas ta kõrges rohus ukerdas, käsivarsi ja sõrmi laiali ajades abiandjaid eemale tõrjus. Mingeid salajasi kanaleid pidi tuli alla (tegelikult üles, viiendale korrusele) kuulnud, et ka president tahab abistamisest osa võtta ja pärib, mida oleks vaja.

Ainult saabasteni me ei jõudnudki ja igavene *physicus* läks toatuhvlitega.

Mis oli paljude arvates tegelikult õnn, sest saapad poleks lõppkokkuvõttes muutnud midagi. Oleksid meid vaid kaasosalisteks teinud äraminekus, mis jäi nüüd niiviisi, nagu ta jäi — vana spinozalase puhta mõistuse vabaks aktiks. Aleksanderliku tahte teostuseks, mis raius kõik sõlmed lahti ja viis asjad algusesse tagasi.

Algusesse, kus olid lauad.

Neid on palju, aga ma tean ainult mõnda, osa olen ehk unustanud.

Sinna, nende laudade juurde kuulus ta nagu Liszt klaveri taha. Seal oli ta koht, seal oli ta, kes ta oli, kõik muu — peale kõndimise muidugi — muutus tema juures veidraks ja kahemõtteliseks. Või ehk veel tahvli ees, kui ta seal seisis, kriit näpus, ja rääkis, aga ka seal jäi temas midagi lahtiseks ja küsitavaks. Laua juures oli ta suurem ja kindlam.

Laua juures ei väaranud teda keegi ega puudutanudki vist, kuigi just siin käisid «kunded» (mina ise nende hulgas) temalt konsultatsiooni ja abi saamas.

Tahvli ees, ehkki ka siin püsis kõik koos ja midagi ei olnud just valesi, ei midagi veidrat ega kahemõttelistki kuigi palju, puudus ometi laua taga istumise absoluutne üleolek, mõjutamatu ja isendastmõistetav möödapääsmatus — nagu see kuulus muide ka tema käte sujuva sõudmise ja jalgu ette pilduva käimise juurde.

Tahvli ees ta trivialiseerus, muutus meile teistele sarnasemaks, sest ka meie võisime seal niiviisi seista ja pilkugi tema moodi korraga kahte erinevasse lõpmatusse pöörata, et neist ärgates (mõlemast korraga või ühekaupa) ennast otsekui hüppega tahvli poole käämata, sellele kahe pika pianistikäega peale langeda, pea kuklas ja suu täis sõnumeid neist kahest lõikumatus. Muidugi, keegi ei mõistnud kriiti niiviisi rusikas käega pihku võtta, sellega justkui hõõrudes neid piklike, poolviltuste, hästitempereeritud tähtedega valemid üksteise järel vasakult paremale lükkida. Meie tavaline läbipaistmatu ämblikuvõrk, kus ülekanDED lähivad nooltega ühest valemist teise, nagu oleks tegemist raudteesõlmede skeemidega, puudus t e m a tahvilil täiesti. T e m a valemid seisis igaüks omal kohal, o m a täpselt väljakirjutatud konstantidega, o m a (õigete!) märkidega, kalligraafias ja puhtalt. Tema ise seal kõrval, juuksed harali nagu Einsteinil — kelle vastu ta tundis ilmselt teaduslikku, aga nähtavasti ka puhtinimlikku antipaatiat —, valvel, et kõik oleks korras. Ja ometi oli ka tema seal inimene ja pidi tunnistama või möönmagi ühe või teise kuulaja argumenti või vastuväidet.

Peamiselt küll Pauli — teise igavese *physicus*'e omi; vähemalt noil aegadel, aga see on õieti ju väga ammu, kui nad veel koos tahvli juurde sattusid, teineteist kuulasid, aegajalt ühes auditooriumis istusid ja midagi arutasid.

Ja tõesti, see oli ammu, kui ma nüüd õieti meelde hakkas tuletama ja endalt küsin, kunas nägin ma neid kahte viimati koos, ühes auditooriumis istumisest ja teineteise kuulamisest rääkimata.

Kas seekord, kui Raimu keeldus andmast Pauli koostatud retsensioonile allkirja, mida too temalt palus? Enamasti kirjutas Paul — asjalik ja otsekohene, nagu ta oli — oma kogumiku artiklite retsensioonid ise: nangun ei viitsinud keegi neid artikleid lugeda, ja oodata oli tüütu, lootusetu pealegi, ning ka tähtajad surusid peale.

Niisiis tuli Paul oma artiklite ja retsensioonide kimbuga meile, käis kabinetid läbi, surus igaühel kätt ja ütles ilma pikema sissejuhatusega (Paul ei teinud sissejuhatusi kunagi): Siin on üks artikkel minu kogumikust, ma palun, et te kirjutaksite sellele retsensiooni. Aga sellega on kiire. Kuid sellest ei ole midagi, ma kirjutasin retsensiooni ise valmis (siinkohal naeratas ta mõnikord). Kui te sellega nõus olete, mis mina kirjutasin, ei ole teil endal vaja kirjutada. Siis piisab, kui te kirjutate oma allkirja alla. Muidugi, te ei pea minu retsensiooniga nõus olema, kuid sel juhul palun teil ise kirjutada. Aga sellega, nagu ma ütlesin, on kiire. Siin on, näete, artikkel, ja siin on minu kirjutatud retsensioon, muidugi ei ole siin allkirja all, sest selle peate kirjutama teie. Kui te nõus olete.

Isendastmõistetavalt, ei mingit küsimust, olid kõik Pauli retsensioonidega nõus, allkirja oleks võinud anda ka kohe, käigupealt ja mõõdamines, ometi jäeti nii üks kui teine, artikkel ja retsensioon, enda kätte, sest lodevus ja familiaarsus olid Pauli puhul mõeldamatud. Retsensioon oli küll formaalsus, aga ta o l i seda, ja formaalsuste juurde kuuluvad kanoonilised käigud, mis ei salli kahemõttelisusi, ja kõige vähem sallis neid Paul.

Ka igavene *physicus* mitte, kuid tema skeemid olid teistsugused ja ta keeldus. Kui ma õieti mäletan, oli tema enda retsensioon negatiivne. Mistõttu sündis kahe igavese vahel omavahelisi kõnelusi ja ülejäänud seltskonnale nalja, mida andis pikalt mäletada ja järele ahvida.

Prægusenigi: kadunud Pauli (sest ka Paul on kadunud) märkimis- ja kuulamisväärsset tämbrit ja nappe, otsekui pidurdatud žeste ning Raimu plahvatust: «Ei!»; — kuidas ta ra-

putas enne seda oma pikki, aga juba hõredaid juukseid, kehtas ühte, siis teist õlga, naeris ja lõi selle «Ei!» pikkade harali aetud Liszti-näppudega vastu lauda nagu akordi.

Ma ei mäleta, kuidas see lugu lõppes, aga see pole ka oluline.

Küllap said nad teineteisega hakkama, vanad vastased ja kaaslased juba ahjutagustest aegadest. Üks neist kõigi võimalike konventsionaalsete tiitlitega (Paul) ja teine õilsalt ilma ainsata (Raimu), aga võrdsed siiski, sest kõik alandavad ja määrivad tiitlid (akadeemik!) jooksid Paulil külgedelt maha, tema sirg- ja suurejoonelisust vähimalgi määral madaldamata. Ka temas on ülevust, millest rääkima peab, aga mitte siin, sest mitte tema ei läinud minu sünnipäevaõöl toatuhvlites välja, et tööle tulla ja laua taha istuda. Kuigi ka tema läks ja mäletamisväärselt pealegi, küll teisiti, konventsionaalsemalt, aga ebakonventsionaalselt siiski, sest ainult nii on konventsionaalsus tema puhul mõeldav. Ent mille juurde ma jäin?

Saabaste juurde nähtavasti, millega jõuti presidendini, absurdusesse niisiis, ja mis jäidki ostmata ja osaliselt minu süü tõttu, sest mina olin see, kes pidi minema ja võtma jalanumbri, et ost läheks asja ette ja kaup leiaks otstarbe.

Kuid ma ei jõudnud kunagi nii kaugele — metafoorides rääkides —, sest justament nii kaugele ma jõudsin ja ei kriipsugi kaugemale või lähemale, Kanepisse nimelt, ja sealt läbi pargi mõisa. Isegi pingil istusin, kus me juunis pilte tegime ja kuhu igavene *physicus* oli komberdades tulnud läbi kõrge ja märja rohu (ehkki niitjad olid juba kohal ja eemal puude all oma vikateid luiskasid) ja peaaegu kukkunud. Istusin ja vaatasin üle järve mäeküljele, rohi oli puude all jälle kõrge, ehkki vahepeal niidetud, nüüd aga halla poolt üle käidud, jälle niiske, niiskemgi kui suvel, ent nüüd puutus see ainult minu jalannõudesse ja ma olin säärikutega.

Järv oli justkui niisugune nagu ikka, kuigi muutusi oli ja paljugi, vähemalt võrreldes kolmekümne kaheksanda aastaga, kui me siin suvel Mikuga käisime ja tema isal, minu onul, oli asja järveäärsesse pika punase korstnaga majja. Juba siis olid nad siin, hoolealused nimelt, ja ka häärber oli alles, kuigi saksad ammugi läinud, ja meie pool Kähris oli kombeks ütelda: Ull olt õkva, sinno piät Erästverre viimä. Me püüdsime all järve ääres kala, mitte siin pingi juures, vaid meierei all, Ahja jõe poolses otsas. Kallas oli seal kohal liivane, nagu ikka on Põlva kandi järvedel, isegi soos oma liivane koht, sest liiva on maa sees palju; aga ka kõrkjaid kasvab. Ma ei mäleta, et me oleksime kala saanud, kuid mäletan liiva ja kõrkjaid ja veel midagi, mis ei ole mul hästi meeles, sest see kuulub aistingute hämarusse.

Park oli tühi nagu tavaliselt sügisel, tühjemgi veel, sest kedagi ei tulnud mulle vastu, keegi ei põrnitsenud mind umbuskliku pilguga teeraja kõrvalt puu alt — muidu mõni ikka; ka vestibüülis ei liikunud hingelistki, ei hoolealuseid, ei hooldajaid. Kummaline vaikus, nagu oleks asutus likvideeritud, üle viidud kuhugi mujale, hoolealused laiali saadetud või jooksnud. Piilusin üle läve vanemõe tuppa, kõik tühi, ei häält, ei hingust, ainult mõisamajade poolt, aia tagant või üle järve mõned ebamäärased keskpäevahääled, mis kuulutavad ainult päeva olemasolu, muud midagi.

Ehk oli lõunatund, ehk pärastlõunane rahu, hoolealustel ja hoolitsejatel, ka vanemõel.

Keegi ei näinud mind, mina ei näinud kedagi, tulin välja tagasi, seisin valge majakasti ees, ukse kõrval — häärberi olid nad maha kiskunud, ent park ja osa kõrvalhooneid oli alles, vanad puudki maantee ääres.

Aga kõrgete, mõõdutult suurte kaskede ülevus eemal suurtee ümber ja tohutu mõisaaegse telliskiviaida lummus, seal, kus teharu keerab Sulbi poole, oli siiski kadunud, või ei mõjunud see enam mu peale. Erastvere mõisa, mu vanaema sünnikandi vanne nagu meeldetuletuseks mingist jumal teab kui ammu antud lubadusest — ma ei tea, mis see oli, aga nüüd oli see kadunud.

Ühtegi valge kitliga inimest, kes oleks igavese *physicus*'e alla kutsunud, ei tulnud

silmapiirile; läksin maanteele, et proovida veel kord vandest osa saada või vähemalt meeldegi tuletada puude pöörivat kõrgust, aga meelde tulid ainult punasetriibulised vähikompvekid, mis isa tõi, kui ütles, et oli tee Valgast Erastverre rattaga läbi sõitnud. Mind oli petetud, kõikide väärtuste kadumise tunne tuli peale — hea ettekääne! —, ma ei läinudki enam tagasi. Võib-olla kartsin ma teda näha — nüüd, sügisel, kui kõik tema uued ja vanad lauad olid värsked istujaid täis, hästikängitsetud jalad laua all. Võib-olla kartsin ma seda v i i m a s t kokkusaamist, viimast jutuaajamist, viimast lahkumist, kuigi see ei olnud ju nii mõeldud, vastupidi, pidi järgnema uus tulek, saabastega, saabaste proovimine ja pikad kahlamised läbi pruunide lehtede.

Kuid lõpmatuseni ei oleks võinud needki kesta, nood kahlamised läbi pruunide lehtede, sest nii oli ta ju ise juunis ütelnud, lihtsalt ja ühemõtteliselt: Nüüd ma tulen küll ära tööle!

Ta oli otsustanud, juba suvel, siis, kui me istusime all järve ääres pingil, tegime pilte ja kordasime igilõpmatuseni äranaerdud ja -räägitud nalju, mille endi eest oleks tulnud kabuhirmus põgeneda.

Võib-olla oligi selles kogu asi, tehing, mille me sõlmisime ja mille esimene samm jäi nüüd astuda: tema tuleb tagasi laua juurde ja mina põgenen parki järve äärde, valgesse majja endise hääerberi asemel, mille ustel puuduvad käepidemed?

Võimalik. Aga mida ma siis lõpuks ikkagi kartsin — selles viimases kokkusaamises, mis ära jäi —, sest mina põgenesin; mida olulist oleks ta mulle veel ütelda võinud, mida ma juba ei teadnud, või just sellepärast? Kartsin selgelt sõnastatud lepingut: sina tuled ära, tagasi oma laudade taha, sest seal on sinu koht, ja mina loobun ja jooksen minema, sest mina ei pea lõpuni vastu, sest laud ei ole m i n u õige koht?

Tema omad aga, lauad, ma mõtlen, seisavad ja ootavad, ehkki paljud on oma kohtadelt nihutatud, ära viidud ja kadunud. Ma võin neist rääkida; mõnest, mida olen näinud.

Lauad.

Jäägu nende arv esialgu lahtiseks, sest praegusel hetkel mäletan ma ainult kolme, aga kohe tulevad meelde neljas ja viies, ka kuues võib-olla, ja esimest ei ole ma tegelikult näinudki, ainult kuulnud temast räägitavat.

Ahjutagune (või oli see kapitagune?), kus teadsin teda pesitsevat, jääb mulle *locus obscurus*'eks, ehkki ma peaksin küll ka ise seal laua kõrval seisnud olema; tema sügavalt tugitoolis, tanksaabastatud jalad pikalt laua all, sõrmed trummeldamas lauaplaadil.

Vaevaliselt immitseb sinna mäluvalgust, aga ka tegelikku, elektromagnetilist, sest kus pagana kohal oli neil tookord aken? Polnud ju akent ja kogu see kapi(ahju?)tagune oligi nende kateeder, tükkis oma juhataja — professori — ja dotsendi ja assistendi ja aspirandiga (või kuidas nad seal kapi taga neid ameteid omavahel jaotasid); kõik nad pidid sinna ära mahtuma ühes laborandiga, kes ongi õieti kogu loo olulisim tegelane, sest istus seal päevas oma kuus-seitse tundi ühtejärke ja tema mind sinna vedaski. Kooliveeli, keda üliõpilaseks vastu ei võetud — teadagi miks — ja kes väntas siin nüüd oma poleeritud juhtme ja nikeldatud käigukangiga elektrilist arvutusmasinat. Väntamine on muidugi piltlikult üteldud, sest lihtlabasest «Felixist» olid nad seal juba kukesammu võrra kaugemal küll.

Siin ma, jah, näete nüüd, rehkendangi jälle sedasamustki paganama professori kõverat.

Isegi kõver on mul meeles, ja see patsakas valget paberit, millel punased ja sinised jooned trügivad üles: et nad kuraskid vähemalt paigale jääksid, kui nad sugugi langeda ei taha!

Aga arvutamiseks pidi ju kusagilt valgus ikkagi tulema, sest tegu ei olnud tõessti musta maagia, vaid puhta teadusega, ja koolivenna ja tema masina ja kõverate juures o l i i valge, isegi ahju kahhelkivid läikisid, seda mäletan.

Valgus pidi tulema kusagilt kõrvalt, justkui vahekaigust, justkui peegeldudes kapi-klaasidelt, või ronima üle kapipealsete või roomama läbi kapijaluste, või oli seal mängus siiski rohelise kupliga laualamp koolivenna ja tema masina kõrval ja ahju kahhelkividki läikisid rohekalt?

Kooliveli troonis seal laua taga oma pikliku näo ja kitsa nina ja ilmatu suure kõrisõl-mega; potisiniste silmadega, mis olid pealuus teineteisele nii lähedal, et tekkis küsimus, kas ta ruumiliselt näebki. Seal võttis ta koos atribuutidega üle poole kapitagusest enda alla ja kuhu oleksid pidanud veel mahtuma aspirant-assistent-dotsent ja kõige otsa juha-tajast professor, kes käis küll harva ja keda ma peaaegu ei näinudki. Ainult niipalju, et mäletan tema lumivalget, just nüüd pestud ja just nüüd triigitud kitlit, nagu oleks tegu ol-nud koolivenna hüpertrofeerunud aadamaõuna raviva kõrva-kurgu-ninaarsti visiidiga.

Jah, aga kuidas mahtus siis tema, igavese *physicus*'e laud siia kapi taha?

Sest, hea küll, aspirant Paul, tema võis ju päise päeva ajal istuda, kus iganes ruumi leidis, tema oli iseenda ja oma aja peremees ja kvantiseeris oma kvanditud ruumis vesi-niku aatomit, kuidas iganes tahtis ja heaks arvas, temas ei olnud igatahes küsimus, küsi-mus oli Raimus, kes, ehkki ei võtnud endale kaela ühtki sõnaliselt fikseeritud või etteantud või juhendatavat teemat, kes ülepea ei lasknud maailma kuidagiviisi tematisee-rida ega tükeldada, pidi ometigi — olles küll mõtlemises ja rehkendamises piirideta, täiesti vaba selle sõna kõige viimasemas tähenduses — istuma ettenähtud kohas ja tege-ma oma assistendi-sunnitööd — avama sulgusid.

Temal pidi kinniskoht olema ja laud, kust «avajad» teda otsisid ja enamal juhul leid-sidki, sest tema oli koha- ja lauatruu inimene. Juba tookord, ja kindlasti kasvas see truudus ajas edasi, muutus armastusekski viimaks, ja küsida tuleb: kus ta siis ikkagi oli, see laud, missugune, kui suur ja mis värvi?

Küsida võib muidugi ka seda, miks pidi igavene *physicus* ülepea meie sulgusid ava-ma, sest sulud kuulusid (I ja II kursuse) üldpraktikasse ja poleks vähimalgi määral tohti-nud puudutada püha *mundus theoreticus*'t, mille järele muide meist enamik vähimatki ihalust ei tundnud, vastupidi, millest hoidunuksime igal võimalusel kui tulest endast.

Ma ei mõista sellele küsimusele midagi vastata, polnud mul tookord aimugi niisu-gustest asjadest nagu «koormus» või «koormuse jagamine kateedrite vahel», ka mina olin vaba mees, tudeng (ja hingelt igavene), mina oma pead tühja-tähjaga ei vaevanud. *Mundus theoreticus*'e sisemuses oli mu Vergiliuseks aadamaõunaga kooliveli, kes andis mulle aimu graafikute liikumisest (aina üles ja üles, ehkki ammugi oli aeg neil langeda) ja oma kuupalgast, mis oli minu mäletamise järgi kuuskümmend ja kaks rubla — kui eks-in, õiendagu ise —, aga ei rääkinud midagi assistentide tööjaotusest.

Niisiis, m i k s igavene *physicus* meie sulgusid avas, ma ei tea. K u s ta avas, ma enam ei mäleta. Mäletan lauda ja seda, et ta selle taga istus ja täitis hallide kaantega koo-livihikuid ühtlaste, pikkade, kergelt kallutatud tähtedega — aegade algusest alustatud tekst, poolenisti valemid, poolenisti kiri, mis oli õieti alguseta ja nagu lõputagi, mis ain-samaski kohas ei võinud katkeda, mis jätkus pidevalt ja oma olemuse järgi lõpmatuseni. Ainult jumalik loomisakt võis olla alustanud seda teksti, esimese tähe paigale pannud, ja ainult jumalik kohtuotsus võis ta lõpetada. Midagi ei andnud siit välja valida või võtta, isegi kiskuda mitte, ehk varastada ainult või äärmisel juhul laenata — alguseta ja lõputa nagu hegellik vaimuajalugu, iga mõeldava sõna või valemi juures oli ta niisama hästi al-guses kui lõpus, jättis iseendastunõistetava loomulikkusega kahe silma vahele kõik, mis immanentsena ei kuulunud temasse kui asjasse endasse — artiklid, väitekirjad, aruan-ded, traktaadid *etc., etc., etc.*

Nagu kippusid kahe silma vahele jääma ka sulgude avajad, kes (ma ei mäleta enam, mis keerdkäike ja koridore mööda) tema kapitaguse laua juurde jõudsid. Seal nad siis seisid, laua kõrval, kahe silma vahel, sest igavene *physicus* vaatas neid just niisuguse pil-guga, et paljugi jäi silmade vahele, kuna ta sihtis korraga kahte erinevasse lõpmatusse.

Seal rohelises häntaruses, kuhu valgus imbub läbi kapitaguste kõrgete akende ja aknataguste igivanade vahtravõrude, tema silmade vahel, pilkude sulgudes, nie seisime ja ootasime. Tema aga — pikad juuksed vist juba tookord õlgadeni, käed lamal kaugel ette sirutatud, veidi konksutõmbunud näpud valuris alustama Liszi Petrarca-sonetti.

Ja kui avamiseni lõpuks ikkagi jõuti, ei tulnud keegi — nii räägivad nüüdid ja aadamaadunaga kooliveli, kes oma tõusvate graafikute tagant «kogu seda nalja pealt vahtis» — sealt tagasi enne kahte tundi ja polenud ka mingi erakordsus, kui jäidi kogu õlupuoli-kuks, õõni välja, ehkki praktikumi tava järgi kulus sulgude avamiseks normaaltolukortas minutit viis (kui asi õnnestus ja paugupealt tagasi ei loõdud), hendele meestel kaks või kolm minutit, aga head, s.t. kavalad, hoidusid igavesest *physicis*est nagunii, kuigi ka mina hoidusin, olemata ei kaval ega hea.

Ka mina olin tegelikult kõrvaltvaataja, ei ole kunagi kuulunud igavesse *physicis*e praktikumirühma (nii et eelmine «meie» on puhtalt poeetiline laudus), ka mina «nägin seda nalja pealt», kõrvalt, koolivenna külalisena; nägin, kuidas ta istus seal bumas, sirgelt, aga samal ajal mingis mõttes ka kübinis, ja kirjutas, sest ta kirjutas peaaegu alati, s.t. arvutas või vahtis oma isiklikesse lõpmatustesse, ja need kolm — kirjutamine-arvutamise-vahtimine — ei eraldanud üksteisest kuigi selgelt, ei eraldunud õieti üldse, sulasid kokku, ka rääkimine, sest sedagi tuli ette.

Pidigi ju tulema, kui asi läks tundidepikkuseks sulgude avamiseks, kes rääkis siis need tunnid täis, arvutas ja seletas — ei teinud seda õieti avajad ise. Tehti pajarada ühest jõululaupäevasest seansist, kus võeti millegipärast ette õhtulga liikumine raskel jõe mõjul muutuva ühedusega keskkonnas — jumal ise teab, miks tal seda just jõululaupäeva õhtul vaja läks — ja kus jutujamine kestnud südaõõni välja, kuni kõik tükkis — nii õpetaja kui jäingrid — peahoonest välja visati, sest õhtu oli nagunii ja kahlane.

Aga ka üleval pööninguauditooriumis — eesriide ees, mille taga norskas vana üldfüüsikakateedri Kerberos —, küis tahvli ees ja laua ümber lausrääkimine, ja rääkijad, nagu ikka tookord, olid nemad kaks — Paul ja Raimu.

Ja siin selle laua juures ja tahvli ees jäi Raimu alla; kõik nügid, ehkki tema oli sunnrem, isegi Paulist.

Üks teatav võime puudus Raimul täiesti kuni tolle detsembriõõni, mil ta, toatuhvliid jalas, tuli Erastvere pargi tuisku; ta ei suutnud midagi oma lõpmatust kangast välja kiskuda, eraldada, eksponeerida eraldatuna, asjana iseendas. Temale oli kõik selge, oma olemises, koos ja lahutamatu. Eraldamise kunsti Raimu ei tundnud, aga just selles kunstis oli Paul meister.

Omalt traditsioonidest ja tavadest, seostest ja harjumustest vabal ja sirgjoonelisel moel formuleeris Paul igal mõeldaval hetkel selle heike sisu ja vormi *in-and-für-sich*, sellisena; nagu ta oli nüüd ja ei kunagi enne ega pärast. Tõstis hetke välja traditsioon kütkest ja pani ta hästivormituna temasse endasse tagasi. Paulil oli lahendus käepärast — alati. Küsimused kombineerusid tema disjunktiivses ajus võimalike ülesannete võimalikeks lahendusteks.

Mis ime siis, et tahvli juures, millel endal on lõplik vorm ja kirju — must ristkülik mõõtmetega $ea\ 3 \times 2\ m^2$ —, kuhu valge mustal ja joon pinnal peab sin ja nüüd ära matutama kõik, mis esitatakse $k\ u\ i\ v\ a\ s\ t\ u\ s$, ja justament vastus sellele antud küsimusele, mitte ühelegi teisele temaga seotule, — et siin on kõik trambid Pauli poolele, et siin ei aita palju mõtetlõng Raimu lõpmatustest hallidest vilikemest (nüllest aeg-ajalt mõni salapärasel või ka täiesti tavalisel kombel ära kaob). Siin peab väidetav jõudma lõpuni siinsamas ja kohe, selgelt kitsendatuna, perfektselt.

Selged ja lõplikud formuleeringud on Pauli meistriümbriid. Keegi ei saa selles temale vastu, ei enne ega pärast; ma kahlen, kas üldse kunagi keegi. Ja mida nüüd ongi need kuulsad Pauli sententsid — *mundus theoreticus*’e folkloori põhivara — kui surmavalid täpsed lahendused siin ja nüüd. Ainult sellele, kes on läbi teinud Pauli kooli, saab sel-

geks Hegeli lõputult ülevaieldud lause tähendus: *Was vernünftig ist, das ist wirklich, und was wirklich ist, das ist vernünftig.*

Ja kui Paul Raimule põõninguauditooriumis musta tahvli ees nappide žestide saatel lausub: Jah, seda küll, aga..., siis on Raimul selle «aga» vastu esitada tuhat ja üks argumenti, kuid need jäävad ometi esitamata, sest neljakandilise tahvli ees on ka aeg kvanditud, s.t. piiratud, ja on võimatu lõpmatut kangast tema miljoni argumendiga kokku pigistada selleks üheks ja hävitavaks argumendiks, sest t e m a ülesanne ei luba hästikitsendatud ja perfektseid vahelahendusi. Isegi mittelahendusi endid, lõpplahendusi, sest Raimu ülesandel, kui asja rangelt võtta, puudub lahenduse koosseis üldse, kuna ülesanne ei ole staatiline, ta elab. Tema ülesanne (ja ainult ainsuses võib tema puhul seda sõna tarvitada) elab, s.t. muutub oma lõpmatus koosluses, mille üle ta oma laua taga mõtteid mõlgutab ja sadu halle vihikuid täis rehkendab, ja isegi tühipaljas tudengite praktikumi-ülesanne, mis on ju ometi kord üks täielikult väljalõigatud ja konserveeritud tükk, ei lõpe temal õieti kunagi ja sulgude avajad jõuavad tema juures sihile — sest peavad ju lõpuks jõudma — ainult sellepärast, et õõ tuleb ja nii avaja kui Raimu ise, avamise fikseerija, visatakse lihtsalt ja ühemõtteliselt ja perfektselt majast välja, ukсед peavad kinni saama ja tuled kustutatud.

Ja meie, seminari kuulajad, kes me istume tahvli ees auditooriumis ja taipame asjast üleüldse vähe, näeme, et Pauli sõna jääb peale, et lõpuks ei tea Raimu enam isegi, mis-sugusest otsast uuesti alustada — sest liiga palju on neid vaidluse käigus lahti harutatud —, et Pauli viimast vastust tühistada.

Nii nagu siis, tol korral — aga selle juures ei ole mina olnud, kuulsin seda tagantjärele, legendina juba, milleks nad kõik, need jutud, mis jäid, ju muutuma pidid —, siis ühesõnaga, kui olukorrad ja asjalood muutusid küsitavaks nii kapitaguses maailmas kui ka mujal ümberringi ja keegi ei teadnud enam päris täpselt, mis homme saab või kas üldse enam midagi saab, siin selles majas — mitte keegi peale Pauli ehk, kes pidas olukorda täiesti loomulikuks —, ja kui Raimu, kes nähtavasti ei pidanud ja kel olid oma kahtlused ja kartused — ning temal o l i i, mida karta, ja nagu selgus, mitte asjatult —, need Paulile südamekergenduseks ära rääkis, umbes nii: Tead, Paul, mul tuleb vist Siberisse minck, ja too, Paul nimelt, omal selgel ja hästikitsendatud ja aforistlikul viisil vastas: Noh, eks sa, Raimu, siis kirjuta mulle, kui sa pärale jõuad, — mis otsast pidi Raimu siis veel oma sasipuntras alustama? Ei mingist, sest Pauli formuleeringud olid lõplikud. Nemad jäid ja kestsid, nagu ka seal üleväl musta tahvli ees, kui meie kuulasime ja vaatasime ja leidsime, et Paul jäi vaidluses peale, ehkki taipasime, õieti aimasime vaid, et pooltki ei olnud (selles asjas) veel ära üteldud, et nähtavale oli tulnud suurest põimitisest ainult üksik kõrs või niit, mille Paul kunstniku osavusega välja tõmbas; et kui asi oleks läinud lõpuni, s.t. lõpmatuseni välja, oleks võit jäänud Raimule.

Muidugi mõistsid targad ja ettenägelikud, s.t. edasipüüdlikud ja -jõudlikud (Pauli ei saa nende hulka küll kuidagi arvata) läheneda igavesele *physicus*'ele täiesti ühemõtteliselt ja üllatavalt üldkasulikust küljest, mis, imelik küll, Raimu juures tõesti leidis.

Nemad tulid ja tõid ülesandeid, formuleerisid nad ise ja valvasid, kuidas töö edeneb. Nemad teadsid täpselt, m i d a (missugust rebenematut tükki tervikust) nad temalt saada tahtsid, nemad ei mõtelnudki süveneda Raimu lõpmatusesse kihistustesse, veel vähem sel alusel diskuteerida; mida neil vaja läks, oli artikkel või dissertatsioon — kandidaadi- või doktoritöö —, konverentsietekanne või sada muud kasulikku ja edasiviivat asja. Nad tulid — et lihtsalt ja banaalselt ütelda: konsultatsiooni saama, mida iganes ka selle sõna all ei mõisteta või kui kaugele Raimu oleks pidanud minema, alates matemaatilisest näpuvõttest (kes oli selles asjas suurem virtuoos kapitaguste hulgas kui tema, kes ei ütelnud peaaegu kunagi ära jutuaajamisest mõnusa arvutuse juures) ja lõpetades valmisarvutatud dissertatsiooni või artikliga — see tuli muidugi õigel hetkel Raimu matemaatiliste küünte vahelt ära rebida ja teda pidevate manitsustega vee peal hoida: Ei ole mõtet asja

keeruliseks ajada!; hoida teda uppumast teematagustesse sügavustesse — vähemalt seni-kauaks, kuni nemad olid oma vajaliku tüki kätte saanud (hiljem põimus see nagoonii hal-lide vihikute otsatusse). Aga lõpuks olid rahul mõlemad pooled, sest samal ajal, kui tellija arvas, et tehakse just nimelt tema tööd, tehti seda siiski ainult *kata sümembekos*, millegagi seoses (millest tellijatel ei olnud aimugi), muu hulgas, sest kõiksusarvutuses pidid ju ka need abitööd kunagi ja kusagil ette tulema, nii et võimatu on ütelda, kas kunded segasid teda või vastupidi, hoopis aitasid. Väliste tunnuste järgi ei ole võimalik ar-vata midagi, sest kuulda ei olnud, et oleks kellelegi ära üteldud või kedagi abipalve eest tänatud; mida iganes pakuti, see vastu võeti, haarati otsekui suure iminapaga ja kisti sa-jaharulise merekoetise peristaltikasse. Ja lõpuks, kes sellest mütoloogilisest maailmast, mis algas seal kapi taga minu koolivenna aadamaõuna tundelises läheduses ja varemgi veel ja hiljem lainetas üle mägede (Toome-, Tõravere, Musta-) ja maade, võib, küsin ma, kätt südamele pannes vanduda, et t e m a ei ole sellest uppunud Atlantisest — sest uppu-ma see ju pidi — tükikestki saanud? Mina igal juhul ei või.

Kuid hüva, esialgu oleme ikka veel üleval pööninguauditooriumis kinni ja kuulame Pauli ja Raimu duelli ning näeme, et s i i n, tahvli juures, on Paul teravam, täpsem, kompaksem. Paul lööb serviti, ajab Raimu tagasi tema tihnikusse, kust väljapääsu ei lei-du. Raimu taandub küll võideldes, hakkab aga siiski lõpuks naerma, lööb oma pika Lisz-ti-käega ja lubab järgmine kord jätkata. Aga kord on kord ja tänane on juba läbi ja Paul muigab oma vaevaltmärgatavat Hegeli-muiet, tema teab, et järgmisele järgneb järgmine sama tulemusega kuni lõpmatuseni. Lõpmatuses on jõudude vahekord teistsugune, aga sinnamaani ei kestnud seminarid üleval pööninguauditooriumis siiski.

Nad kestsid, kuni püsis Raimu laud all kapi või ahju taga, sest sealtsamast pidigi ta minema Siberisse, kust Paul tema kirju lubas ootama jääda. Siberisse sõit ometigi ei ula-tunud, Võruni küll, aga sinnagi mitte kauaks, sest varsti hakkas igavene *physicus* mulle Jakobimäel vastu tulema, seljakott seljas ja piimamannerg käes; aga me ei rääkinud mi-dagi, ainult teretasime, sest lõpuks olin mina ju ainult tudeng, kelle pea oli suuremalt jaolt õhku täis ja kes ei tükkinud arvutusdžunglite trapperitega ülearu familiaarseks mi-nema. Kust aga tuleb, ma jään nüüd mõtlema, see vahepealne Võru? Kas ma olen selle äkki ise välja mõtelnud ja kogu pagendus piirduski Jakobimäega? Lõppude lõpuks kan-natasid kapitagused ja nende lähem rahvas suhteliselt vähe, aga mitte sellest ei taha ma rääkida.

Ma räägin parem nüüd teisest lauast, mis pidi juba tookord, enne kohtumisi Jakobi-mäel, mängus olema, sest kas mitte just seal, just selle laua juures, ei käinud ma oma esi-mesel teooriacksamil — ja siis ei olnud mu lähedal enam aadamaõunaga koolivenda? Siinsamas, kus mulle äraunustamatult ilmutati toda kummalist rohelist toasisest pargi-valgust, mille tundsin hiljem ehmatusega Dodereri Viini-romaanide lugematuist valgu-sekirjeldustest. Siinsamas Struwe maja teisel korrusel jätsin meelde selle valguse — õieti hämaruse, sest ruumid on üleval pimedad ka akna lähedal, kuhu laud on lükatud (põrandast algava akna ülemine serv ulatub vaevalt lauaserva kõrguseni) — ja laotasin laiali oma paberid, et selles rohelistes Viini-valguses nende järgi midagi rääkida. Ma ei või just kinnitada, et ma poleks siis muule mõelnudki kui äsja ilmutatud valgusele, mitte sugugi, vastupidi, ma ei mõtelnud sellele üldse, mõte tuli tagantjärele, nagu mälestusena, s i i s mõtlesin oma kriipseldustele. Aga siiski, ma tundsin ta ära, ilma mõtlemata, kae-muses, mis tõesti võib-olla ei olnudki meeleline.

Ja sealjuures ei ole see sugugi Raimu, kellele ma seal kambrihämaruses oma eksami-juttu lehe pealt ette puhun (ei mäleta enam, millest), Raimut pole siin nähagi, minu vas-tas istub professor, mitte too valges kitlis, kelle graafikud mu koolivenna käe all ohjeldamatult kasvavad, ja tookord kindlasti mõne teise ametinimetusega, aga siiski ka-pitagune; ta istub ja vahib liikumatul pilgul mu paberit, äraostmatu pilk silmis, nagu oleks kaalul revolutsiooni saatus ja pika toa peaaegu pimedas taganurgas varitseks näh-

tamatu giljotiin. Ometigi ei juhtu midagi hullu, võib-olla sellepärast, et valgus on Viini ja mitte Pariisi oma, eksam saab tehtud; aga Raimut ei ole ikka veel oma kohal.

Sest just tema oma on seegi laud, teine, mille taga istub Robespierre, ja mina paberitega tema vastas, teine, millele järgneb kolmas, siis neljas ja viies, minu teada viimane, see, mille juurest ta ära läheb, jätab vihiku lauale lahti, valemid pooleli, võib-olla nulli teisele poole võrdusmärgi panemata, viskab pliiatsi vihiku kõrvale — see lebab seal poolviltu lauapaberil — ja mille juurde tagasi ta tol detsembriöö! toatuhvlites läbi põhjamaa lumevalguse ja tuisu hele-tumeduse tormas.

Minu arvestuse järgi kolmas laud on sealsamas lähedal, ikka ülal Toomel, aga trepi jagu kõrgemal, taga tähetorni majas. Juba oli ta niipalju, kümme-konnanne astme võrra, kõrgemale jõudnud, kuid aegki oli edasi astunud (ka valgus muutus — heledamaks, ehkki jäi endiselt rohelisteks), me olime ka trepiastmete arvu aastate võrra vanemad, nii mina kui tema, ehkki noored veel küllalt.

Sellesama trepi võrra, mille ta pidi tol lahkumiskevadel tagasi andma, siis, kui ta kukkus ja haaras puulehtedest. Õunapuu oli see, millest ta kahmas ja mis kasvas alumise maja otsa juures mäeküljel, mitte vaher nagu need seal aia taga pargis. Haaras, et hoida, ja hoidiski ikka veel pihus, kui oli juba kukkunud, koduski veel, paari õunapuulehte, siis, kui lamas diivanil ja kukkuda polnud enam kuhugi.

Siis andis ta selle trepi tagasi ega teinud ainsatki otsustavat katset — kuni tolle tormiööni, kui astus toatuhvlitega üle välisukse läve — siia tagasi jõuda. Ka see laud jäi temast tühjaks ja pliiatsi lauale, sest selleks ajaks oli tal neid juba kaks, laudu nimelt.

Esialgu aga ronib ta veel igal jumalama hommikul, ka pühapäeviti, trepist üles; ainult et mina ei ole enam vahetu tunnistaja, olen ära, ja tagasi tulles leian ta istumast üleval tornis aknaaluse laua taga vaatega raekoja tornile ja kellale — niivõrd kui need läbi lehestiku siia kätte paistavad —, talvel niisiis vähemalt.

Vahepeal (siis, kui mina ära olin — Tallinnas, mitte kaugemal) on ta sekeldused seljakoti ja piimamannerguga lõppenud, ta on tagasi tööl ega tule enam Jakobimäkke kõhmerdades tuttavatele südapäeval vastu. Südapäeval istub ta jälle laua taga ja kirjutab, nägu poolprofiilis akna poole, pikkade Liszti-sõrmedega käed laual, pliiats — sest tinti ta suurt ei armasta, pastakat veel vähem, aga neil aastail (kuuekümnendate algul) ei olnud nood veel criti moeski — näppude vahel.

Ta vahib aknast välja puulatvadesse, aga mitte neid ei näe ta seal, hoopis tihedam tihnik seisab silmade ees, asjade sisemise ja lõpmatute korra järele vaatab ta seal, kus on esialgu ja üldjoontes nähtav vaid kaos — matemaatiliste orhideede džungel.

See oleks siis see kolmas, heledam — trepist tulles uks paremale, akna all, seljaga vastu seinat. Või siiski teine uks? Juba hakkab vana tähetorni sisemaastik ununema — muidugi teine, esimese taga istub HÕ oma daamidega, ka see on hele ruum, ei puutu aga praegu asjasse.

Hiljem, aga siiski õige pea, tuleb suur kolimine, sest kogu *mundus theoreticus* peksakse laiali, osalt ja ajutiselt Tõraverre, hiljem linna äärelle füüsikainstituudi suurte tähtede alla.

Midagi juhtub selles rahvasterändamises hallide vihikutega, osa neist läheb kuuldavasti kaotsi. Aga ometigi ei või nad päriselt kadunud olla, sest kuhu võib jääda üks teoreetiku vihik, mis on kõikvõimalike mõtelistel väänkasvude kaudu seotud oma ülejäänud kaaslastega — kadunud ehk küll, aga ainult kõrvale-pandud-asjade-hulka-mida-ei-ole-veel-jõutud-läbi-vaadata.

Seejuures on tema enda kolimine (seekord) kõige vaiksem ja lähem, tema ainukesena saab laua siiasamma (neljanda niisiis) maja vastaskülge kellaruumi, kus tumedate tähekataloogikappide vahel seisavad rasked ja täpsed ajamõõtjad.

Sellegi laua juures olen ma elus eksamit teinud, seekord tollele samale kasvavate graafikutega kurguarstile, kes valget kitlit seekord siiski ei kannan, istub, jalg põlvel, tugi-

toolis ja suitsetab sigarit. Tema on ka äraostmatu ega vaata mulle küsimise ajal kordagi otsa, väldib pilkude salatehinguid, ei vaata ka mu täiskirjutatud pabereid, hoiab distantsi, peab silmas oma pruuni sigari halli tuhasilindrit. Seda ta vaatab, isegi uurib — peitva sinise pilve ja narkootilise naudingu tagant. Tema on end sulgudesse pannud.

Mis aga lauasse puutub, siis jääbki see Raimu teiseks lauaks — neljapäeva, laupäeva ja pühapäeva omaks, juba siis, kui me kõik oleme otsaga Tartus tagasi, füüsikakolossi pööningul, ja sealgi on tal nüüd laud, äripäeva oma.

Need kaks siis, kaks viimast.

Mida ta seal tähetornis neljapäeviti täpsemalt tegi, XIX sajandi õhus, kus oli ikka veel aimata Struwe ja Gaussi, aga ka Hölderlini ja Schilleri keskeuroopa vaimu, seda ma ei tea, ehkki võin kujutleda. Meie juures üleval pööningul oli ta meil silma all, küll jälle kapi taga, aga akna kõrval ja valguses, sest seda meil jätkus — valgust ja tuult (talvel) ja päikest (suvel) ja moodsat kõledust. Siin meie silmade all hakkasidki sündima need lood, löid välja veidrused — aga m i s lõpuks ei olnud tema juures tavalise mõõdupuu järgi veidrus? —, mis jäid siiski oluliselt kahe silma vahele ja nagu ikka omandasid prognoosiva tähenduse ja jõu alles tagantjärele.

Ometigi märgati üht-teist ja räägitigi mõnikord sellest, vahetevahel ja möödaminnes — neid viimase aja kummaliselt nihutatud žeste ja ootamatuid hääletooni muutusi ja pilgu teisenemist. Isegi tema kuulus käegalõõmine, mis oli ikka, nagu sukeldunuks siirupisse, jäänud poolele teele peatuma, nagu põrganud vastu miskit vetruvat, mis järele ei anna ja žesti summutab, jah, ka see dirigendi taktilööök oli korraga moondunud, kuigi vähe, aga siiski märgatavalt, mingi rabeledus oli sinna siginenud, mingi kannatamatus — tüdimus.

Just tüdimus on õige sõna üldiseloomustuseks, kannatamatuski, mis nähtavale tuli ja mida tähele pandi ja mida tähelepandult mõne üksluse ja juhusliku fraasiga omavahel fikseeriti: Ei tea, mis vanal täna oli? Närviliseks on papi läinud, jne. — mis aga jäid sinnapaika, millest kõnniti mööda, kuni kõik oli liigagi ilmne.

Liigagi ilmne, et olla juhuslik tüdimus, tänahommikune, möödaminev tuju; tujud ei olnud tema ala, või kui, siis liiga väljapeetud ja järjekindlad, et üldse tujud olla. Ja nüüd korruga — ta vihastus. Tõesti, ta vihastus, võttis tahvlilapi ja viskas vastu lauda ja tema žest ei jäänud pooleli, ei sumbunudki selles nähtamatus õlis, mis oli lõpuks ju kõik lahendanud ja lahustanud; karjus koguni ja veresoon tema otsaes, mida keegi ei olnud sellisena varem tähele pannud, muutus laiaks, siniseks, peaaegu ähvardavaks paelaks, mis lõikas lauba ülevalt alla pooleks.

Häält oli ta tõstnud varemgi, ikka siis, kui mingi ootamatu selgus tuli, valguskiir läbi tihniku, kuhu ta vahetpidamata ja alatasa, aastast aastasse oli vahtinud; siis oli ta häält tõusnud, siis kallutas ta pea kuklasse ja astus kahe või kolme pika sammuga — pikad Liszti-käed ees nagu kuutõbisel — tahvlinurga poole, aga see oli midagi muud. Siis ei visanud ta märga tahvlilappi plärtsudes vastu lauda, ei paisutanud oma ähvardavat sinist veresoont otsaesisel, nüüd aga oli see ja nägugi punases turses, otsekui paistetanud.

Seekordne lugu ei jäänud kahe silma vahele kellelgi, ka tagantjärele tehti sellest juttu: Papi läks päris vihaseks täna, panid tähele, kuidas ta lappi pildus, ei tea, mis tal hakkas.

Mis kõige hullem — ta nuttis.

Jah, just nii, viskas tahvlilapi vastu lauda, karjus ja siis lõpuks nuttis. Pisarad jooksid mööda tursunud põski alla, häält murdus ja meie pöörasime pilgu ära. Ta ei pidanud korruga enam vastu, tüdimus langes nagu laviin, ta jäi selle alla, ei suutnud ennast sealt välja murda. Ta karjus:

See on pettus, ülekohus, mis Einstein on Poincaré' suhtes teinud, see on vargus, tagantjärele moonutamine! Ma ei või seda enam kauem taluda, me peame tõe jalule seadma!

Siinkohal murduski ta hääl, pisarad jooksid ja meie pöörasime pilgu kõrvale.

Mitte sellepärast, et meil oleks olnud mingit erilist pieteeti nende kahe konkureeriva härrase suhtes. Ausalt üteldes oli meil võrdlemisi ükskõik, kumb kumma tagant tõmbas ja hiljem jälgi segas. Banaalsuseni tuntud asi (ehkki, tõsi küll, Poincaré'd on peetud erandiks, aga mine sa neid legende tea). Meid puudutasid ainult papi Raimu, vana spinozalase pisarad ja see liiga raske sinine joon otsaes.

Vanaks on papi jäänud, oli meie ehk liiga lihtne ja pealiskaudne vormel kogu loo kohta, aga mitte see ei ole oluline, milliste triviaalsusteni me etteastest sündinud muljetest ülesaamiseks jõudsime, vaid milleni me sugugi ei jõudnud, kuigi oleksime võinud ja pidanud.

Kõige enam tõrjus meid asjasse pikemalt süvenemast selle tundeline külg. Kõik, mis on tundeline, on ebameeldiv ja kohatu, vähemalt niisugusel kujul ja kontekstis. Võisid ju küll aeg-ajalt (ehkki harva) tulla kõneks Raimu kummalised ja ootamatud kiindumused — «inimlikumad» sootumaks kui need, Spinoza ja Poincaré —, mille tunnistajaks ma ise küll kunagi pole olnud. Muidugi räägiti seda laadi asju (niivõrd, kuivõrd) kui veidi piinlikke nalju, mille juurde kuulus *totravõitu naer* ja rumalad *teravmeelsused* — aga see oli iseendastmõistetav. Minule oli Raimu eraelu igatahes suletud, mitte selles mõttes, et ma oleksin kunagi teinud äpardunud katse sinna tungida, ei, vaid lihtsalt ja kategooriliselt — ma keeldusin talle seda üleüldse omistamast.

Ma teadsin küll, et kusagil on olemas proua Raimu, olin kuulnud, ja muu, mis sinna juurde käib, isegi lapsed — mõnikord, mõne juhusliku seigaga seoses, tuli sellestki juttu —, aga minule oli see täiesti irratsionaalne müstifikatsioon. Paulil ei olnud perekonda ega pidanudki olema ja sellega oli kõik korras; ka Raimu tsölibaat oli minule postulaat, mida ei kõigutanud juhuandmed ühest perekonnast, mida mõistusevastaselt temaga seoti. Pigem juba uskusin, s.t. olin suuteline kaasa kujutlema neid anekdoote, mis vahetevahel pinnale ujusid ja mis nagu sool ja pipar võisid kuidagiviisi asja juurde kuuluda, kuigi tundunuksid absurdsete väljamõeldistena iga teise puhul.

Ma ei mõtle siin tähetorni iludust pr. S-i, selle loos ei ole midagi absurdset, proua laud oli ju noil tähetorniaastail siinsamas üle kitsa koridori ja kokkupuuted niisiis paratamatud, pealegi kui all raamatukogus — kus ruumi oli vähe ja raamaturiulid tihedalt üksteise kõrval — kulges *tagte vom Morgen bis Abend* pr. H konverents õpetlike sõnade ja kohviga (mille hind oli tookord peaaegu null). Konverentsilt astusid päeva jooksul vähemalt korraks läbi kõik, kes sattusid ükskõik mis põhjusel tähetorni, põliselanikud ja külalised. Mina vähemalt ei ole selles koosolemises ainsamatki vaheaega tabanud, kuigi konvereerijad vaheldusid loomulikult vahetpidamata (muidugi peale pr. H enda, kes nangunii raamatukogu ja mõnes mõttes ka kogu tähetorni valvas ja valitses). Ikka oli keegi kohal, kel raamatut vaja läks või tahtis mõnda ajakirja lapata või — isegi seda juhtus — mõnda laenatud trükist tagasi tuua. Palju oli ka neid, kes kergendasid siin lihtsalt oma südant ja vandusid maapõhja kurjategijaid, «kes ajakirjad alt üles oma kabinetidesse tassivad», või, hulleml veel, koju. Aga mis kodust rääkida, juba kabinetideski uppusid vanad ja unustatud ajakirjad värskemate ja pealsemate alla, nii et naljalt — ilma pr. H energilise, *ad locum* vahelesegamiseta (muidugi olid proual ka opritšnikud, vaevalt ise küll süüst puhtad) — ükski kadunud asi palja jutu peale välja ei tulnud.

Niisiis, ikka oli keegi all raamatukogus, kel midagi ütelda, möödaminnes uudiseid rääkida või juba kogunenuid koos pr. H kommentaaridega vastu võtta; peale pakuti kohvi koos suhkru ja teravmeelsete manitsustega. Tuli ette ka enam-vähem regulaarseid (kuigi lühikesi) kohvijoomisi, kui prouad istusid *in corpore* riulite vahel ja ees toolidel, kohvitassid pihus, ja miks pidid sealt puuduma härrasedki nagu Raimu (kes ei olnud tookord veel kaugeltki «papi»)? Ei puudunudki (kohvi joomas ei ole mina Raimut küll kunagi näinud), tuli asjaks, et jalalt jalale tammudes, ajakirja sirvides, peaga takti lüües

midagi seletada ja pr. H teravamaid ja teiste prouade mahedamaid manitsusi naerdes ära kuulata.

Raimu salajane sümpaatia ei olnud kellelegi saladus, vaevalt pr. S-le endalegi, ja tema üsna ägedat pahameelt intriigitsejate suhtes, kes pr. S-i raamatukogust ja tähetornist «välja sõid» (ma ei tea, palju intriigid kaasa mängisid, palju uus koht parema palgaga), kviteerisid kuulajad ühemõttelise üksteisemõistmise ja kiirete kõrvalpilkudega.

See selleks, pr. S-i lahkumist kahetsesid teisedki, võib-olla kogu raamatukogu ümber tiirlev härraskond üheskoos. Keegi ainult ei võtnud kahetsetavat asjaolu niisuguse põhjalikkusega kõne alla nagu Raimu, kes ühendas nangunii iga tööga, mida märkas — ka triviaalsused (k u i märkas) —, oma lõputu ja lõppematu matemaatilise-filosoofilise substraadiga.

Teine asi on seiklused primadonna Helgi Salloga, mis (minu tunde järgi) hõljusid juba haiglase fantastika piiril ja võisid ainult Raimu puhul kuidagiviisi mõistetavad olla. Räägiti, justkui käinuks ta lauljannat Tallinnas õnnitlemas, justkui seisnuks ta tundide viisi teatri uksekojas, et parajat aega tabada ja lilled nelja silma all üle anda, koos sõnadega — missugustega siis? — muidugi. Kunas pidi see sündmus — edukas siis või edu — juhtunud olema? Ühel juhuslikul asjakäigul Tallinna? Aga mis asjad võisid need ülepea olla, mis Raimu Tallinna asjakäigule ajasid? Aga ei, olevat olnud spetsiaalne retk Tartust kaasavõetud lilledega (!) teatrisse ja hiljem uksekotta. Aga kes oli selle kohtumise (kohtumata jäämise) vahetu tunnistaja? Kes nägi ja rääkis ja kes rääkis edasi edasirääkijale, nii et algtunnistaja jäi lõpuks hämarusse? Või rääkis ta ise oma südamesõpradele P-le, R-ile, M-ile, aga kes neist kolmest oleks veel neljandale edasi rääkinud? P igal juhul mitte, selle peale võin peaaegu anda.

Või see hilisem (või hiljem välja tulnud) arusaamatu kiindumus televiisorisse ja selle kangelastesse (aga ka HS oli televiisoritäht, kas äkki siitkaudu polnudki sobitatud too *liaison dangereuse*?) — pikkade teleseriaalide heerstesse ja jalgpallisarjade tuusadesse — mis see siis oli?

Vaikne hullus? Isiku kahestumine, teisiku sünd õhtul pärast tööd ja ägedat kiirmarssi — lagunenud portfelli nõõriga seljas, rasked tanksaapad pikalt ette lendamas, käsivarred, õlad, küünarnukid, isegi pea nagu maratonisusatajal hoogu andmas — instituudist Tähtverre? Seal, kodus, ronib matemaatiliste tihnikute pimedusest televiisori elavhõbedavalgesse teisik ja jääb vahtima, õõni välja, salaagente ja spioone, kuni magamamine miseni, mis on ju samuti uue inimese — unenägi — sünd. Aga võib-olla teeb ta seda kõike iseendaks jäädes täie teadmise, et põgeneda, et võimatuks osutuks jutuajamine naisega, et perekond ununeks, et manifesteeruks too nimetatud tingimatu tsõlibaati.

Eriliselt näis talle olevat mõjunud üks teatav omal ajal populaarne salaluuremäng — mille nime, kui kunagi teadsin, olen unustanud — kellegi Mülleri-nimelise subjektiga peaosas ja kellegi Stritsli-nimelise salaagendiga vastasosas, isegi sedavõrd, et ta ei suutnud (vähemalt hiljem) mängu reaalsusest eraldada. Vellavere koolides, kus kate tema varjatud ööelult mingil määral langes, laskus ta pikkadesse arutlustesse, kes ja kus ja mismoodi keegi neist kangelastest toimis ja kuidas oleks toimima pidanud ja mida mõtles tegelikult gestaapolane Müller ja mida kavatses luuraja Stritsel ja mil määral ühe või teise kavatsused õnnestusid või luhta jooksid. Filmi nähtava pealispinna taga oli tema jaoks täiesti vaieldamatu ja olemasolev tegelikkus, mida terava pilguga vaataja suutis mõnede märkide järgi läbi pealispinna aimata, et hinnata tegelaste tõelisi motiive ja ajendeid, iseloomu ja varjatud päritolu.

Näiteks oli ta täiesti kindel, et gestaapolane Müller ei ole tõeliselt see, kellena tahab ennast näidata, mees ei suutvat näilises rollis oma iseloomu tõelisi, sümpaatseid jooni varjata, need tulevat tal nähtavale ootamatutes situatsioonides, kus ta end reetvat, ja tegelikult mängivat Müller kaksik- või isegi kolmikmängu, tema tagamaad olevat kaugel sügavamad ja varjatamad kui salaagent Stritsli; tegelik salaagent olevat hoopis Müller,

kes on palju komplitseerituma iseloomu ja tundeeluga inimene kui too teine nimetatud superagent, aga ükskord tulevat Mülleri tõeline pale ikka päevavalgele (kunas siis ometi?) ja sündivat tema rehabilitatsioon, milles temal, Raimul, polevat vähimatki kahtlust.

Ühesõnaga, tol viimasel Vellavere-suvel oli ta Müllerrisse armunud, mitte sugugi vähem kui Spinozasse või Poincaré'sse, pr. S-i, Helgi Sallosse või vene jalgpallituusadesse, ehk küll igasse oma kindla varjundiga.

Võib-olla kuulus too armastus sellesama sündroomi sümptomaatikasse, mida meie omad diagnoosisid lihtlabaselt: Papi hakkab vanaks jääma, ja mille taha (nagu gestaapolase Mülleri looski) peitsid end sügavamad põhjad, raskemad vähemalt.

Üks rongisõit Tallinna tuleb mul nüüd meelde — niisiis käis ta tõesti vahetevahel seal, olen ise tunnistaja olnud. Üks pikk istumine varahommikust keskhommikusse Tartu—Tallinna puurongi vagunis, kus rääkisime mõne tunni jooksul omavahel rohkem sõnu, kui neid kõigis meie eelmistes või veel tulevastes jutuajamistes kokku ette tuli.

Rääkija oli enamasti tema, mina küsija, kui midagi arusaamatuks jäi või lisaselgitust nõudis.

Umbes Jänese silla juures alustas ta oma gravitatsiooni neutriinoteooriaga, millest olin varemgi kuulnud katkeid, aga katke oli ju paratamatult kogu teooria ise — selles lõpmatus loos, millesse osana kuulus. Seekordne fragment — neutriinovõrest kui gravitatsiooniväljast — oli kõige selle hulgas, mida olin varem kuulnud, siiski pikim ja seostatuum.

Aga seegi, ehkki iseendas seostatud ja hästi tempereeritud, ei võinud endasse püsima jääda, ei täitunud seal ja otsis seoseid ja põhjendusi mujalt ja kõigest, ja kusagil Rakke ja Kilti vahel jõudis jutt tulnukatele. Ka selles asjas oli tal üksikasjalik ja põhjalikult läbi mõeldud teooria, mis jõudis otsapidi küll kõigesse ja igale poole, aga mis oma sõlmpunktis — draamatilises puändis, loos footonraketist — näis mulle siiski üsna terviklik.

Ta jõudis sinna, tulnukate juurde, kuidagi kummaliselt ja äkitselt, nii et mina kaotas järje ega saanud esialgu aru, millest ta räägib. Ta ütles: «Mina olen seda palju mõtelnud, kus nende baas võiks olla... Ma ei taibanud ja küsisin: Kelle? — Ufode, ütles ta, ma räägin ufodest. Kuu on kaugel ja see on ikka liiga fantastiline oletus, sest tingimused on seal tõesti liiga võimatud, minu arvates küll. Mina olen mõtelnud nüüd, et kindlam ja sobivam koht on ookean. Jah, ookean on neile väga sobiv keskkond, ma tegin väiksed arvutused ka ja need klapiivad väga hästi. Kohe kõik klapiib, midagi ei ole teha, mina arvan, et nad asustasid ookeani põhja kohe varsti, kui nad tulid. Kindlasti pidi see olema footonraket, mingisugune muu sõiduk ei saanud see ikkagi olla, kõik muu on fantastika (lööb käega). Aga footonraket on jälle Maa lähedal paar järku heledam kui Päike, see ei saa kuidagiviisi märkamata jääda. Ainult üks juhtum sobib kõigi kalkulatsioonide ja asjaoludega, ja nii peab, ma arvan, see olema, muidu ei saa asjad kuidagi klappida. Ma vaatasin läbi kõik lähemad kinnistähed, kust footonraket võiks olla välja tulnud, ja olin algul väga pessimistlik, veel pessimistlikum kui Öpik, kes hindab lähima eluks sobiva planeedi kauguseks... valgusaastat (ma ei mäleta enam seda kaugust, mis Raimu ütles), minu arvutuse järgi pidi see veel paar suurusjärku suurem olema. Niisugune, jah, peab olema keskmine kahe eluaseme vaheline kaugus universumis, seda arvan ma ikka praegu ka veel, aga kummalisel kombel on siin meie kandis üks erand, mis jäi esialgu minul ja ka Öpikul kahe silma vahele. Meie elame just erandliku piirkonna äärel. X (kinnistähe nime, mis ta ütles, olen kah unustanud) on väga sobiv kinnistäht, tema on umbes sama heledusega kui Päike ja temal võib minu arvamus kohaselt küll olla planeetide süsteem. Tema kaugus Päikesest on ainult seitsekümmend valgusaastat, väga huvitavalt, jah, klapiib, et kaks eluskonda on juhuslikult teineteisele nii pööraselt lähedal. Aga nüüd on jälle asi nii, et seitsekümmend aastat tagasi langes Maa peale Sölkupi meteoriit ja minu kindla arvamise järgi oli too footonraket. Ükski muu hüpotees ei sobi, ikka on midagi, mis on valesti ega lase ennast seletada. Ainult footonraketi katastroof on kõigi arvutuste ja

andmetega kooskõlas, siin ei ole mingit raskust. Seitsekümmend aastat tagasi lendas footonrakett Maa gravitatsioonivälja ja ei tea, mis neil seal juhtus, aga suure kiirusega ta Maa atmosfääri kihutas ja plahvatas (naerab). See seletab ka, miks mets on kõik ühes suunas langenud, mitte radiaalselt nagu boliidi korral. Aga nii palju oli neil igatahes aega, et enne plahvatust päästepaadid välja saata. Väikesed abiraketid, millega nad osaliselt ära pääsesid. Väikesed raketid sõitsid plahvatusest eemale, aga pidid ennast kusagil varjama. Kuigi nemad olid minu hinnangu järgi meist taseme poolest umbes kakssada aastat ees — gravitatsiooni ekraniseerimine on neil kindlasti lahendatud asi, muidu ei saa neid trikke seletada, mis nad lennu peal teevad —, aga neid oli ikka niivõrd vähe, et inimeste eest pidid nad hoiduma, see kohtumine oleks lõpuks ikkagi nende kahjuks keeranud. Mina ei tea muud kohta kui ookeani põhi. Varem liikusid nad harva, sest pidid energiat kokku hoidma, aga nüüd on inimesed ise hakanud suuri energiad koondama, ja sealt nad seda võtavad (naerab). See kunst on neil hästi käes. Ikka tekib seal, kus on ufo-de kogunemine, energiadefitsiit, seda olen ma ammu tähele pannud. Sellepärast nad viimasel ajal palju liiguvad ja niisugustes kohtades eriti, kus on suured energiad mängus. Aga üks asi on veel, mille pärast nad peavad muretsema, ja see on, et nad hakkavad vanaks jääma. Kui nad tahavad säilida, peavad nad nüüd tahes või tahtmata inimestega kontakti võtma ja välja uurima, kas nad ei saaks inimestega järglasi. Ja on ka kuulda olnud, et nad inimesi oma laevade pardale võtavad ja neid füsioloogiliselt läbi uurivad. Arvatakse, et nad teevad seda puhta teaduse huvides, aga see on vähe usutav. Mina arvan küll, et nemad hakkavad välja surema ja otsivad võimalusi inimestega järglasi saada, sest veel seitsekümmend aastat vähemalt peavad nad meie planeedi ümbruses elama, enne kui otsimisekspeditsioon kohale jõuab. Signaal, mille nad katastroofi ajal koju saatsid, on nüüd umbes kohal ja vähemalt seitsekümmend aastat läheb enne, kui uus footonrakett päralt jõuab — kui nad selle kohe välja saadavad. Aga kas nad saadavad, ei ole kindel, sellega võib aega minna.

Ma küsisin: Aga mis siis saab, kui nad päralt jõuavad?

Ta ütles: Seda olen ma mõtelnud ja kalkuleerinud, aga midagi ei ole mõistnud välja kalkuleerida, liiga palju on võimalusi (ohkab). Seda mina ei mõista välja mõtelda, mis nad inimestega teevad.

Niiviisi oli siin tookord, kui sõitsime hommikuse puurongiga Tallinna. See pidi küll talvel olema, sest mäletan, et vagunis oli külm, vähemalt esialgu, ja me istusime palitutes. Mis meil Tallinna asja oli või kas üldse midagi erilist, kes seda enam mäletab (mis minusse puutub) või teab (mis temasse puutub), aga keegi ei keela kujutlemast, et tema puhul oli tegemist järjekordse aamorigeenistusega: üks katse veel, et lilled käest kätte üle anda, varitseda teatriuksel või koridoris, sõandamata siiski minna sügavamale teatri siskonda, sest see maailm oli talle võõras (ehkki teatrid peaksid oma intriigide poolest üsnagi sarnanema instituutidega) ja pole mina ka kunagi teda ühelgi etendusel või kontserdil näinud. Ainult telekat ta ju vahtis, jalgpalli ja teleseriaale kahe- või kolmekordsete salaagentidega, kelle varjatud missioone, mida nähtavasti autoridki aimata ei võinud, tema üksipäini teadis. Mingi müstiline side pidi tal aga teatriga siiski olema, kuidas muidu oleks võinud — hiljem — sündida see ootamatu allianss eelviimases vahepeatuses, Ülejõe kinnises pansionaadis, suures tondilossis telefonivabriku taga pargis — mis oli siis küll juba lagastatud ja pansionäridele kinni — jah, see legendaarne ühendus *à la* de Sade ja etendus, mille nad seal kahekesi pansionäride rõõmuks või ka hirmuks maha mängisid.

Esialgu aga, rongilt tulles, läksime Balti vaksalis lahku, mina ei mäleta kuhu ja tema ei tea kuhu — ehk lillepoodi, aga see võib olla ainult rumal variatsioon vanade kuulujuttude teemal.

Ka Poincaré'st ja Einsteinist oli meil rongis juttu, ilma raevu ja pisarateta seekord veel, aga südame peal oli tal see asi juba ammu: Meil tuleb alustada Poincaré'st, tema

ideed on väga värsked, keegi ei ole nendest suuremalt jaoli veel päris hästi aru saanud. Einstein võttis sealt osa, aga moonutas palju ja kõige tähtsamast ei taibanud midagi. Ma arvan küll, et tulevik korraldab end Poincaré' mõtete järgi ümber, kogu nende sügavust me veel ei aimagi.

Kuid mitte raev, mis imestust sünnitas, ja loomulikult mitte jutud ja arutlused ja naljatused (naljatustest ei pääse me kunagi) ega pisarad ei olnud need kõige ähvardavamad märgid, mis näitasid — kui nad ükskord tulid —, et midagi on juba juhtunud, et Raimu ei ole enam endine, et kuhugi on ta juba teel — paika, mida me võime küll aimata, aga mitte veel («veel» väga mitmes tähenduses) ära tunda — kõige ähvardavam ja vähemalt minule kõige veidram, ehmatavam ja kurvem oli tema täielik väljatulek iseoma sise-džunglist.

See kohutas mind, ajas mulle hirmu peale (ma ei räägi teistest — neid see ehk poolenisti tüütas ja poolenisti tegi neile nalja).

Ajas hirmu peale, sest ma mõtlesin iseendale. Iseenda pärast kartsin seda nagu hoiatust või iseloomu kontrollimatu muutumise pretsedenti, enesekaotust ja lagedale jäämist: kunagi tuleb aeg ja sa astud oma varjatud sisemusest välja, lagendikule nagu Niobe, ja jumalad ei halasta sulle, et sa end nii kaua oma sisemuses kõrvale hoidsid. Nad võtavad seda kui *asebeia*'t ja maksavad tagantjärele kätte.

Nii oli: äkki ja vastu oma tavalisi kombeid ja hoiakuid astus ta välja iseendast ja oma arvutuste läbitungimatust Amazonase tihnikust puhta konventsionaalsuse lagendikule. Äkki ja paugupealt tahtis ta nüüd saada kuulsaks. Isegi mitte s a d a — selleks ei olnud enam aega, oma vaba aja oli ta ära kulutanud —, vaid o l l a . Nüüd ja otsekohe. Enne veel, kui suur vanadus tuleb ja käsi ei jõua enam pliatsit hoida. Hõivata endale nimi selles suhete konventsionaalses laadas, mida mõnikord kultuuriks, mõnikord aga lihtsalt *publicity*'ks nimetatakse. Astus oma laudade rohelisest hämarusest, oma mõtete läbipõimunud rägastikust — kiiresti ja räpakalt, sest kõik oli juba hiljaks jäänud — välja amfiteatri labasusse.

Just see on selle loo juures kõige õudsem ja kurvem — aristokraatliku hoiaku kokkuvarisemine väiklaseks pööblidemokraatiaks.

Ta tõusis oma laudade tagant, kahmas kaasa juhusliku, mis suurest kompaktest rebenes. Korraga oli tal kiire kirjutada artikleid gravitatsioonikonstandi kasvamisest; nüüd oli juba tema see, kes otsis teistega kontakti, saatis minema oma igapäevased abiotsijad, kes olid nimetegemisel ikka temalt toetust ja abi saanud. Nüüd otsis tema oma nime. Ja sellega näitab ennast täiesti uues valguses ka raev ja nutt Poincaré' mälestuse juures. Siis, tol piinlikult mälestusväärsel seminaripäeval, räägiti küll veel Poincaré'st, aga pisarad ja raev ei olnud mitte tema pärast. Iseenda pärast. Ta nuttis taga, ehkki ta seda siis veel ei teadnud, omaenda mahamagatud (ja -maetud) kuulsust ja au.

Ta reetis end viimasel tunnil. Kas peab see olema kõigi uhkete ja äraostmatute saatus, kui kustub sisemine valgus ja algab kuivamine, paaniline pagemine iseendast välja — mina-rotid põgenevad uppvalt mina-laevalt?

Kas niisuguse alandusega karistavad jumalad kõiki üleolevaid ja iseeneses kindlaid? Alistamatamad indiaanlased ilusulestikus ja idioodiks joonud järeltulijad reklaamreservaatides?

Nüüd tahtis ta, et teised aitaksid tal artiklitesse panna seda kübet põhjatusest, mille nägemiseks tal veel valgust jätkus. Riismeid hallide vihikute varandusest.

Ja siis hakkas ta käima närvidele. Hea küll, kui ta vanasti omaette nohises ja nokitses, arvutas ja teistele rasked kohad ette tegi, olgu, sellest võidi naerdes ja pead vangutades mööda käia, see oli omaette kurioosne ja huvitavgi. Niimoodi aga, nüüd — see käis lihtsalt närvidele. Keegi ei olnud eriti huvitatud tema nime turule kandmisest, igal oli omagagi küllalt tegemist. Ometi (sest teisiti olnuks anekdootlikult ja groteskselt toores) kirjutati talle valmis kolm preprinti ja peeti temaga viimased seminarid, milles oli kõik

juba täiesti teisiti ja mis ainult väliselt ja mõne tähenduseta seiga poolest meenutasid vanu.

Ja lõpuks see päris viimane loeng selles viimases suvekoolis, vist viimasel päeval Vellaveres, kus me aastaid enne jaanipäeva nädalaks koos käisime, et rääkida, mida keegi oli aasta jooksul kogunud, aga peamiselt ehk selleks, et veel enne puhkust nädalaks linnast eemale saada. Ka nemad, meie suvekoolid, olid aegade muutunud, vananenud koos papi Raimuga ja mitte ainult koos temaga. Pikapeale olid nad muutunud õieti mõtetuks, nii ühes kui teises mõttes. Nüüd oli õu täis autosid, mis hommikuks kohale sõitsid, et pärast loenguid (mõni juba loengute keskel) jalamaid laiali kihutada. Ööseks ja isegi õhtuks jäid kohale vaid üksikud jalamehed. Kuna aga siis — tookord, kui kõik alles algas, kui kool oli noor ja meie koos temaga ja Raimu mees, kelle vanuse kohta kellelgi midagi ütlemist ei olnud — jäid kõik kohale.

Nüüd siis ainult papi Raimu, igavene *physicus* ja igavene jalamees oma suurte tanksaabastega, ja mõni juhuslik, ja tühi seda viimastki mitte. Kuid polnud võimalikki jääda, sest kõik oli juba ära ja läbi elatud, ära ja läbi räägitud, talumise piirini. Üksteise nägude, tegude ja juttude suhtes hüsteerilise vastumeelsuse piirini.

Mingi vimm oli meil sees, nagu vamm majas, ja see, et vana ujuja tol viimasel korral peaaegu uppuma pidi, ka see näitas midagi.

Ta ise ei mõistnud oma vajumise kohta — keegi ujumissillal vedelejatest oli märganud, et Raimu sukeldumine venib kahtlaselt pikaks, ja tõstnud kisa, nii tiritigi Raimu veest sillale — midagi selgelt ütelda, kas ta oli uppumas või ei olnudki, — naeris ainult, aga teisiti kui tavaliselt, käelõök polnud ka päriselt see, ja mõõnis lõpuks: Jah, pidin vist küll, pagan võtaks, ära uppuma, ei tea, mis see tähendab, aga tänavu oli külm kevad ja ei saanud varakult Emajões treenimist alustada.

Sellest räägiti lõunalauas, oli midagi uut, mille üle nalja visata, ka Raimu naeris, aga vette enam ei läinud.

Loengutel istus ta kõveras, nõjakil vastu sein, tukkus, nagu ei läheks jutt ega ümburus talle enam suurt korda, jäi samasse poosi konutama, kui ülejäänud rahvas lõunavaheajal malekellade juures sekeldas või mõned püüdsid tahvli kõrval üksteisele auku pähe rääkida, tõsis, kui löödi söömakella, aga alles siis, kui keegi teda õlast puudutas — papi, lähme nüüd sööma! (See papitamine läks viimastel päevadel juba läilaks.) Sõis koos teistega, naeris ka siis, kui üteldi: Vaata, et sa, papi, üksinda järve äärde ei lähe! Hoiatus oli täiesti omal kohal, sest õhtuks jäid ainult tema ja see juhuslik teine või kolmas, — kas pruukisid nood märgata, kui Raimu ära kaob? Ka mina olin sellel õhtul seal ja kavatsesin sõita südaõise rongiga, pidin midagi homse tarvis järele vaatama — ju siis oli mul järgmisel päeval ettekanne — päike paistis, aga oli juba kollane ja puude taga; mäletan, et veel keegi konutas laua ääres, küllap valmistas temagi oma järgmise päeva ettekannet. Tume ruum aknataguse õhtukollasega, paberid, vihikud, preprintid, ajakirjad, mineraalveepudelid ja klaasid laudadel segiläbi, malekellad — ehk kloppis veel üks hiline paar oma igavest viieminutilist. Enamik ometigi juba läinud, õhtusõök ammu söödud.

Korruga Raimu. Ma ei näinud või ei pannud tähele, kust ta ilmus, vist mitte siit mõnest hallist nurgast, arvatavasti eemalt elumajast — öölaagrist —, äkki oli ta minu ees akna taustal; väljas kuuskede pikad varjud üle aiamaa ja kasvahoone, heinahunnikud, Õiglase kanamajakese valge sein, õhtutüdimusest valus nagu põletushaav. Ma nägin, et ta oli maganud, see seisis ta näos ja silmades kirjas. Ta küsis: Mis kell on?

Ma vaatasin, kell oli veidi üheteistkümnest puudu, ütlesin: Kümne pärast üksteist. Ta vaatas mulle otsa, nagu ei teaks, mis see sõna tähendab, nagu ütelnuksin ma midagi absurdset. Siis: Kas hommikul või õhtul?

Vaatasin ringi — keegi, kes hallina paberite kohale kummardus ja ikka kummardub, oli peale meie ruumis, nähtavasti ei kuulnud ta, mis me rääkisime, või ei hoolinud või ei tahtnud vahele segada; vaatasin välja — heinakuhi varjude all, valge sein, s e e o n j u

õ h t u. See on õhtum kui ükski teine mõeldav situatsioon, miski ei olnud sel hetkel kauge hommikust.

Ma ütlesin: Õhtu.

Ahaa, ma mõtlesin, et on hommik.

Ta naeris, aga see ei olnud naer ega ka midagi muud, see ei olnud üldse enam midagi; ka kummarduja tõstis nüüd pea ja vaatas meie poole.

Aga sellega sai minu aeg täis, mina pidin nüüd jooksma. Rong läks Tõravere peatusest pärast südaööd ja käia jäi pikk maa Ristikujärve äärde — sinna oli viimasel ajal siginenud suvilaid, järv ei olnudki enam päriselt meie päralt ega ka kunagi päriselt tühi. Ega tolgi õhtul, kui ma mäest alla jooksin, ehkki hilist lobistajat ei võinud ma näha, sest tee ja järve vahele jäi padrik; tulin joostes padrikust ja järvest mööda, Karijärve teele...

Ausalt tunnistades oli mul aega küllalt, üle tunni ei kulutanud ma selle tee mahakäimiseks kunagi, aga nüüd ei olnud kell üksteistki, kui ma seda — kellaega nimelt — Raimule teatasin, ja rong tuli alles p ä r a s t südaööd Elvast välja; mul oli aega vabalt poolteist tundi, ei mingit nähtavat põhjust jooksmiseks, ei mingit, et nii vara minema hakata, ometi ma läksin, ja joostes koguni — ma ei tea miks, ehk selleks, et tekiks tunne, nagu o l e k s kiire, et sünniks kiire ja poleks aega oodata, midagi pärida või rääkida, juttu ajada nendega, kes jäid. Et ei selguks enam ühtegi tõsiasja, et kõik, mis selles õhtu- või-hommik-küsimises varitses, jääks öö enda lahendada seal üleval Vellavere kaldapealsel, siis kui mina olen ära. Jooksin jaama, ootasin rongi üle poole tunni ja sõitsin koju.

Et uuesti hommikul vara tulla ja pidada oma loeng, millest ma praegu enam vähimati ei mäleta. Ka Raimu loengust mäletan ainult justkui korduvat küsimust, mis kell on, mis jäi ometigi vastamata, sest teada polnud, kas oli õhtu või hommik; tegelikult oli lõuna ja korraga tundsid kõik kuulajad, et ei saa enam millestki aru, et jutt keerleb mingi kinnispunkti ümber, mis kuhugi kaob, ähmastub või on sootuks olematu.

See oli ka viimane loeng enne lõunat ja nähtavasti üleüldse viimane selle aasta koolis, niisiis oli reedene südapäev ja loeng, mille järel enamik autoga minema tolmutas. Korraga oli kõigil meeleheitlikult kiire, sest järgnema pidi pörandate pesemine, sauna koristamine, laudade paigutamine saunaõhtute tüüpkonstellatsiooni tagasi, aga ka viimane söömaag ja sahvrijääkide loosimine. Et minemasõitjad jäid loosimisest välja, siis ei tekkinud neil koristamata jätmise pärast mingeid sisekonflikte.

Mäletan veel, et ütlesin koristamise ajal O-le: Raimul on midagi viga. O-le tuli see üllatusena, ta küsis, et mis viga siis, ja mina ütlesin: Kas see jutt, mis ta loengul rääkis, oli sinu meelest korras?

Vanaks hakkab papi jääma.

Ikka sama käibevormel, mis ei seletanud nüüd enam midagi, sest mingi oluline muutus oli vahepeal sündinud. Ma küsisin veel kord: Aga see, k u i d a s ta rääkis? Aga nüüd ei mäleta ma enam isegi, kuidas ta siis ikkagi rääkis, mismoodi ta oli. Aga ta oli täiesti teistsugune, üdivõõras, peaaegu tundmatu.

Võib-olla rääkisin ma O-le ilsest kella küsimisest ka, aga kui rääkisingi, ei viinud see ikka kuhugi. Varsti tuli minna söömalauda, kus me istusime veel kord koos, ka Raimu oli seal ja teised, kes olid koristama jäänud. Pärast sööki ja loosimist panime asjad kokku ja toppisime end kiiruga ja räpakalt viimastesse autodesse — kõik peale Raimu, sest teda topiti, ja minu, sest mina läksin jala ja eraldi (kiired miljöövahetused ei ole minu närvisüsteemi jaoks, tekitavad pööratust, aga mitte sellest ei ole siin jutt) — ja kadusime.

Siis tulid laupäev ja pühapäev, kusagil vahepeal ka jaanipäev ja kohe pärast seda läksid mõned puhkusele, ülemine koridor jäi hõredaks, ma ei näinud järgmisel nädalal omadest kedagi — vahest ei tundnud kabineti kuumusest (30°C) segasena neid ära.

Ei näinud ka Raimut, kellel oli vahepeal nagunii tähetornineljapäev, ja alles siis, ehk nädal hiljem, tuli O ja ütles:

Kas sa ei teagi, et papi kukkus trepist alla?

Ma ei teadnud, ehkki tegelikult teadsin rohkemgi, juba siis, kui ta õhtul kella küsis.

Ta oli tähetorni õuetrepist alla tulles värava taga, ülemise ja alumise maja vahel, kukkunud, oli kahmanud veel õunapuust, oli saanud mõne lehe pihku; nad olid eemalt näinud (ma ei mäleta, kes), ta ei olevat enam püsti saanudki, olevat kutsutud auto ja viidud ta koju. Olla koduski, diivanil, ikka veel õunapuulehti pihus hoidnud.

Võimalik, et see oli kramp, mis sõrmed kokku kiskus ja lehtedel ei lasknud pudeneda.

O ütles veel, et oleks, et ta nüüd mõneks päevaks koju jääks ja töö juurde ei koperdaks. Jah, tõepoolest, siin üleval võttis kuumus tervelgi inimesel mõistuse peast, eriti pärast lõunat, kui kolme ja nelja vahel jõudis kätte kuumuse apogee. Ja kell neli see vist oligi, kui me, ise peast segased, tuletasime meelde, kuidas ta pidi uppuma — muidu nii hea ujuja ning treenitud mees — ja kuidas ta loengu ajal kordagi tahvliserva lahti ei lasknud (see tuli nüüd mul jälle silmade ette), võib-olla rääkisin veel kord kella küsimisest, aga võib-olla mitte.

Tema laud tagatoas — viimane tuba koridori lõpus — akna all, kapi taga, jäi tühjaks, vastu ootusi ja oletusi ei koperdanudki ta tööle, ka tähetornis polevat teda näha olnud; veel läks mõni puhkusele, jäid suveistujad, mina ja esialgu O.

Siis üteldi, et papil on halvatus.

Me käisime teda Maarjamõisas vaatamas.

Ta istus pidžaamaväl oma asemel, ükski, teised kaks — rohkem neid sedapuhku, suvisel ajal, palati peale polnudki — jalutasid õues või koridoris; ta tundis meid ära, ajas juttu, näitas sõrme. Sõrm oli paistes, umbe ajanud, ta ütles, et näpp valutab, et magada ei saa ja lugeda ei taha ega süüa, aga et jalad on juba all ja komberdada võib. Ta tõusis ja näitas — vaevaliselt see läks, aga läks —, ainult sõrm tegevat talle tõsist muret; siiski tuleb ta vist varsti töö juurde, sest ära tüütab see pidžaamas istumine; ta olevat tähetornis trepist alla tulles komistanud, jätnud astudes ühe astme vahele.

Me lohutasime, et küll näpp saab terveks, peaasi et jalad korras, et puhaku veel — aga õhk palatis oli paks, vaevalt hingatav ja kuum. Ta ütles, et puhata enam ei taha, et on juba päris terve, et räägib arstiga ja see kirjutab ta välja, et tuleb kohe tööle.

Me läksime minema, ta jäi voodiservale istuma ja nutma.

Seekord mitte sõnakestki Poincaré' st.

Ta saigi välja — õige pea —, kuid koju, mitte tööle. Töö juures aga räägiti juba pensionile saatmisest. Õnneks olid võimumedel laiali, puhkuste aeg.

Ei tea, kuidas see suvi tal seal kodus läks ja kuidas ta kodune olukord üldse oli (mina ei ole kunagi tema juures kodus käinud), ta naine (!) oli surnud aasta või paar tagasi, nii räägiti, ja mulle tuli uduselt ette, et midagi niisugust oli vist tõesti; naabrid pidasid tal silma peal ja ka meilt ja tähetornist käidi — vanad, eestiaegsed sõbrad.

Sügisel, kui ma puhkuselt tulin, istus ta juba teisel pool jõge, üldosakonnas, ühes ja samas palatis vana teatrimehel I-ga, «loomingulised», nagu nad mõlemad ju olid. Mis-moodi see palat neil seestpoolt välja võis näha, ei kujuta ette, pole seal kunagi käinud. Kui külla läksime, kutsuti ta välja ja me istusime vannitoas, sest ühtegi teist paika ei leitud ja seegi anti meile V vahendusel; istusime ja rääkisime. Ta jalad olid nüüd juba enam-vähem terved, aga sõrmega oli tõepoolest midagi lahti, sõna otseses mõttes — oli lahti lõigatud ja puhastatud ja valge side oli sel nüüd paksult ümber.

Me ei olnud vannitoas kahekesi, oli ka RT meiega, kükitas vanniserval; ma ei julgenud üksinda külaskäigule minna, vist olin kartnud midagi eriti masendavat, isegi õudset, aga kõik oli teisiti, kui olin arvanud — ehkki masendav ja õudne ikkagi.

Nüüd tuleb mulle meelde, et ka jutuajamine arstiga oli meil kokku lepitud ja et V (jälle) selle korraldas, aga kokkusaamine venis millegipärast.

Kuidas ka ei olnud, igal juhul toodi ta palatist välja, talutati kaenla alt toetades — talutaja oli V ise —, kuigi talutamiseks ei paistnud olevat mingit põhjust; olin oodanud, nagu ütlesin, midagi südantõhestavat, aga kõik oli parem, peaaegu tavaline, väliselt tundus ta isegi tervem kui enne, enne kukkumist, enne kella küsimist, oli justkui välja maganud, see paistis ta silmist. See oligi esimene asi, mis ma (kergendusega) märkasin. Ka kevadel olid ta silmis olnud magamise jäljed — oli just tõusnud, seisis mu ees hämaras ruumis, ja selja taga, läbi akna, kiiskas Õiglase kanamajakese krohvsein õhtuvalguses. Nüüd sügisel päikest ei olnud, akentki ehk mitte selles vannitoas, kus istusime. Ta oli maganud, aga seekord v ä l j a m a g a n u d, kogu oma eelmise elu poolelijäänud une.

Seekord oli hommik või keskhommik, äärmisel juhul ehk lõuna, ta ei küsinud kella, see ei huvitanud teda enam — või teadis ta seda nüüd liigagi hästi.

V tegi ennast tähtsaks ja Raimut tühiseks, nagu sellistel puhkudel ikka, küsis psühhiaatri hoolimatu joviaalsusega: Kas te n e i d tunnete? Raimu naeratas ja meie naeratasime, ta ütles, et tunneb n e i d küll, teretasime kättpidi.

Siis oli V läinud, me istusime vannitoas ja ma küsisin, mis näpul viga.

Ta silitas seda vasaku käe sõrmeotsaga, süvenes selle vaatamisse, vahtis näpust oma tavalise süvapilguga mööda, aga ühtlasi ka temale, tema sisse, temast läbi. Ta seletas: Nad lõikasid mul näpu lahti. Maarjamõisas käisime täna hommikul, sellele sõrmele on haigus sisse läinud, mina ei saa küll aru, millest, vist radiatsioonist, nemad ei saa seda siin ravida, neil ei ole siin õigeid rohtusid ja lõigata ka ei oska, nüüd panid Maarjamõisas ühe toru siia sisse, et mäda välja jookseks, küll hakkab nüüd paranema; ma mõtlen, et nad mind enam kauem siin sees ei pea, sest kui näpp paremaks saab, võin ma teda väga hästi ka kodus ravida, ja kui ma luban neile, et käin iga päev näppu näitamas, siis nad, ma usun küll, lasevad mu välja, kui ma arstile sellest räägin.

Ta naeris nagu ikka ja oli üldse nagu ikka, rohkemgi kui ikka, kui tähendused ta sõnadest välja võtta ja sulgudesse panna, kui jätta ainult intonatsioon ja üldine sõnavalik ja -järjestus.

Ja selles puhtas intonatsioonis ja sõnaspetsiifikas satub see «ikka» korraga täiesti uude valgusse — külgvalgusse (ja nüüd, kui ma seda ütlen, näen, et vannitoas, ülal vasaku nurga pool, on siiski aken ja isegi päike seal — korraks, vilksamisi).

Ega siit palju maad koju ei ole, ma lähen paari minutiga läbi pargi... Ta jäi kõhkleva ja vaatas — aga nagu ikka — meile kordamööda otsa, ootas justkui kinnitust. Mingis lühühenduses ütlesin täiesti automaatselt: Jah, ei ole. (Või ütlesin teadmises, et siit ta nagonii ei pääse, mis tegi mu sõnapruukimise räpakaks.) RT tõi meid aga äraolemisest kohe tagasi, siia, kus me istusime, vannituppa: E-ei, me oleme üle jõe.

See uudis võttis meid mõlemat, Raimut ja mind, justkui tummaks, m e i e vaatasime nüüd teineteisele otsa — näe jah, olemeegi, pagan võtku, üle jõe — ega mõistnud selle peale nagu midagi kosta.

Jah, aga maantee läheb siit tagant mööda, ütlesin ma (otsekui seisnuks asi maantes kui sellises), ja veel: Aga see on, jah, muidugi Jõgeva maantee. (Mismoodi Jõgeva üleüldse siia puutus, sellest ei saanud me kumbki, ei mina, ei Raimu, aru, RT-st rääkimata, aga hullumaja vannitoas on tervedki — kuivõrd nad terved on — mingil moel segased, ja mõte, mis mul ähmaselt peas hõljus, võis olla umbes niisugune: siit tagant läheb maantee Jõgevale, aga kõik maanteed on lõpuks üksteisega ühendatud ja ristteedel siltidega osutatud ja niiviisi ei ole miski millestki eriti kaugel...)

Peab minema üle silla!

Ma ei mäleta, kes s e d a ütles, keegi meist ometigi. Siis Raimu: Kui ma olen silla peale jõudnud, siis oskan minna küll, ja nad lasevad mul minna, nii ma arvan, sest näpp

on nüüd palju tervem, täna hommikul lõikasid nad ta Maarjamõisas lahti, ma käisin hommikul seal, siin nad seda asja küll teha ei oska.

Siis küsis RT: Kas sa mäletad ka, Raimu, kuidas sa siia tulid?

Küsimus oli minu meelest liiga toorelt sirgjooneline, m i n a ei oleks nii küsinud, aga Raimu ise ei näinud selles mingit lõksu ega tagamõtet, ta vastas sama sirgjooneliselt — aga ma ei mäleta, kuidas. Õieti mäletan siiski, kuid mitte vastuse järjekorda. Keegi Tellinimeline isik tuli siin argumendina mängu, ent hiljem. Siiski keerles kogu meie vannitoavestlus ikka ühe ja sama ümber, tuli selle juurde igavesti tagasi ja jäi sellel lõpuks ka püsima.

Ma ei mäleta kah õieti, miks ma siia tulin, aga näpp ei saanud see hästi olla, sest nemad ise selle parandamisega küll hakkama ei saa. Ja teistel haigetel ei ole ühelgi näpp haige, kõik on tervete näppudega, ma ei tea õieti, mis neil viga on, võib-olla ei ole midagi, siin on nii palju rahvast (ta naerab ja meie koos temaga), et mitte midagi ei saa päriselt aru, mis nad räägivad, ja mõelda kah ei saa. Tell (siin ta nüüd on!) on küll sellepärast, et ajab oma tüdruku asja. Tal ei ole kah suuremat viga, aga tal on oma tüdruku palju sekeldamist, see esineb vahel raadios ka, televisioonis (nagu HS!), aga (naerab) ega teda kätte küll nii kergesti ei saa, ta on Ameerikas, see tüdruk, ja Tell tahab, et ta tagasi tuleks.

Ma küsisin, kas Tell on ta voodinaaber, ja Raimu vaatas mind, nagu ei mõistaks hästi, milles on küsimus; ütles siiski jah, aga mõtles selle juures juba midagi muud. Ma täpsustasin: Kas te olete ühes ja samas toas? ja tema, ikka midagi muud mõteldes, noogutas — jah — ja mina: Kas olete paljukesi koos? ja tema (ja naerab jälle ja meie temaga koos): Jah, on palju küll (lööb käega, oma Liszti-käega, mille nimetissõrm on paksus sidemes), mina neid lugeda ei jõua, segane seltskond.

Ma küsisin, kas neil eraldusseinu või nišše ei ole, ja tema seletas mulle toa struktuuri: suur saal ja esik ja nišid; tuli kuidagi poolenisti välja, et Tell on temaga ühes nišis. Ütles veel: Ega see asi nii lihtne ei ole, luure keskvalitsus on kah asjasse segatud. Ma ei saanud nüüd enam naeru pidama, ütlesin: Segane lugu tõesti, ja tema naeris ja lõi käega: Kuramuse segane lugu.

Naeris nüüd juba kui meie kaasosaline, nagu väljaspoolne, nagu peaaegu et Tellireetnu, lisas: Tont seda teab, mis asju see Tell ajab.

Me rääkisime veel, sest arstiga kohtumine seisis ees ja tuli oodata. V seda kokkusaamise asja ajas, agaralt, aga nagu ikka ülemääraselt, sellepärast me nüüd siin istusime ja venitasime oma juttu, kuni arst tuleb kuhugi, ühte kabinetti, kus ta meid vastu võtab, kui vabaks saab ja kuhugi päralt jõuab — tüüpiline V asjaajamine. Jutt keeras jälle tagasi Maarjamõisasse, kust kõik need vintsutused ühest varjupaigast teise algasid, juba suvel, pärast Vellavere kooli ja uppumist ja kella küsimist ja ettekannet ja kukkumist trepil ja õnapuulehtedest hoidmist. Alles hiljem tuli see siin, suur ühispalat ja vannituba, kus me nüüd istume.

Algust Maarjamõisas ta mõõnis: Jajah, alguses olin ma küll Maarjamõisas, aga siis tulin siia üle, ei mäleta hästi, mis asja pärast ma tulin, vist sellepärast, et Tell kutsus appi (jälle läheb ta Tellinimelise peale üle ja meie taandume tühipaljasteks vannitoakülasteks), ma nägin teda unes (mõtleb), nägin ja tulin vaatama — ja oligi siin. (Ise naerab selle kummalise ja täiesti ootamatu kokkusattumuse üle, meie ka.) Tell saab varsti välja, temal ei ole midagi viga, ma ei teagi, miks nad teda siin õieti hoiavad, vist selle tütarlapse pärast, ta on raadios esinenud, aga Tell tahab teda siia tuua, ta on Ameerikas, see on segane lugu, kas ikka saab või ei saa, seda ei tea, aga võib-olla saab ka, kui energiliselt asja ajada, ma mõtlen küll nii.

Nüüd huvitub (?) ka RT Tellist, küsib, mida too mees reaalelus teeb.

Ah Tell või? Ei tea, lennukitega ta midagi teeb.

See tuletab mulle korraga meelde, et tema enda poeg, sest ka poeg on Raimul olemas, on I e n d u r. Mingi lähedus on Tellil Raimu pojaga.

Ma ei tea, mis amet tal lennukite peal on, ta tahab sinna tagasi minna (ja Raimu ise oma laudade juurde), ega tal suurt häda ei ole... ja mis neil üldse siin häda on (mõtleb), terve suur tuba rahvast täis, aga küsida kah ei taha, väga segane seltskond, minule täitsa mõistatus; teistele vist ei ole, ei paista. Tellil ei ole kah suuremat viga, natuke on, aga palju ei ole, minul on kõige rohkem.

Pikapeale muutume ise siin vannitoas segaseks seltskonnaks, läheme täielikult üle Tellil teemale, RT küsib koguni, kas Tell on noor või vana. Olevat noor mees, isegi teemast, Raimust, noorem — aga nüüd lähevad tal mõtted teistele teedele, ta vaatab meist kummastki mööda, jätab meid kahe silma vahele, silitab oma kinnimässitud näppu, teatab jälle, et saab arvatavasti välja, sest nüüd on sõrm lahti lõigatud, et hommikul käis Maarjamõisas, et veel paar päeva ravi ja siis võib kodus edasi tohterdada; selle peale läheb täiesti arust ära RT, kaotab igasuguse takti ja kontakti ja küsib eksprompt: Kas su naine on surnud?

See küsimus lõikab Raimu mõttelõnga järsult läbi, ta on üllatunud (puuduks veel, et poleks), ütleb: Jah, naine on surnud. Me vahetame RT-ga pilgu, vist sellepärast, et teame — eelmistele külalistele oli ta kaevanud, et naine ei tule vaatama, olnud pahanegi.

Meile aga selgelt ja lihtsalt: Jah, naine on surnud... ja siis jääb mõtlema, arvutab midagi ja: ...või ei ole kah. Ei tea seda hästi, mul o l i üks naine ka, aga see oli vist teine.

Siin?

Jah, ma nägin unes, et oli vist noorem.

Unes oli see naine või?

Jah, unes oli see naine.

Asi kipub minema freudistlikku rappa, ma keeran jutu tagasi ja kõik algab otsast peale, nagu pendel — toru näpus, arst lubab välja *etc., etc., etc.*

Ma tunnen, et kolmas ring on igatahes liiast, et istumine vannitoas tuleb maksku mis maksab lõpetada, ära minna, kuni m e i d veel minna lastakse, kuni meie näpud on veel terved ja torutamata. Tõusen vanni äärelt püsti ja ütlen: Hea küll, me peame nüüd vist minema.

Aga Raimu, just kolmanda tiiru alguses, on nüüd jälle hoo sisse saanud, sisemonoloog käib ja võimatu on seda sees kinni hoida.

Siiski taipab ta, et lõpp ähvardab tulla, et kolmas ring on nüüd juba kahtlane, teeb otsustava ponnistuse ja hüppab ringist välja, pöörab ennast ümber ja küsib: Kuidas instituudis kah on?

Võib-olla koguni: Kuidas t e i l instituudis kah on?

Mis ta's ikka on, või mis uut saab seal olla, seminarid lähevad (läksid?) käiku — momentiks või paariks pääseme vannitoasurutisest, oleme vabad rääkima seminaridest (või mis vabadus seegi ära ei ole), astume välja hullumajafoonist erialasesse idiotismi, momentiks, kuid maja tagasitõmme on liiga tugev, me ei pääse valla: Raimu tõmbab hinge, et ütelda midagi asjakohast, seminarlikku, kuid libiseb mööda pealispinda kõrvale, ütleb küll veel, et tähetorni astronoomiarüng peaks kah nüüd käiku minema (tema on selle kuraator), tahan juba küsida, et kuidas nad ilma temata hakkama saavad, aga taipan ja haaran väljavolksatavast sõnast hammastega kinni, hammustan keelt ja imen sõnad tagasi, kuid tema on selleks ajaks juba läinud — tõstab sõrme silmade kohale, takseerib seda ja silitab: Kui ma oma näpuga välja saan, aga ma saan vahest küll, sest ma arvan, et nüüd nad mind enam kaua ei pea, radiatsioon peaks olema juba tunduvalt langenud.

Ring läheb ikkagi pöörlema, aga lisandub uus noot — radiatsioon, kogu häda algus ja põhjus —, mis süvendab käsitlust; me käsitleme sõrmelõikust, palatiseltskonna ebamäärasust, Tellil muresid ja kartusi.

Ehkki istume endiselt vannitoas, hakkame ma nüüd nägema, peaaegu aistiliselt, ühte

meist kolmest mustade puutüvede vahel rühkimas — jõudsasti, pikkade sammudega nagu suusataja läbi kollaste langenud lehtede, ja sinna ta jääb, parki, mis üksipäini ühendab meid kahte, kahte instituuti, füüsikute ja hullude oma (ka arstid tuleb selles viimases hullude hulka arvata). Kihutab kõhn mees ja pillub saabaste loksudes kollaseid lehti laiali, aga tegelikult on see ainult lumi, mida tuleb pealegi taevast ja maast ja igast jumala ilmakaarest juurde, ja polegi need mingid saapad, mida ta ette pillub, ega loksugi, sest on ainult toatuhvlid; paljapäi on ta nagu ikka, kepp käes ja pikad hallid juuksed harali lumesajus, läheb ta mustade puutüvede vahel l ä b i p a r g i .

Ei, ta peab olema kecranud vasakule, pargist välja, teele, mis viib Põlva suurteele, aga ta hoiab ikka vasakule, liiga vasakule, ja satub järve otsa juurde, puud lõpevad, mustad ja valged, nüüd on ümberringi juba lage, eemal järve otsa taga madal lepavõsa.

Tuul undab koos lumega üle lageda, tema on paljapäi, aga ei, juuksed ei ole harali ega lund täis, ma eksisin, ta pea on paljas, juuksed maha põetud nagu vangil, peas ei ole midagi, mis lund kinni peaks, ometigi läheb see raskeks, see paljas pea, millele lumi külge ei hakka, on pingutav teda püsti hoida.

Me astume vannitoast välja, otsime V-d, et ta Raimu tagasi omade juurde viiks; ma ei mäleta seekordsest lahkumisest enam, aga kolm on neid veel ees — kokkusaamisi ja äraminekuid.

Raimu viiakse tagasi Telli ja teiste juurde, meile on aga organiseeritud kokkusaamine raviarstiga. Organiseerija on V, seega on asjad üle organiseeritud ja äärmuseni komplitseeritud, peame ootama veel lõpmatu aja ühel kitsal pingil, kitsa trepi kõrval, kitsal trepiplatvormil, kus vahetpidamata traavib edasi-tagasi vabakäigu- ja ambulatoorseid hulle, arste, õdesid, sanitarid.

Ma ei tahaks midagi rääkida vestlusest arstiga — mis lõpuks ikkagi teoks sai —, võib-olla sellepärast, et käitusime seal naeruväärselt patetiliselt. Ma ei mäletagi (õnneks) suuremat, mida me rääkisime, mäletan aga ühte roheline mantliga daami trepiplatvormilt, toetas ainult korraks meie kõrvale, kui alles ootasime vastuvõttu. Ta ei istunudki päriselt, toetas ainult korraks oma roheline taguotsa toolile, tõusis varsti ja keerutas ringi, vahtis närviliselt meist alatasa mööduvaid asjalisi ja patsiente (segane seltskond, nagu Raimu oli ütelnud) — neid oli kogunenud üks tropp seina äärde trepimademele juttu puhuma; roheline daam, ise üsna korpulentne, tegi keerlevaid-pöörlevaid liigutusi, ja mitte ainult kehaga, tõmbas käe äkilise liigutusega taskust välja ja pillas ühe kõriseva asja põrandale — see oli p u r i h a m m a s .

Jäin hammast silmitsema, see oli kukkunud oma nelja juure nagu sarvega mu kinganina lähedale, mõtlesin, kas pean naisele ütlema, aga ei teadnud, kuidas; öelda: Vabandage, te kaotasite purihamba! tundus mulle välisilma kaanonite järgi võttes totrana, niisiis ei ütelnud ma midagi, arvasin, et küll ta näeb ise, aga ei näinud ta midagi. Nihutas nüüd ennast trepile lähemale, vaatas üle käsipuu alla. Alt tuli suurem portsjon rahvast üles, üks härrasmees elegantses tänavauilikonnas nende hulgas, seda ta sihtiski. Härra jõudis trepiplatvormile ja jäi rohelist daami kuulama, aga siiski oli see eksitus, mitte temaga ei pidanud hamba kaotanud proua kohtuma, üks teine oli see, kes oli nüüd jäljetult kadunud, purihambas vedeles aga endiselt mu kinganina ees. Proua rohelistes hakkas uuesti pöörelema ja oli korraga kadunud.

Ma ei mäleta, kas ma nägin, kuhu — alla või mööda koridori tahapoole või mõne ootamatult avanenud kabineti sisse —, aga kadunud ta ometigi oli ja trepiseltskondki hajus. Osa neist kogunes siiski alumisele platvormile, et sülitada kordamööda süljetopsi.

Lasksin hetkeks või paariks purihamba silmist ja — *alas!* — seal ta nüüd oli! laiaks litsutult põranda küljes kinni nagu saviplärakas.

Keegi oli purihambale peale astunud.

Ja siis, nagu oluiks sellega viimane ettevalmistav protseduur lõpetatud, kutsuti meid vastuvõtule.

Vastuvõtust ainult niipalju, et kohe tuli jutuks invaliididekodu kui ainus võimalus edaspidiseks. Aga ka need olid üle rahvastatud ja sedagi sanitaride valvatud katusealust pidi Raimu ootama kevadeni.

Senikauaks jäi igavene *physicus* üles jõeluha taha kaldapealsele: talveks ja kevadeks ning veel üheks suveks ja sügiseks — suurde tuppä kooš mitmekümnepealise segase seltskonnaga, kus eralduda ja ükski jääda sai ainult iseenda sisemusse ja kus tänu remondile ja ehitustele polnud võimalikud isegi jalutuskäigud õues ja aiast puude all, niipalju kui neid — puid — sinna veel jäänud oli.

Poolteist aastat istus igavene *physicus* suures saalis kinni ja arvatavasti väsis.

Ka meie, nagu ikka, sest midagi ei muutunud ja mõtetud näisid külaskäigudki (nagu oleks külaskäikude eesmärk midagi muuta).

Veel kolm korda saime kokku ja läksime lahku, aga seda ma vist juba ütlesin.

Esialgu näis asi minevat siiski lõbusalt, vähemalt kuulujutud ülevalt ei kuulutanud midagi halba, vastupidi, V, keda võis aeg-ajalt raamatukogus kohata, rääkis peaaegu vaimustusega uuest alliansist, aga ka meie omad, kes teinekord jälle üleval ära käisid, ka nemad naersid ja kinnitasid, et Raimul läheb hästi, kõik olevat parimas korras, Raimu on leidnud endale uue sõbra — Tellist enam mitte sõnagi. Vana teatrimees I oli tulnud Ülejõe pansioni, algul küll vabakäijate hulka — kelle haigus on enam-vähem meelevaldne —, aga hiljem alla keldrisse, suurde saali, ja sellest sai Ülejõe asutuse tähtsündmus. Midagi niisugust olid nad seal nähtavasti aastaid oodanud.

Võib-olla arvasid vasakkalda pansionipidajad, et sellest sünnivad head suhted paremkalda hullumaja — teatriga, aga vana teatrimees ei hoolinud enam suhetest, vähemalt ametlikest ega poolametlikest mitte. Vana teatrimees tundis vaistlikult, et siin ja nüüd on ta uuesti tagasi oma kunsti ja missiooni ürglätetel — muusade eneste juures —, tundis üldosakonna suures saalis ära teisenemis- ja multiplitseerumiskunsti müstilise templi. Nüüd oli ta siin ja — preester.

Siit leidis ta endale lõpuks hingekaaslase.

Võib-olla temagi — Raimu, igavene *physicus* —, leidis alles siit tõelise partneri, kes ei tulnud varjatud tagamõtetega talt midagi võtma, kellega võis sündida viimane ja igavene allianss piirituks koostööks, kus kaob vahe sinu ja minu jao vahel ja tegevus ise on ainus reaalsus, iseduse täiuslik täitumine; võib-olla andestasid jumalad talle nüüd ta hukuse ja lasksid ta vabaks edevuse surmahaigusest, tagasi tema vaimu intellektuaalsetesse hele-tumedatesse džunglitesse — vaimukoosluses, kus piire ei tunta.

Võib-olla sai ta siin nüüd uuesti terveks, võib-olla oligi see koht — Ülejõe kuulus kaldapealne — tõeline ravi-asutus ja tervisevete ehe läte, kus astutakse lõpuks ometi välja haiguse raudrüüst, tervise tõketeta võimalustesse.

Nemad mõlemad, vana teatrimees ja vana *physicus*, astusid üheskoos välja kõigist konformsetest konventsioonidest ja löid uue liidu — puhta teatri.

Räägiti mingitest rituaalsetest pulmatseremooniast, mis suures keldripalatis maha mängiti, mingitest hermeetilistest etendustest, mille mõte ja tähendus jäänud kõrvaltvaatajatele (hullumeelset turumaailmast tulnutele) arusaamatuks ja äraarvamatuks.

Nemad oma saladusi ei paljastanud, aga nendega ühinesid sajad (või palju neid sinna keldrisaali topitud oligi) puhtast intuitsioonist ja selgeltnägemisest; teise-kalda-poolsed kõrvalseisjad võisid kuulujuttude põhjal paljugi naerda, aga hirmuga südames.

Hirmuga, kuid seega ka lootusega — mis on alati iga tõelise hirmu sügavaim alus —, et veel on midagi tulemas, mis neid — ja linna — päästab. (Millest? Kuidas võisid nad teada, kui nad ei saanud aimu isegi sellest, mis neile juba paari aasta pärast peale tuli

nagu orgasm — vabadusmüstecrium —, millest hõivatuna nad käratsesid, kuni... aga see on juba täiesti teine jutt.)

Raimu, kellelt külalised vana teatrimehetempude kohta aru pärisid (aga kas pärisid ka teatrimehetempude külalised aru vana *physicus*'e tempude kohta?), ütles üksluiselt: Mul on vanast I-st kahju, pean teda aitama, ta usub, et siin on teater, sellepärast ma mängingi kaasa.

Küsimusele, mida nad mängivad, vastas ta hoopis lihtsalt: Pulmi.

Kuid hiljaks oli jäänud seegi, tervenemine, vabanemine, pulm. Teatrimehetempude ees ei pidanud vabaduse toorele võimalusterikkusele vastu, ka polnud siin koht (oli ta muidu mis ta oli) krooniliste südamehaiguste raviks — nagu polnud ka koht Raimu näpuhaiguse raviks —, ja pulmad muudeti ümber matuseks. Aga sinna Raimu enam ei tulnud, see kuulus jälle haiguste konventsionaalsesse hullumeelsusse, matus korraldati ametlikult ja pidulikult. Nii langes vana teatrimees surnuna jälle tagasi edevuse surmahaigusse, kuid õnneks ise kõrvaltvaatajana (kust kõrvalt õieti?).

Surnuna oma haigust kõrvalt vaadata on kergem kui elusalt, ma loodan.

Raimu jäi üksi ja jäigi. Tell oli kadunud, vana teatrimees surnud, teiste toakaaslastega enam alliansse ega vist ka lihtsamaidki kontakte ei sündinud.

Ta ütles, kui me veel kord seal all istusime, nüüd juba söögitoas, sest vannituba oli küllap hõivatud ja mina olin temaga üksi:

Siin ei saa enam millestki aru, mõelda kah ei lasta, ei ole mul ühtegi tuttavat, ei ole, Tell läks ära, ei tea, kuhu, tal oli palju tegemist, vana I suri vist ära, enne seda läks peast segaseks ja käis kraanikausis kusel, kuigi ma keelasin, aga nüüd on ta surnud. Mind lasivad nad kah varsti lahti, sest näpp on juba terve ja mingit ravi nad enam ei tee.

Ta uuris oma näppu, sellel oli veel armistunud auk nähtav: Ma ütlesin arstile, et ma ei või nii kaua töölt puududa.

Varakevadel oli ta juba Erastveres.

Ma käisin seal aprillis või mais, maa oli roheline, aga rohi veel madal; päike paistis, seda mäletan.

Meie jutt oli lühike. Ta istus all vestibüülis taburetil (ehkki ka tugitoolid olid vabad, aga võib-olla ei lubatud hoolealustel neis istuda).

Ma ei märganud teda esialgu, sest vestibüül oli rahvast täis; vahekoridoris seisis kuulutus, et kolmapäeval on kino, aga too päev ei saanud olla kolmapäev, pidi olema laupäev või pühapäev, kuidas ma muidu oleksin Erastverre pääsenud, sest puhkuste aeg ei olnud veel käes.

Kuigi mäletan, et päike paistis, olen kummalisel kombel unustanud valguse, puude ja lehtede ja rohu ja järve värvitoonid — tavaliselt seda ei juhtu —, mäletan veel, et kuulutusel seisis: h o o l e a l u s t e l s i s s e p ä ä s t a s u t a.

Hoolealused all vestibüülis ootasid, et kinouks avataks, kuigi polnud kolma-, vaid lau- või pühapäev, kell võis olla kaksteist või üks, kaks äärmisel juhul. Küsisin ühe seisja käest professor Raimu ...-d, ta ei saanud aru, mis ma sellega mõtlen, aga Raimut nad tundsid, ütlesid: jah, ta oli siin, istub kuskil, ja istuski — küünarnukid põlvedel, juuksed lühikeseks põetud nagu vanal seersandil, aga jume oli tal parem ja nägu priskem, nähtavasti said nad siin aeg-ajalt väljas jalutada.

Ma tulin ta juurde, ta vaatas mulle otsa, nagu ta ikka vaatas, poolenisti mõõda, poolenisti otsa, poolenisti läbi, me teretasime kättpidi, nemad seisis ringis meie ümber, vaatasid pealt ja ootasid, mis saab. Üks Võrumaa noormees seisis otse ta kõrval nagu teenistusohvitser.

Ta ei teinud seekord mingit sissejuhatust, läks esimeste sõnadega asja juurde: Nüüd ma saan varsti välja, sest täna ma räägin arstiga, näpud ei ole enam viga midagi. Ta näi-

tas näppu kogu seltskonnale, kes selle asitõendi vaikides heaks kiitis — näpul oli veel kerge arm, aga vaevaltmärgatav; ta ütles veel, et kiirgus on tunduvalt alanenud, ja veel, et arst on mõistlik mees.

Ma küsisin, kas ta ei tahaks tulla välja jalutama, parki kõndima, aga ta ei tahtnud, vaatas selja taha Võrumaa noormehe poole nagu nõu küsides. Too ei kostnud musta ega valget, ta ütles ise: Meil tuleb kino. Ütles ka: Siin ei ole häda midagi, sest kino on hää.

Suur käepidemeta uks, mis viis pikka koridori, seisis — kino puhuks nähtavasti — lahti ja veidrat rahvast vooris vestibüüli juurde.

Võrumaa poiss läks valvepostilt ära ja tõi mulle tooli, me istusime nüüd Raimuga silmitsi teineteise vastu, Võrumaa poiss jäi meie kõrvale seisma, aga ülejäänud seltskond kaotas meie vastu huvi, uustulnukad ei pannud meid enam üldse tähele. Pärisin Võrumaa poisi käest, kas tema ise ei taha istuda, ta ei tahtnud, käskis meil omavahel rääkida. Ma vaatasin Raimu katkisi tänavakingi — ei tea, kust ta need oli saanud —, aga ei küsinud nende kohta midagi, selle asemel hoopis, et — kuidas toit on. Ta ütles, et toit on hää, ja mina, et sellega siis muret ei ole. Ei, kinnitas ta, sellega muret küll ei ole, peaaegu alati saab kõhu täis. Ma mõistsin seda nii, et siiski mitte alati, ja pärisin, kas siis mõnikord jääb kõht tühjaks. Ei jää, süüa saab hästi ja kino on kah hää. Kinnitas seda veel kord ja Võrumaa poiss kinnitas ka.

Ma ei osanud selles olukorras — alatasa liikuva rahva vahel — rääkida, seltskond nägi veidram välja kui Tartus üleval kaldapealsel, aga kuidagi monoliitsem, poleks võinud ütelda, et olnuks «segane».

Ma tahtsin teada, kas tal läheb midagi vaja, aga ei läinud, kõik olevat olemas ja pealegi rääkivat ta veel täna arstiga, kes olevat mõistlik mees, ja nagunii tulevat ta mõne päeva pärast ära tööle, ei olevat enam aega siin vedelda; ta naeris ka, aga see polnud enam seegi naer, mis Tartus viimasel korral, see ei olnudki naer, see oli nutt, puhas selge nutt pisarate ja naeruga.

Võrumaa noormees koondas kogu oma tähelepanu põrandale, justkui arvataks selle peal meie sõnu kokku. Ma küsisin Raimult veel, kas ta lugeda saab või tahab midagi, ta ei tahtnud, ma andsin talle siiski hommikuse linnast ostetud ajalehe, ta keeras selle hoollega kokku ja pistis põuetaskusse.

Siis jõudis kinoauto kohale, rahvas hakkas ühes kindlas suunas nihkuma, Võrumaa poiss ütles, et ta peab minema piletit võtma. Ma ei taibanud, milleks, sest oli ju kirjutatud: hoolcalustele tasuta; aga ei, see polnud regulaarne kino, ametlik nii-ütelda, see tegi siin läbisõidul eraotsa ja korjas piletiraha kõigilt. Ma küsisin Raimu käest, kas tal raha on, ta ütles, et ei ole, Võrumaa poiss oli veel küllalt lähedal, et seda juttu kuulda, ta astus sammu tagasi ja teatas, et raha pole vaja, tema ise ostab. Minu käest ta raha vastu ei võtnud, sest nemad olla ühe toa mehed ja küll nad saavad omavahel hakkama. Ka Raimu tõendas sedasama, et jah, ühe toa mehed jah. Võrumaa noormees vaatas korraks karmi ilmega, kas ma mingit lollust ei tee, siis kadus rahva hulka. Ma pistsin Raimule kolme-rublalise pihku — raha läheb ikka vaja —, ta ei tahtnud võtta, aga mõtles ja arvas siis, et tuleb homme või ülehommel tööle, kus ootab mitme kuu väljavõtmata palk, et saab siis mulle ära maksta küll, keeras kolmelise kokku ja libistas rinnataskusse.

Ja oligi kõik, sest kino algas. Ma jätsin jumalaga, ütlesin, et tuleme varsti kogu sektorirahvaga, tema arvas aga, et vaevalt sest midagi välja tuleb, kuna tema ise läheb paari päeva pärast minema. Võrumaa poiss ootaski juba, piletid näpu vahel, ja võttis Raimu käevangu. Raimu jõudis veel ütelda, et hää, et siin hää kino on, ja nii oligi. Ma läksin nendega kino ukseni kaasa, saal oli poolpime ja rahvast juba täis.

Ei tea, kas nad said head kohad või jäid hiljaks.

Ja lõpuks veel too seltskondlik väljasõit, piknik kahe peatusega, kiirustamise ja rabelemisega. Aga sellest olen ma juba kõnelnud ja vähe on lisada.

Midagi musta ja justkui räpast oli selles ettevõtmises, võib-olla kavatsuses juba, aga teostuses igatahes. Mingi kärsitus, mingi hirm kuhugi hiljaks jääda nagu ajanuks meid taga, ahnus millegi järele kiiresti ja hoolimatult haarata. Mingi vaen küpses kogu ettevõtmises, ebamäärane, arusaamatu, arutu.

Ometigi ei sündinud ju midagi halba, millele võiks osutada, vahest peale prügi täis-
pillutud kaldaäärse, kuid kahjutu ja «ökoloogiline» — kõdunenud puuroikad ja oksad — oli seegi; arutud küll, vastastikusesse vaenu surutud, aga siiski arusaajad ja viisakad inimesed.

Ma ei mäleta, mitu autot meil oli ja kuidas me end nende vahel jaotasime, üks auto sõitis teistest aeglasemalt (miks, ei mäleta), toda tuli aeg-ajalt järele oodata.

Autosid, ma usun, oli kolm.

Ja kuigi kolmanda tõttu polnud criti suur kiirus võimalik, näis meie tulek ikkagi kiir-
rännakuna (sõidul kaotatud aeg tuli peatustes tasa teha), rõõvkäiguna koguni. Kihutasime autodega mõisa ette, tulime pooljoostes ja ringi vaatamata, sest aega ei olnud, pansionaadi juurde, kiskusime Raimu ta kongist välja, viisime pingile järve äärde, pildusime järve kuivanud puuksi täis, toppisime Raimu pansionaati tagasi ja kihutasime Võru poole. Võrust mööda Tuutsimäele, aga pole minu asi Tuutsimäe-käiku kirjeldada.

Ja siiski polnud vist asi päriselt nii, ka mina olen praegu närviline, räpakas ja kiirustan, nüüd tagantjärele, just nagu oleks ikka veel kuhugi rutt.

Tegelikult läks ju aega, enne kui Raimu tuli, läks aega, et üleüldse alt vestibüülist inimhingelist leida, et selle hinge umbusku sulatada, et üleüldse Raimuga kontakti saada. Meil oli ju aega küll, me ootasime, istusime vestibüülis või kõndisime välisukse ees asfaldil. Taga, pargi pool, väravast läbi, oli rohi kõrge ja märg ja vikatimehed olid kohal. Aga ka sellest ma rääkisin.

Mingisugune segadus, arusaamatus oli Raimu andmetega kantseleis või vanemõe toas. Nad olid pidanud teda kellekski teiseks, kuigi nimi oli õige; segadus ei takistanud lõpuks ikkagi kohtumist.

Nad — vanemõde ja üks teine daam — tulid meie juurde vestibüüli, keegi kolmas läks Raimut maja teise otsa otsima, me ajasime juttu, oli juunikuu ja jaanipäev läbi, jah, nii pidi olema, sest räägiti jaanipäevapidustustest Võru surnuaial, kus jällegi lehvisid trikoloorid ja lauldi vanu hümne, oli pühitsetud vabadussõjalaste mälestuskivi ja vanem daam oli seda näinud.

Daam oli praegugi nende sündmuste mõju all, rääkis lippudest nagu Kalevi kojutulekust, ütles, et inimesed olid nutnud, et lipp lehvinud nagu ennemuiste, ja rääkides olid tal endal silmad märjad.

Koos lippude, kivi, pisarate ja meeleliigutusega tuli jutu sees kuidagiviisi välja ka see, et nad olid Raimut seniajani pidanud vanaks Võru koolmeistriks. Et keegi hoolealustest oli ta just nagu ära tundnud oma vana õpetajana Võru tehnikumist. Oli olnud seal küll rohkem meister kui õpetaja, töökoja juhataja võib-olla.

Arutasime seda koolmeistri-asja omavahel, et kas võis ta olla noil mustadel aastatel (piimamannerg ja Jakobimägi!) Võrus maapaos või pagenduses ja meister seal ja sellest need jutud siin Erastveres.

Me ei saanudki ses asjas selgusele, sest koridori tagumise otsa lõpmatusse ilmus valge kuju. Valge kuju talutas kedagi sinakashalli, see sinakashall oli Raimu.

Me seisime poolringis ukse ette (millel lingid puudusid ja mis pidanuks seisma kinni, kuid oli nüüd jäetud lahti) ja vaatasime, kuidas ta tuli. Koridor oli pikk ja ta tuli kaua. Valge kuju toetas teda kaenla alt, me nägime seda, kui nad lähemale jõudsid, ta ei tõrju-

nud oma toetajat just eemale, aga oli ilmsesti häiritud tolle liigsest lähedusest. Ta ei vaadanud meie poole, vaatas otse ja omaette, ikka oma vana, läbi ja mööda nägeva pilguga. Aga pilk ise oli muutunud.

Ka liigutused. Ehkki nende muster oli endine — küünarnukkide järsk tagasikäik —, oli ka sinna midagi uut sigenenud, mis sünnitas uue nägemuse: nõõrikkäija.

Nõõrikkäija tuleb oma pikka teed, keegi toetab teda ja rikub reegleid, ta on mures selle pärast.

Ma ei mäleta, kas me rääkisime midagi uksele teda oodates ja ta lähenemist vaadates; ei, pigem hiljem ja tagantjärele.

See jättis mulle küll masendava mulje, kuidas ta tuli, ma ei olnud teda varem paljaspäisena näinudki; siis läks paremaks, kui ta rääkima hakkas.

Ta jõudis ukseni ja jälle algas kõik tuttava rutiinkäiguga: Kas te tunnete neid?

Mis pagana professionaalne vormel see on, mille nad meile kõigile, kui me ükskord nende küüsi langeme, esitavad?

Ta tundis muidugi, me teretasime (jälle) kätpidi, ka see oli juba muutunud vormeliks, mis hakkab kehtima äraläinute puhul, aga ta oli raugem kui eelmisel korral, aprillis, tõrjuvam, ja mis peamine (mis mind isegi ehmatas) — ta ei alustanudki oma tavalise täna-ma-räägin-artistiga-nad-peaksid-mu-välja-laskma-sest-näpp-on-palju-parem.

Ta ei rääkinud näpust midagi. Ta ei rääkinud midagi väljapääsemisest, mingi selgus oli temas süündinud.

Küsi läbisegi ühte ja teist, kiirustamine lõi jälle välja, nagu hirm, et midagi juhtub, mingi kohustus langeb peale, mida ei ole aega täita, hirm, et jääb tütemata see, mis seks puhuks ammugi välja mõeldud.

Oli jutuks olnud — enne, vanemõega —, et välja kõndima teda üksi ei lasta, et olevat kord õues kukkunud, et igaks juhuks hoitakse tal nüüd silma peal, et hoolealused ise valvavad üksteise järele.

Nüüd aga, meiega koos, lubati.

Me läksime mööda asfaldi väravani; värava taga pargi all kõrge rohi, kaks niitjat viikatitega, vaatavad, kuidas me marsime hanereas läbi heina (sellest ma rääkisin); ta komistas, aga ei kukkunud, keegi kahmas tal küünarnukist kinni ja hoidis püsti, me läksime hanereas ja sõtkusime niitjate heinamaad, läksime alla järve äärde pingile, istusime ja tegime pilte. Nagu üteldud, neid pilte ei ole ma tänini näinud, võib-olla klõpsutati tühje aparate.

Niitjad seisis eemal puude all teerajal ja vaatasid.

Me rääkisime ja küsisime, aga küsida ei olnud õieti midagi, ka rääkida mitte, kõik oli ammu räägitud, tulid lagedale vanad anekdoodid, lõputust ülerääkimisest surnud — mingid vihjed tema mälule, olukorrale, räpakalt heidetud, sest kiire oli selle kõigega, et ära saada ja edasi minna; ei saadud sõnast hoolida ja temal oli ükskõik.

Ta istus meie vahel, pikal seljatoeta pargipingil, käed põlvedel, kingad veel rohkem katki kui eelmisel korral, vaevalt püsisid jalas; oli juttu ka söögist ja kinost.

Enam ei ütelnud ta, et kino on häa, miski ei olnud enam häa. Ütles: Siin on halb olla.

Kunagi varem polnud ta midagi niisugust ütelnud.

Mul ei ole siin midagi teha.

Nuttis natuke, aga vähem kui varem. Naeris, kui tuletati meelde vanu asju. Aga naer oli raugem, raugem kõigest, ja kordagi ei lõõnud ta käega. Võib-olla oli tal raske tõsta kätt kõrgusele, kust lõök pidi algama.

Me olime üleaurused.

Ka tema oli ülearu. Ta ütles, et tuleb ära. Mitte nii nagu varem — et lastakse välja. Ütles, et on vaja tööle tulla, ei olevat kaua aega tööil käinud.

Päriti näpu järele. Ta oli selle peaaegu unustanud, ometi vaatas ta õiget näppu, just seda, mille sees oli armistunud märk: Jah, on juba terve küll ja radiatsioon on täiesti normis, võib vabalt liikuda.

Ometigi oli tal just sellega raskusi, läbi kõrge heina eriti, niitjad ei olnud veel jõudnud meieni, ka ei paistnud nad oma tööst eriti hoolivat, aga oli ju pühapäev.

Juunikuu pühapäev — või ei olnud siiski, oli vist äripäev, sest pühapäeval poleks meie omad viitsinud väljasõitu ette võtta. Päike paistis puude tagant järvele ja lapiti parki, järvetagusele nurmele, lehmadki olid väljas — koplis.

Niitjad vaatasid jälle, kuidas me tagasi tulime ja heina sökkusime, hanercas, aga ei ütelnud midagi.

Me jätsime jumalaga, see oli siis see viimane, ta ütles, et tuleb tööle, kuigi teda ei lasta. Polevat aega jääda, töö juures tuleb pika äraoleku pärast ütlemist ja tähetornis on seminarid seisma jäänud.

Ta läks tagasi mööda pikka koridori — nõõrilkäija, kes hoiab küünarnukkidega tasakaalu, aga kelle kõrval kõnnib siiski valges kitlis toetaja.

Me jätsime vanemõe kätte raha, sest hoiatati, et temale anda on mõttetu, võetakse ära. Niisiis oli kaitsja, Võrumaa poiss, läinud, kes varjas ja vajaduse korral rahagi andis, nagu olid läinud Tell ja vana teatrimees.

Veel ühel korral tegin ma sellel sügisel tiiru Erastverre, aga siis ma teda ei näinud, miks, sai juba üteldud.

Ka soojade jalatsite kampaania on teada, ja isegi president oma armulisuses pakkus abi.

Aga siis ei olnud sel enam mõtet — ta oli läinud toatuhvlites. Mütsist ei olnud me taibanud rääkidagi, ta oli paljapäi, kui läks, aga sellega oli ta harjunud. Nagu varakevadiste ujumistega all luhal, Kvissenthali pool.

Me saime ta minekust sõnumi kolmandal või neljandal päeval, kui hakati Tartust järele pärima, kas ta on sinna jõudnud.

Ta ei olnud.

Üldse aeti seda otsimise asja — vähemalt kaugelt paistab nii — ülearu mugavalt, lei-gelt ja huvitult, peaaegu fataalse ükskõiksusega: ise läks, ise teadis.

Paistab, et tegelikult ei otsitudki, alles kuu või poolteist hiljem ilmus Põlva lehes kuulutus, paar nädalat pärast seda Tartu omas seesama. Pärast oli Põlva miilits lubanud vaatama tulla, räägiti veel koolilastest — et kui hea ilm tuleb, lähevad hulgakesi ümberkaudu otsima.

Surnukeha muidugi, sest mida muud nad lootsid ümbruskonnast leida.

Või ülepea kusagilt, sest kus pidanuks ta ennast varjama? Meie omad tegid kiire järelduse: küllap on juba surnud, kukkus maha, jäi lumme lamama, puhkas ja — tuisk matatab lume alla, nii et poole tunniga jälgegi ei jää.

Oli ju tookord, minu sünnipäeva õöl, tuisk, kõik mäletasid.

Arvati veel, et küllap on ta sealsamas kusagil lähedal, võib-olla metsa all, ja enne kevadet vaevalt välja tuleb — kui ainult loomad välja ei kraabi ja laiali ei tassi.

Arutati ka, kuidas ta võis metsa alla saada, sest polnud ju tõenäoline, et ta heast-pare-mast sinna jalutama läks, õös ja tuisus pealegi.

Ei, metsaga ei olnud tal asja, ainult laudadega, oma laiade töölaudadega, nende juurde ta tuli, tööle.

Missuguse laua juurde nimelt, on teine küsimus, võisid ju terendada talle ka need varajasemad, too ahjutagune, esimene, millest mina tean, koolivenna silma all, seal, kus graafikud ohjeldamatult kasvasid, või mõni niisugune, millest mul aimugi ei ole — na-

gunii oli olemasolev tal kokku sulanud üheks suureks rohelisteks keskeuroopa keskpäevavalguseks, milles sisaldus kõik, ka need tundmatud.

Kuid valgus oli nüüd siiski valge, esialgu vähemalt, sest tuisk ajas hanged kõrgeks ja päevad olid silmipimestavad.

Niiviisi võttes ei võinud ta metsa sattudagi — kui jäi, jäi teele. Või tee pervele. Teedelt oleks tulnud teda otsida.

Või bussidest, kui ta bussini jõudis.

Aga bussid ei sõida igavesti, bussis on võimatu end kaheks kuuks ära peita — jäävad ikkagi ainult teed.

Tõenäosim on maanteeeserv. Hommikul pimedas (detsember!) sõidab lumesahk ja lükkab hanged lahti — vallideks kahele poole teed kokku, äärtele, ja unine sahapuht ei aimagi, et see tume, pooleldi lumme mattunud mütsakas on inimene, kui mütsakat ülepea märkabki, paljugi mis teeservadel vedeleb!

Vallid jäävad, kuni tuleb kevad ja nad lahti sulatab — märtsis, aprillis.

Teeäärne vall oligi see koht, mida meie omad peamiselt kahtlustasid, ja see rahustas. Sinna vaevalt loomad ligi pääsevad, ja lumi hoiab keha jaheda ja kõva.

Vaid mina lubasin endale teisi pilte, kujutlusi, millest ainult ühte teistele kirjeldasin, seegi oli küllalt fantastiline, et leidnuks uskumist või kaasaelamist, sest kõigis neis piltides Raimu elas.

Igavene *physicus* ei saanud niisama kaduda, lihtsalt ja kogemata kukkuda ja lasta end lumesahal lumevalli alla matta — ehkki, kui päris aus olla, just niisugust surma võis iseendale soovida: jääda oma teekonnal lumehange puhkama, siis tukkuma, siis magama, siis tuleb tume ja suur ja kumedalt undav masin hommikupimeduses ja katab su kinni. Mausoleumi, kust rahvad (peamiselt küll sõidukid) mööda voorivad.

Minule see sobinuks, aga tema ei olnud mina, kuigi meid sidus saatuslik ühine kuu-päev, — tema oli igavene *physicus* ja pidi sellisena clama igavesti, see oli tema õigus, ja õigus on väljaspool head ja kurja. Ei saa ju olla, et igavene *physicus*, inkarneerunud teooria ise, jääks hullumajja või invaliididekodusse, või mis hullem veel, teeäärsesse lumevalli, sel ajal kui juhu-füüsikused, kes on end ise vastastikku niiviisi tituleerinud ja promoveerinud, kes on oma teened ainult välja teeninud, naudivad oma teenusprivileege.

Tema oli sünniaadlik.

Tookord, seal jõe vasakul kaldal, arstiga kohtumisel, üteldi meile hurjutades: te tahate olla head inimesed ja muretsete, aga tema aju on infarkt purustanud ja sinna ei saa parata keegi. Tema koht on invaliididekodu.

Aga just head ei tahtnud me olla, seda kõige vähem, ainult õiglased, vaid õigluse enda käsilased, ainult seda ja seda äärmist, sest igavese *physicus*'e ees me olime selleks kohustatud, vähemalt selleks. Olnuks ta teenusaadlik, olnuks ta tituleeritud ja promoveeritud ja jumal teab mis veel, poleks meid keegi headeks mõnitanud (pealegi, vähemalt minu poolt, oleks igasugune osavõtmine ära jäänud nagunii), poleks solvamiseni läinud, sest siis oleks tundunud meie asjaajamine loomulikuna ja loomulikkus ei kuulu hindamisele — ei heaks, ei halvaks. Meid oleks peetud teenusaadli teenreiks, kes täidavad oma konventsionaalset kohust.

Nüüd aga toppisime oma nina asjadesse, mis meisse üldsegi ei puutu.

Aga ainult õiglased tahtsime olla.

Ja kusagil peab ju ometi olema piir, mille taga õiglus ennast, olgu või kujutluseski, maksuma paneb, vähemalt võimaluseski.

Ja seepärast ei jäägi igavene *physicus* kevadeni maanteevalli. Ta ei satugi sinna, sest ta teab, mis ta teeb.

Ta tuleb öösel läbi pika koridori, mis on pime sellelgi ööl, kuigi akna taga möllab valge torm, tuleb ja kobab käega seina, otsib seinast ehk tugegi, läheb aga kindla ja ettemõeldud ja kokkuräägitud plaani järgi ukseni. Puudutab ust kindlal tunnil ja minutil ja lükkab selle kindlal sekundil lahti.

Ehkki uksele puudub käepide ja uks on kinni.

Ja öösel on ta kinni kindlasti ja üldjuhul (erandid välja arvatud — kino!) ka päeval, ja keegi, kel pole võtit, s.t. linki, välja ei pääse. Kes sees on, on kindluses kinni.

Ainult see, kes kindel on, kes teab, kuidas ja kunas ukseid lahti käivad, kel on lahtitegijatega kokkulepe, see pääseb.

Sest äraminek on ette plaanitsetud ja detailideni läbi räägitud.

Ja see ongi see, millega ta siin ametis oli — selle plaani lõputute keerdkäikude läbimõtleemisega. Tal on võti, nii otseses kui kaudses mõttes.

Nad ootavad teda ja avavad ukse täpselt ettemääratud tunnil, minutil ja sekundil. Nad võtavad ta koridoriuksel vastu, kannavad läbi välisukse välja majaeesisele, vana häärberi õuele, kus on kõik valmis, et viia ta k i n d l a s s e k o h t a.

Kuhu ainult ja kes nad on?

Noodsamad, kellest ta rääkis mulle tollel talvehommikul puurongis, sõidul Tartust Tallinna, kus tema ruttas kohtumisele lilledega ja mina ei mäleta kuhu. Need on footonraketlased, kes otsivad inimestega kontakti, et mitte välja surra. Nemad juba teavad, keda neil vaja läheb ja milleks. Tiituleeritud teenusteadlased neid ei huvita, tiitlid kosmoses ei maksa. Tiitlitega võib ekspeditsioon välja surra, enne kui abirakett kohale jõuab.

Igavest *physicus*'t ootab ukse taga mees Galaktika teisest nurgast. Niisugune on kokkulepe — kõigi detailideni läbi räägitud, s.t. läbi mõeldud, s.t. läbi arvatud ja läbi arvestatud, täielikus vastastikus arusaamises — sub(või trans)verbaalselt.

Sellest võimalusest ei rääkinud ma meie omadele midagi. Nad oleksid pidanud seda naljaks. Ja nalja ma igavese *physicus*'e arvel teha ei tahtnud. Igal ajal on o m a d müüdid, legendid, loitsud. Ainult õigel ajal — *kairos*'es — võib müüte rääkida. Polnud aeg nendeks siis, tollel talvel.

Hakkasid sündima fantastilised vabadusmüüdid, mis oleksid endises ajajärgus tundunud meie omadele totrate, naeruväärsete, igavatena. Tollel talvel võinuksin ma rääkida neid.

Niisiis rääkisin ma teise müüdi.

Mitte galaktiklased ei seisnud koridori otsas, ukse juures, ega oodanud igavest *physicus*'t mööda pikka koridori tulevat, toatuhvlitega ja paljapäi. Vaid vana Võrumaa vabad mehed.

Sest olgu Eestimaal kuidas tahes, Võrumaal ei ole võimatu miski. Ikka on siin mehed elanud metsas, kui aeg on seda nõudnud, end varjanud ja oma varju näidanud. See aeg on olnud Liivi aeg ja Ordu aeg ja Poola aeg ja Rootsi aeg ja Vene aeg ja Saksa aeg ja Eesti aeg, sest Võru aega ei ole sellel maal veel tuntud. Ikka on nad Võrumaa metsatalude mustades rehetaredes, mustade rehetarede mustadel reheahjudel end peitnud ja vastu pidanud. See on Võrumaa igivanade kogemustega igivana komme. Ja sellepärast seisabki käepidemeta ukse taga valge peaga Võrumaa poiss, seesama, kes seisib meie kõrval, kui kinno mindi. Seesama, kes ostis Raimule pileti.

Temaga on neil omavahel kaup koos ja ukse taga, ei, pargi puude all seisab regi ja hobune, ja kuigi must, jääb ta valges möllus peaaegu nähtamatuks.

Võrumaa poiss ja igavene *physicus* lähevad uksest välja, tuul möllab neile näkku ja tuisk matab hinge, aga hobune ja regi ja jalakasukas on siinsamas.

Nad sõidavad läbi hangede ja pargi, üle suure maantee metsa.

Sest siinsamas lähedal algavad Kooraste suured laaned. Seal, ühes mustas reheahjuga rehetares, on akna all hõõvelpink.

Hõõvelpink on nagu laud. Veel üks, neist paljudest, millest mina mõnda tean. Seal ta istub ja keegi ei tea, kus ta on.

Võrumaa mehed oskavad saladust hoida, neil on oma keel.

Matus tuli veebruaris, sest lumi hakkas minema juba jaanuari teisel poolel ega tulnudki tagasi. Ka maraton jäi tollel talvel (jälle) ära.

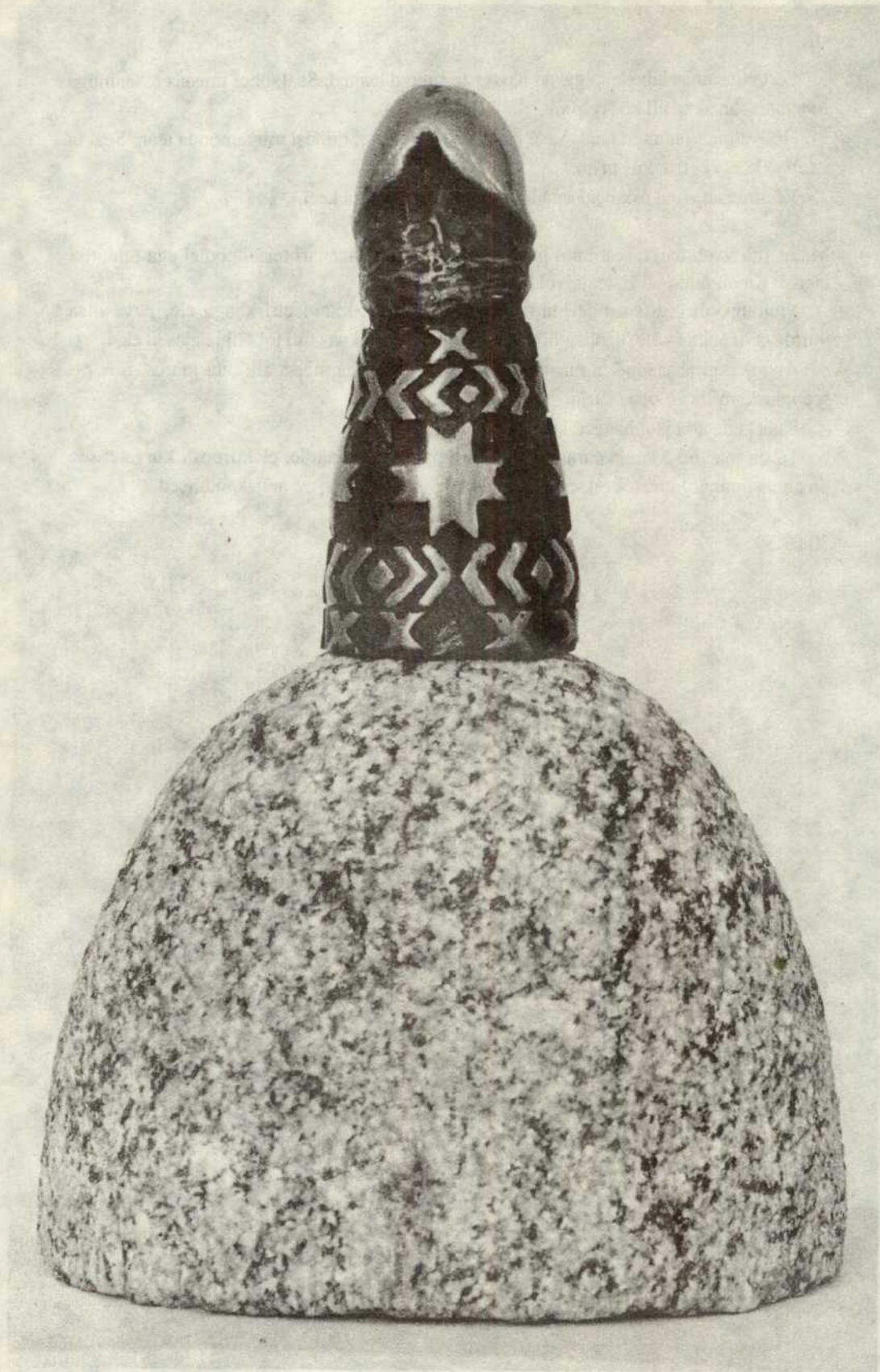
Muidugi oli õigus nendel, ta oli jõudnud vaevalt kilomeetri kaugusele, järve otsa juurde, sinna, kus küla algab. Võib-olla vilkus mõnes aknas tuli tol ööl ja ajas ta eksi.

Aga ikkagi ei jäänud ta maanteevalli, ta oli talu taga metsa all, puu juures. Ehk oli see kuusk, mille alt otsis varju.

Kuuskede alla jäid hanged kauaks pidama.

Ta on maetud Maarja surnuaiale, taha lõppu, tänava äärde, elektriposti kõrvale; see on ainus ümmargune, teised selles reas, seal surnuaia lõpus, on neljakandilised.

30.09.89

SIMSON SEAKÜLAST. Eesti asi

(Pronks, kivi)

Valeeria Villandi

Mõte

Kus õõ ja päev ning hea ja kurja vaed
on ristamisi nagu risud lõkkes,
umbropsu rahmivad seal, silmil kaed,
ka inimese umbejooksnud mõtted.

Tung endast välja või just endasse
meis lakkamatu mõlletulva süütab.
Sel teel kord roomame, kord lendame
ükskõikselt, patuselt või süüta.

Üks mõte kitsikusest välja veab
ja teine märkida võib umblee algust. —
Kes halvad mõtted hingest kaugel peab,
et näha eespool helendavat valgust?

Halb mõte tapab enne suremist. —
Ei, mitte võõrast, vaid ta enda kandjat.
See ealeski ei aita murelist,
ei saa sest rõõmu ega õnne andjat.

Kuid üllas mõte nagu ülim risk,
mis sünnib halli olemise süles,
on argielust vaimu vallakisk
ja ainus rada paremale üles.

Mis aga mõte on? Kas tuuleõhk,
õrn virvendus, kus liblegi ei liigu?
Või vaimutöö ja hinge siserõhk,
mis õiguse ja vale vahel kiigub?

Kas mõtteleja või mõte — kummale
jääb olla peremees, kumb leise ori?
Kes neist on kõndija ja kes on tee,
kumb käsutab, kumb talub omavoli?

Kas mõte püüda saab, mis käed ei või
ja mida ihusilm ei suuda näha?
Ons mõte unelmaile makstud lõiv,
piisk merest, mida lühjaks ei saa teha?

Ei tea, ei tea. — Kui tulvil tühimust
saab selgeks vaid, et mõte pole ime,
ei lahenda see ikka küsimust. —
Sest mõtlemine ongi olemine.

Maailm on tulvil
igaviku hingust,
ent me ei pääse
kaduviku lingust,
mis maani vaotab,
tahab hinge matta,
kui jookseme
just nagu orav rattas.

On lootusetu,
et kord lõpeks hooled,
kui pilk ei tõuse
üles taeva poole,
kui hingele
ei anta selleks aega,
et kaaluks ta end
ülemaise vaega
ja märgates,
et on liig kerge leitud,
ei võpataks,
ei taipaks ning ei heituks.

Kuid et saaks tõesti
alustada otsast,
peab tuge leidma
Algusest ja Otsast.

Rändaja

On lapsepõlves taevas pilve pääl
ja Jumal veidi nagu vanaisa,
kes on küll hell ja hää, ent kuuleb-näeb
su vempe, valesid ja jonnikisa.

Ja kuigi otse vitsa talt ei saa
ning ilmaski ka nurka sind ei panda,
näeb seni, et all jalge hõõgub maa, —
kui palud pahateod kõik andeks anda.

Mis õnn on uskuda, et andeks said
ja karistuse mõök ei käi su kohal,
niikaua, kuni nõder inimvaim
taas komistamaks leiab soodsa koha.

Noorpõlves jälle igatsemas hing
välkselgust vaevat kui jõululumist,
ta juba aimab eksiteidki ning
vaim kirgastub ning ootab puhastumist.

Ent lausikul ei kulge elutee
ja aastad pole läbi päikselised,
vaid igapäeva tuima melu sees
on mõned rasked, mõned äikselised.

Nii nagu karussellil ruum ja aeg
su ümber tiirutavad läbisegi,
maailma ega igaviku vaed
ei kuma enam läbi unedegi.

Kord tekib vaikus, aega võtad nüüd,
sest tunned, hing on hajevil ja tuskub.
Ühtainust tunnetad, sa tunned süüd,
kuid mitte enam kirkust ega usku.

Ei ole taevast, kuigi alles pilv,
ja vanataat ei tea su tehtud halba,
ent kuigi kiita võib sind muu maailm,
hing haige on, kui tunneks elus talba.

Ei lapselikke kujutelmi too
aeg tagasi kui jõuluvana lahke.
Mis aitab see, kui uskuda on soov,
kui oled rändaja, kes kõiges kahtleb.

*

MEIE TEEKOND ELUS

on üleni üks suur arusaamatus.
See, millest me aru saanud oleme
(kui ikka oleme!), on möödas.
On minevik.

Mis ees, on mõistatus, arusaamatu peibutis,
kutse jõu-, kiiruse-, osavuse-, mõistuseproovile.
Või allaheitlikkusele. Selle ees,
kes ulatub üle mõistuse-, taju-, tunnetuspiiride,
kes on kõikjal kõiges kõik.

Ja kes on loonud meid otsima
viimset täiust, lõplikku arusaamist

kogu meie rumalas rõõmus, ahastavas armastuses,
ennatlikkuses ja eksimustes. —

Arusaadavaks avarduvate arusaamatuste
varjust avanevad uued salapärasused
üksteise järel ja aegade lõpuni.
Me käime nende järel,
lähenedes ja kaugenedes, ometi otsitavat
kätte saamata. Sest tema nimi on Eesmärk,
milleni jõuda meil pole jaksu,
ja Tõde, mida meie ihusilmad ei kannata näha,
mida meie vaim ainult aimab ja oimab,
aga ei suuda haarata.

Eesmärk ise võib astuda pürgija juurde,
Tõde ise võib haarata tema. —
Võib kui...

Igatsus

Tajumise piire tajudes
tajume igatsust pääseda
üle nende piiride, nendest välja,
määratusse määramatusse, lõplikku lõpmatusse,
jõuda alguseni(?), otsani(?),
nendega üheks saada, lahustuda A-s ja O-s
selleks, et tunnetada seda,
mida me ei suuda tajuda,
vastu võtta seda, mida meile antakse,
saada parimaks, milleks meil on võimalus:
üksikolendiks ilma üksinduseta,
kaaslaseks ilma kadetuseta,
iseendaks ilma isekuseta,
uskujaks ilma upsakuseta,
allaheitjaks, kes alustab lendu,
päralejõudjaks, kellega koos minnakse teele,
selleks, kes ei nõua, vaid palub,
selleks, kes loobudes saab. —
Selle igatsuse ligi ei pääse kohas ega ajal,
vaid teel
lõpmatult lähenedes lõpmatult kaugenevale,
kuni piir, mida ei suuda ületada meie,
ületab meid ja haarab meid endasse, —
kui oleme kõlblikud haaratavaks.

1990, september — 1992, märts

Toolse kukits

Seinad, missugused seinad need küll olid! Kiht kihi kõrval, mitme meetri paksused, massiivsed ja rahustavad.

Kui mitmenda kivi vahele jäi ohutunne? Mõõtsin silmadega, kaalusin mõtetes. Kas keset seinat? Või päris krohvi lähedale? Ent kadunud ta oli. Raadio, kus monotoonne diktorihäääl jagas iga natukese aja järel ähvardavaid teateid riigipöördest Nõukogude Liidus ja tankikolonni liikumisest läbi Eesti, jäi kaitsekraavi taha. Siin kõneles giid, nooruke soomlanna, kellele mind oli tutvustatud kui tema turistide rühma ainsat eestlast.

Väikestest aknaavadest paistis hele valgus. Tuuline oli väljas. Kas tuli tuul rahutusest või rahutus tuulest? Või oli nende kahe vaheline suhe sedavõrd tabamatu oma igavesuses, et ei aidanud ajaloo võrdlemisest meteoroloogiagagi?

Seestpoolt oli Olavilinn veel võimsam kui väljast. Jäin mõttesse. Kus olid Eestis korras kindlused ja kas neid üldse enam oli? Hakkasin meelde tuletama. Kuressaare oli esimene, ehkki teda eraldas mandri-Eestist meri. Ja muidugi Rakvere, kuigi päris valmis polnud jõutud teda veel ehitada. Kuid millal on üks kindlus lõplikult valmis? Kas siis, kui teda lukku võib keerata, nagu sisaldaks suletus mingit uut piiri? Või on kindlustega nii nagu Tallinna linnaga, mis lõpuni valmis ei tohigi saada?

Nagu arvata võis, ununes Toompea päris ära. Ennekõike oli ta aga ikkagi kindluseks ning alles siis valitsushooneks ehitatud. Kuid igaüks lossi ei pääse ja kuidas sa hing seletaksid valvuritele, et ihkad sisse just sellel ajahetkel omaenda kõikumalõõnud kindlustunde, ei muu pärast. Kes see usub? Kes see ikka sinu moodi mõtleb, et väljast vaatamiseks on vaid varemed — nagu aja mõõdupuud siis.

Äkki meenus mulle Toolse. Teist nii mereni ulatuvat kindlust vaevalt mujal leidis. Aga ta oli nõnda tuulte vallas ja üksi mere vastas, hakid kraaksumas müüridel, nagu teaksid vaid nemad, millal. Iga kord kui koos lastega varemete juures käisime, pidasime hinge kinni: kas ja kui palju on tuuled neid maa suunas kaldu vajunud seinu säästnud? Ometi püsis ta juba neljandat sajandit, otsekui oleksid mõne meetri kaugusel mühisavad lained ja tuul, seesama tuul, mis umisesed läbi tühjade aknaavade keerles, viinud ta mingisse teise, inimesele käsitamatusse ajaloorütmis.

Sel kevadel olin sattunud raamatule, kus kõneldi Toolse kukitsast, taimest, mis kasvavalt vaid põhjarannikul ja Hiiumaal. *Cornus Suecica* oli tema ladinakeelne nimetus, eesti keeli rootsi kukits. Või maa sarv, lisisin mõttes. Sellest kõva ning paindumatu varre, punakaspruunide õite ja süstjate lehtedega taimest polnud ma seni kuulnud. Kuid süvel ulatus rohi lossi ümber rinnuni ja kukitsa leidmine oli ilmvõimatu. Pealegi võis ta kasvada ka hoopis eemal, mitte lossi lähedal niitudel. Ehk sügise poole, olin ma lapsi lohutanud. Siis kui kukitsale tulevad punased marjad. Punased nagu verepisarad, mis teevad ta nähtavaks ükskõik kui kõrge rohu seest.

Aga kahtlus jäi kõigest hoolimata, sest raamat, kus kukitsast kõneldi, oli trükitud 30 aasta eest. Olin ma lastele tühja lubanud?

Liikusime Olavilinna tihelt korruselt teisele. Trepiastmed tundusid ebatavaliselt kõrgetena. Võib-olla oli Erik Akseli poeg Tott hiiglane? Tema ju selle koha XV sajandil kindluse jaoks välja valis ning chitustöid alustas. Olavilinnast pidi saama rootslaste tähtsaim kants idapiiril. Palju lahinguid olevat tema pärast löödud ning iga uus vallutaja ihanud teda järjest tugevamaks ja täiuslikumaks ehitada. Lõpuks sai temast soomlaste pärisomand. Soomlaste turvatunde kants, mõtlesin saalist saali ning korruselt korrusele liikudes.

Giid kõneles vene vägede vallutusretkest XVIII sajandil ja heitis juba teab mitmendat korda minu suunas pilke. Vaatasin üksisilmi halle kiviseinu ja püüdsin lahendada lahendamatu: kumb õieti oli alistamatu, kas kivi või rahvas? Või mõlemad? Või oli soomlastel lihtsalt rohkem õnne juba ainuüksi sellepärast, et nad t o o k o r d, kui oli suur rändamise aeg, meist kaugemale, üle lahe oskasid minna?

Müüri-rinnatiselt alla vaadates näis, nagu oleksid järvelained sama vahused kui meres. Valgus säntendas veel. Heitlik august tegi oma plaane.

Soojust õhkuv puupõrand kolksus jalge all, kui tagasi alla läksime. Hommikune pingeline oli leevendunud. Vahest oli seegi seinte mõju, nagu mõtegi, mis aeg-ajalt pead läbisitas: ehk me pääseme s e e k o r d ?

Savonlinna muusikapidustuste aegu olevat loss rahvast puupüsti täis, kuulsin giidi kõnelevat. Ju jagas muusikagi kindlusele omalt poolt vastupidavust nagu õnnistust. Jäi see kividesse kinni? Kontserdisaalil olevat võrratu akustika, jõudis minuni veel üks giidi lause. Siis vajusin jälle omaenda mõtisklustesse. Midagi salapäraseks oli neis kivides vist siiski.

Ekskursiooni lõpus näitas giid oma pea kohal müüri-nurka, kus 60. aastate alguseni oli kasvanud pihlakas. Habras ning väike, juured pigem õhus kui kivide vahel. Kindluseülema tütar, kes esimese piiramise aegu ühe vaenlasega põgeneda kavatsenud, müüritud selle seina sisse. Kindlus pidi ju võitma ja inimestele jääma nende kindluseusk. Tüdruk hing oli selle kinnitus.

Giid lõpetas ning tänas kuulajaid. Minuni jõudes ta pilk tõsines. Pöörasin end seinte suunas. Valuviirg käis läbi pea. Kust algas kindlustunne? Ja kus ta lõppes?

Võib-olla ühines kusagil siinsamas müüride sees kivide tugevus müüri-ladujate usu ning eneseusuga, mis liikus nagu sõrmede puudutus kivist kivini, ühendades seinu ja sünnitades külmas ning kõvas kivis sellesama õhust tuntava kindlustunde.

Kõndisime üle kaitsekraavi autoni ja ma ei saanudki aru, mis mind rohkem vaevas, kas Toolsest ülesleidmata jäänud kukits või Olavilinna kuivanud pihlakas, mis tõsis kivide vahelt nagu vaevuusutav avanemisvõimalus jäiga suletuse seest. Maa varjatud jõumärgid olid nad mõlemad. Kukits, seesama maa sarv, siis vastasseisuks lakkamatule lennukimürinale rannikuäärsete sõjaväebaaside kohal, õlist immutatud pinnasele ja tumedaks tõmbunud mereveele. Ehk oli just *Cornus Suecica* see viimne Maa enesekaitse-avaldus, kui kõik muu oli muutunud varisemisohhtlikuks nagu taastamata kindlused, mille seintel ripuvad, tuulest ja vihmast pleekinud sildid manitsesid inimesi ettevaatusele. Ja kusagil kasvatas kukits ka praegu kõvemaks oma puitunud varretüügast ühes tipu kinnitunud rohekate marjadega, mis sooja augustipäikeses päev-päevalt järjest punasemaks pidid muutuma. Nagu verepisarad, mis teevad taime nähtavaks ükskõik kui kõrge rohu seest.

1991

LIVIA VIITOL

1056

Gellerti mäel

Tee märke oli pikk. Valgus trepiastmetel tundus heledamana kui suve lõpul Eestis. Pavlav oli. Kõrguse kasvades vähenes edasiliikumise kiirus. Peatusime ja jõime kaasavõetud vett. Veel oli minna. Aeg-ajalt avanes mäeveerul kasvavate puude vahelt vaade linnale. Õhtune roosakas vine oli asendunud piimjashalliga. See hõljus linna ja jõe kohal, mattes endasse majesteetlikud sillad ning eemalasetsevad mäetipud. Linn kumises ja helendas. Kuumuses ning vines muutus see ebareaalseks. Vaid trepp tundus tõelisena. Aga ta oli ka siinsamas, jalgade puutes.

Näis, nagu olekski ta lõputu, ja see sundis tegema üha uusi peatusi. Ühel arvukatest trepikäänakutest seisis trobikond inimesi. Lähemal vaatamisel selgus, et tegu oli ilmselt isa, ema ja kahe tütreaga. Olid nad turistid või kohalikud? Tundus kuidagi vaevalt usutav, et üks budapestlane tõttaks argipäeva varahommikul, kaasas kogu pere, Gellerti mäele. Kohalikele piisas teadmistest, et mägi kuulus linna juurde ja mäetipust veidi allpool asetsev märtrikuju mäe juurde — järelikult siis ka nende eneste juurde. Võimalus märke tõusta oli neil igal ajal, vaid võõrad pidid leppima pildiga, mis avanes mäetipust just sel hetkel, nagu nad pidid leppima tunni, päeva, aastaaja ja aastasajagagi mäelt alla vaadates.

Trepikäänakul seisjad silmitsesid meid uurivalt. Vahetasime omavahel paar lauset. See pani tumedapäise mehe ja naise sosistama. Ilmselt huvitas neid keel, mida kõnelesime. Lõpuks ei pidanud mees enam vastu, ta pöördus ja küsis — nii otse ja ettevaatlikult kui suutis, jälgides seejuures iga sõna, mis vastuseandjal üle huulte libises.

«Eesti? Eesti?» kordas ta ja tema hajevil pilk püüdis tabada nähtamatult kaardilt Läänemerd. Ei, Eestist polnud ta küll varem midagi kuulnud. Kas oleme Soome osa?

Mehe suu vormis kiiresti sõnu. Ta küsis veel ja veel. Kuni äkki, otsekui jõudes kõige olulisemani, uuris võidukalt: kui mitu miljonit on eestlasi?

Ungari keeles küsimustele vastata suutis meist kolmest vaid üks. Ent numbreid ühest kümneni teadsime kõik.

«Egy,» vastasime reipalt ja ilmse kindlustundega.

Mehe näol oli ilme, nagu valguks kuuldu temast lihtsalt läbi. Korraga aga kerkisid tema kulmud kõrgele, suugi ununes hetkeks lahti ja meid kõiki oma läbitungival pilgul seirates kordas ta masinlikult: «Egy?»

«Egy,» noogutasime.

«Ja tahate oma riiki?»

Ütlesime, et see on juba kord olemas olnud, uskugu või mitte. Mees ainult vaatas, pilk sihitud kuhugi nähtamatusse. Siis, end veidi kogunud ja naisega paar kiiret lausekatket vahetanud, küsis ta uuesti. Midagi segast oli tema jaoks selles miljoni-jutus. Ehk oli ta valesti kuulnud, ehk olime meie eksinud oma vaevalises ungari keeles?

«Ne hagy?» Veel oli lootust.

Ja rõõmustades nagu laps, asus mees sõrmedel näitama, mis vahe on ühel ja kaheksal, tõstes kinnituseks nimetissõrmegi näo kohale. Meiegi sõrmed tõusid, samal ajal kui suud kordasid endise järjekindlusega: «Egy.»

Eemalt vaadates olime vist nagu Viru vande andjad Kristjan Raua sajanditaguselt pildilt. Ainult et Rakvere asemel laius meie ees Budapest oma suurejooneliste chitiste, sildade ning eemalt paistvate mäetippudega. Raua pildil polnud peale kolme tõstetud käega mehe kedagi. Meie ees aga seisis terve Transilvaania ungarlaste perekond, kelle nägudel lasus üheaegselt kahtluse, hämmastuse ja imestuse vari. Oli 1990. a. suvi ja

maailma ajalehed täidetud teadetest massiliste põgenemiste kohta Rumeenia riigile kuuluvast Transilvaaniast.

Küsisime oma uute tutvavategi käest, miks nad Budapesti olid tulnud. Sugulastele küllasõitnuteks nimetasid nad end. Me ei hakanud uurima, miks külastasid nad oma Budapesti sugulasi esimest korda alles nüüd ja miks nad polnud seda kunagi varem teinud. Miks tulid nemad puhkusercisile, kui teised ümberringi paaniliselt põgenesid? Soovisime «A vizontlátásra!» ning jätkasime oma teekonda. Kusagil siinsamas pidi olema Gellerti, märtri ja pühaku, raidkuju.

Mäetipuni oli veel minna. Sinna, kus seisis Võidujumalanna — vähemalt nii teda kutsuti —, pärg kätel, joovastus kivisel näol ja ihuliikmetes. Kõrgemale tõusta polnud enam võimalik. Kõrgemal sai mägi lihtsalt otsa ja sotsialismi perioodi võidujumalannadele polnud tiibu antud. Ehk oleks tal just nüüd neid kõige enam vaja läinud?

Kuumus sünnitab kentsakaid mõtteid ja kuum oli tõesti. Ainult raidkuju või märter või mõlemad koos võisid ehk taluda veel suuremat kuumust. Poole sajandi eest oma koha Võidujumalannale loovutanud Gellert ei mõjunudki aujärjelt tõugatuna. Pigem oli ta näol ootaja endassesüüvinud ilme. Aga ehk oli tema jaoks ette nähtudki kaks korda märtriiks saamine? Võib-olla viitas just see tema tõelisusele?

Hakkasime laskuma. Mägi kihas inimestest. Doonaud mööda sõitsid laevad. Linn vaju järjest enam keskpäevavinesse, mis mattis hommikused värviõhetused ühtlasesse halli.

Valisime allatulekuks mäe vastaskülje. See tundus laugjamana, kohati treppe polnudki, olid vaid astangud, mis vaheldusid skulptuuride ja madalate põõsastega. Oli langusi, kus jalad tõttasid otsekui iseendast kiirendatud tempos ja kehast ette rutates. Ühel niisugustest jäime peatuma. Hiidsuured valged keraamilised kannud seisid meie ees, nagu jutleksid nad, kaelad õieli, millestki olulisest.

Äkki langes, õigemini küll tõusis mu pilk uuesti mäele. Puude taga teisel pool barjääri seisid needsamad transilvaanlased. Nad kõnelesid endistviisi elavalt žestikuleerides ja nende käed ning pead liikusid hoogsalt vestluse taktis. Tundus, nagu vaidleksid nad millegi üle. Korraga tõstis tumedapäine mees nimetissõrme oma näo juurde ja otsekui tardus sellesse asendisse, seistes kätega vehkiva abikaasa kõrval.

Kaugenesime treppidest, mis mattusid linna kohal levivasse vinesse. Tundus, nagu hoovaks mäest iseäralikku tõsidust ja rahu. Ilm muutus järjest kuumemaks. Korraga, ainsa hetke jooksul, tajusin läbi kuumuse ja vine mäele joonistuvat sirgjoont nagu telge, mis algas Võidujumalannast, läbistas Gellerti endassesüüvinud ootajanäo ja üsna all, ühe väikese puudega ümbritsetud barjääri taga tabas ootamatult tumedapäist transilvaanlast, kes seisis, nimetissõrm näo kohal, nagu oleks temagi raidkuju Gellerti mäel.

1990—1991

Jaan Malin

Endasisendus

Nüüdki olla vastusvalmis.
Eilset hoida mälusopis.
Võitlemise kisa kõrval
seista hingerahu eest.

Lõpuks jõuda kõhkluseni,
kahtluseni, skepsiseni.
Kuigi hullem küllap tuleb,
hoiab sirgeselgne töö.

Näha püüu püsiväärsust,
millest ei saa mööda minna
ega olla temast üle
nähtavalt või varjates.

Pietà

Valgele laubale nirgub
tume, poolhüübinud veri.
Käed surnud rohmakais **kablus**.
Ootele taanduvad hinged.

Isa, oh ära tule!
Mul on valus ja vaatan su **poole**.
On valus, sest sina nutad
minu tõttu, oo põline.
Kurbus üle puulatvade
seisab,
sest suurest süütusest ei **puhu tuul**.
Looja, ära tule, sest ma **tean**,
et su läbipaistvaist silmist
usk endasse kiirgab liiga
meiegi pääle.
Andesta kõigele elavale, mis ei mäleta,
et vaenutsemine sureb läbi **hoiu**.
Vaim enesesse tõmbub, tõstab **liivad**
kesk kevade looteveemarju.

*Dieric Bouts'le
ja Jean Hey'le*

Vabana lasku me üle,
meelheites anun sind.
Lennus näen ainukest pääsu,
vaikne ja pühitset lind.

Valgrindselt lehvitad kulda. . .
Püsiva lootuse nimel:
maailma vabastab vaevast
loomises sündinud ime.

Sama võimatu kui enese tundmine,
on Temani jõudmine.
Sest Ta on kogu aeg,
on just meis kui koosolijais
täpselt samal moel,
just selsamal viisil,
nagu enesele aru andmata
sirutuvad (õigemini ainult ON)
kauged tähed, mille valgus
võib näiliselt soojendada külmi pihke

Temani jõudmise võimatus
ei kaota meie igavest püüdlemist,
sest nõrkus enesele tunnistada —
kas see pole mitte üle jõu käiv?

Jahe kaup

Sa võid minu kasuka võtta,
aga see pole ikkagi see.
Ja kuue võid laheda võtta,
kuid pole ka see päris see.
Siis higise särgi võid võtta,
kuid isegi see pole see
õige, see uskuja kutse.
— Saad kätte vaid hingetud märgid. —
Ei ole mul õnnesärki.

Miks lähed sa südamest mööda?
Kas üleolek või pelgus?
Vist enese tahtel siis kahanen,
kui keegi on hüppeks end kerind.
Ei hooli need teistest, ei hooli,
kes naeravad üha kui kajakad
(või pihkugi itsitajad).
Ütlevad olevaks vaid enda,
kelle ümber keerleb näilisuse tolm.

Sina vaikid siiski
ja pole just nagu
põhjust arvata midagi muud.

Üks pidu

Tantsib see põhjamine päkapikk
justkui mõistetamatult isepäiseid liigutusi tehes.
Ta on tõsine ja pooleldi altkulmu
vaatab tühja põrandat enese ees.
Sammub ja keerutab elegantseid ringe
ega hooli millestki enese ümber —
just säärane sihikindel pühendumus vaatab vastu
tema tööks pühitsetud vaikimisest.

Vaid mõned mahajäetud naised märkavad
hallpea kriimustatud põske.
Baarmen on kainena
kõrk ning abitu.

Teatraalselt pimedas kalkseinses ruumis
lämmatab mitmusest hõõguv lõhn.
Lühidus libiseb kinnitatud sambani
ega hooli ehtsuse vahenditusest —
kukub võõrastes häältes,
tõuseb tõsisena,
liigub edasi.

Ihk ikkagi

Mõnes on mõistuseülese kiuste
lootust, et tulevik tumedast pääseb.
Kuidas veel suudad, ah kuidas veel jaksad
püsida pingetest vinguvus ruumis?!
Oled üks väheseist meelana naerjaist,
enesehoidjaist ja hingede toetajaist.

Osata näha, et pilved on vahused;
uskuda kurjuse kestmist ja kadumist;
teisitimõistmise võõristust taluda;
tunda, et kaduvik ise on igavest.

Enamat sulle vist polegi tarvis,
lootus sest leevendab terava kibedust.
Uskuja headust ei väärata miski.

Teener

Endla tuli poest, kus võeti temalt palju raha ja ostnud polnud peaaegu midagi. Ta oli rohkem hämmeldunud kui õnnetu. Vahest oli ta kuu pealt kukkunud. Võibolla ei tundnud ta tormakalt areneva elu seadusi.

Kui midagi oli kindlat selles riigis, siis oli see pidev hindade tõus. Toimis ring: kui tõstis üks, siis tõstis ka teine, muidu ei tulnud ots otsaga kokku. Niisugust idealisti ei leidunud, kes oleks alles hoidnud kümme aastat vanu hindu. Idealistide saatuseks oli kiiresti hingusele minna.

Nad nimetasid raha okupatsioonirubladeks või koguni lepalehtedeks, aga Endlal tuli nendega elu sees hoida. See oli vääramatu loodusseadus, seaduse rikkujad võisid paela kaela panna.

Endla mõõdus kirikust ja pani tähele, et selle uks oli poikvel. Luterlaste kirikud seisid enamasti kiivalt kinni, inimene võis palveks vajaliku hoone leida vaid oma südamest. Niisuguse iseteeninduse oli rahvastele valmistanud ammune reformaator jahedas Euroopas.

Endla ei liigutanud rasket ust, puges külg ees sisse. Kirik oli hämar ja tühi.

Endla pani poekoti esimesele pingile, läks altari ette, põlvitas punasele vaibale.

«Issand, Sa oled vägev meie südametele, aga Sa ei taha sekkuda inimeste igapäevasesse ellu. Vähemasti jäta niisuguse mulje. Kas ei võiks Sa teha, et meil oleks natuke parem valitsus. Et hinnad ei tõuseks iga paari kuu tagant. Et ka vaesed inimesed suudaksid peret toita. Et vigased ja haiged ei võtaks oma häda õnnistuseks, mis viib neid rutem ära murede maalt. Et poliitikud ei teeks ainult suuri sõnu, vaid mõtleksid ka tööpoolest rahva kasu peale. Et sulid ei haaraks kogu majandust ja kaubandust enda kätte. Et ei rikastutaks julmale jõule toetudes, röövides ja varastades. Et relvastatud mehed ei ähvardaks iga kodu olgu otse või meie meelte kaudu. Et me saaksime ükskord rahu ning võiksime elada oma tööst...»

Endla kuulis kobistamist ning vaatas selja taha. Seal seisis mees pikas mantlis. Segas palvetaja vestlust kujutluses looduga.

«Mis on sul mureks, õde?» küsis mees. Tal oli kõrge, ent meeldiv hääl.

Sellest oli Endla just rääkinud Jumalaga, miks pidi ta igapäevaseid asju, mis kõigil hästi teada, jagama veel inimestega? Ta ütles:

«Kas teie olete rikas?»

«Ei, ma olen aus inimene,» vastas mees ning see meeldis õiglasele Endlale.

Ta tõusis püsti. Mees pakkus talle käsivart. Võttis Endla kõhna koti ning nad jalutasid käe alt kinni kirikust välja. Mees sulges ukse, keeras võit, pani selle oma mantli taskusse, mis jäi nüüd raskuse all rippuma.

«Ma saadan teid koju, teie rääkige mulle tee peal,» ütles mees.

Pastor ta igatahes polnud. Hääles puudus professionaalsus. Endla küsis:

«Mida ma peaksin rääkima?»

«Oma elust.»

Nad sammusid vaikides. Endla tundis kohustust vastata. Ta ütles:

«Mu mees suri möödunud aastal vähki. Mul on kaks alaealist last ja haige ema, kes ei saa pensioni. Käin vabrikus tööl. Pärast keskkooli ei pääsenud kuhugi edasi ja nii jäi-
gi. Õppimine oli natuke tüütv, tööl on isegi lõbusam, ainult et palgaga ei tule välja. Mul on korter vanalinnas. Õnneks pole enam mitu aastat talve olnud, muidu külmuksime sin-
na ära. Ühesõnaga tavalise inimese elu...»

«Tavalisi inimesi pole olemas,» ütles mees. «Kõik on kordumatud, unikaalsed, Ju-
mala looming.»

«Jumal pole ometi eurooplane, et ei taha ennast korrata,» ütles Endla. Mehe käsivars oli nii meeldivalt soe.

«Kui nägin teid härdalt palvetamas, mõtlesin, et olete tõsine usklik,» ütles mees õrna etteheitelga.

Kas oli Endla lõõpiv lause tõepoolest riivanud teise tunnet? Ta ruttas end välja va-
bandama:

«Kui Jumal on sind enda ligi võtnud, siis ei pane ta pahaks aupaklikku lõõpi.»

Mees noogutas, ei ütelnud rohkemat.

«Minu nimi on Endla.»

«Väga meeldiv. Mina olen Jüri,» ütles mees kuidagi pingutatult.

«Kas te olete oma lohe juba ära tapnud?»

Kott oli tühi, aga tuju hea. Endla polnud pärast abikaasa surma tundnud mehe puudu-
tust. Ainult igatsust, kui polnud liiga väsinud. Lindil töötasid naised, meister oli kukk,
aga teda ei jätkunud paljudele. Endla sisendas endale, et talle ei meeldi karjau.

«Lohe tapmine pole ühekordne akt. Seda tuleb teha pidevalt. Kõige raskem on talle
pihta saada, kui ta on pugunud su enese sisse,» selgitas mees aabitsatõde.

Nad vaikisid. Vana Tallinn oli tõsine, ent sõbralik. Üks ei teadnud, millised mõtted
tiirlesid teise peas. Nii see kord oli ja teist märgati vaid siis, kui omad mõtted ei tormel-
nud liialt, ei ajanud taga mõnd tundelist huvi.

Endla kõrval oli Jüri, kes oli ta juhuslikult leidnud tühjast kirikust, kohe kindla liigu-
tusega käevangu võtnud, ja nad liikusid tema keskaegse maja poole, millesse oli varju-
nud ta sotsialistlikult armetu elamine.

Endla mees oli vaevelnud paar aastat, kõhnunud ja tigestunud haigusest. Ta teadis
oma surma, kuid polnud võimeline kindlustama laste tulevikku. Kodu oli laakil ja kõik
käis Endlal üle jõu. Lastest polnud veel aitaajat, ema oli voodihaige. Endla oli naisterahva
parimates aastates, aga kurnatud ja tülpinud. Tal polnud jõudu mõelda meestele, kellest
oli tänapäeval rohkem tüli kui abi. Vahel lohutas end mõttega, et ükskord läheb raske
aeg mööda ja siis on ta jälle naine.

Mida see tähendas, ei hakanud ta enesele selgitama. Muidu pidanuks nägema aega,
mil ema enam ei ole. Ta tundis õudust oletusest, nagu võiks ta ema surma oodata. Ja
aega, mil lapsed on suured ega vaja enam tema igapäevast hoolt. Aga kui vana ta ise siis
on? Kas ta saab veel olla see naine, kes ta võiks olla praegu, kolmekümne neljaselt?

Too Jüri on juhus, nagu leitud kahekümnekopikaline, mille eest pole tänapäeval
enam midagi osta. Pistad taskusse ja unustad ära. Saadab mingit tuju või usumehe-kin-
nisideed järgides sind ukseni, ning kui järgmisel korral linna peal kohtute, siis ei tunne
teineteist ära.

Aga Jüri ütles tema kõrge viiluga maha ees, otsekui polekski tarvis Endla nõusolekut:

«Ma vaatan ka teie lapsed ja ema üle.»

Imelikult enesekindel kirikuteener, mõtles Endla. Ütles:

«Väikesed põrgulised on kindlasti toa pahempidi pööranud.»

Nende kaela sai ka enda toimetulematust ajada.

«See on nende amet,» ütles Jüri. «Aga pörgulised pole nad kindlasti mitte. Kui need lapsed tulid teie seest, siis tulid nad taevast.»

Endla turtساتas naerda kujutluse peale, et taevast asub tema kõhus.

Ilmselt poleks see mees arvestanud Endla vastuväiteid, seepärast ei hakanudki ta suud kulutama, vaid laskis võõra tuppä. Ütles lastele:

«See on onu Jüri. Leidsin ta kirikust.»

Lapsed tõstsid rõõmsat lärmi.

«Kas ta oli põrandal maas ja sina tõstsid üles?» küsis kuuene Andrus ning naeris oma nalja peale.

Neljane Andra kordas järele:

«Tõstsid üles, tõstsid üles.»

Endla ei jõudnud veel lapsi manitsema hakata, kui Jüri võttis jutujärje enda kätte:

«Asi oli otse vastupidi. Mina leidsin teie ema kirikupõrandalt ja tõin siia.»

Andrus põrnitses onu natuke aega ning vastas:

«Meie ema ei ole põrandal, tema on kõrgel.»

Ja Andra kinnitas:

«Ema on kõrgel, ema on kõrgel.»

«Muidugi on ta kõrgel, kui teie koha pealt vaadata,» nõustus Jüri. «Aga kui ma su kapi otsa tõstan, siis näed, et meie kõik oleme madalal.»

«Tõsta siis,» nõudis Andrus.

«Oota natuke,» ütles onu ning võttis mantli seljast, kükitas laste juurde maha ja tegi teist juttu.

Kanne oli toapõrand täis, aga lastel pidi see nõnda olemagi. Et võõras ei näinud eriti tseremoonitsevat, siis võis ta peatselt tungida ka kööki või kõrvaltuppa, kus seisis ema haigevoodi. Endla püüdis paari kiire liigutusega toad korda teha.

Lastele oli tarvis süüa keeta. Selles seisnes sotsialistliku ajastu naisterahva igapäevane vaev. Tahtsid ju kogu vaesusest hoolimata natukenegi üllatada, see oli kunst ja elu sisu, ei saanud korrata ühte-sama.

Võibolla kavatseb võõras siin aega viita, peab temalegi pakkuma. Endla tegi külmkapi lahti, puutumatu tagavarasid seal ei leidunud.

Endla polnud dekoratsioonide looja. Eks nähku ka kirikumees, kuidas vaese lesknaise juures süüakse. Kooris kiirustades kartuleid. Toitu, mis juba möödunud sajandil eesti rahva päästnud näljahädast. Aitäh indiaanlastele, ja parunitele, kes maaubinat siin juurutasid.

Kui Endla ukse vahelt tuppä piilus, nägi ta lapsi koos Jüriga palvetamas. Neile oli see uus mäng ja nad pärisid innukalt andmeid vägeva Jumala kohta, kes kõike näeb ja kõiki aitab.

Kui kartulid olid keemas ja kasinad pekikuubikud jahukastme jaoks valmis lõigatud, tuli Endla esikusse uurima, kuidas tema käräpunide ja usumehe suhted arenevad.

Parajasti marssisid nad kõik koos vanaema tuppä, et uuest mängust talle teada anda. Jüri selleks luba mõistagi ei küsinud.

Endla tuli uksele, et maandada pahuravõitu vanainimese ja võõra meesterahva vahel tekkida võivaid pingeid.

«Tere, mina olen Jüri, laste uus mänguseltsiline,» tutvustati ennast.

Ema tunnistas võõrast, keda Endla oli talle paari sõnaga maininud, kui lastetoast kostis paisuvaid häälid.

«Suurevõitu meie marakrattidele,» ütles ema. Endla ohkas kergendatult. Emast võinuks kõike oodata, aga praegu näis ta uue tuttava vastu kaunisti sõbralik olevat.

«Noh, siis pakun ennast teile mänguseltsiliseks,» ütles kirikumees. Ema aga vilksas Endla poole vaadata, otsekui küsides, kui kaugele nende vahel mäng on arenenud.

Igatahes paistis, et Jüri hätta ei jää. Endla ei pidanud teda haige ema agressiooni eest

kaitsma. Ta võis naasta kööki ning panni tulele panna, sibula ära koorida ning viimase jahunutsaka kapist lagedale tuua.

Vahepeal kostis ema toast kummalisi hääli, aga Endla ei saanud enne järele vaadata, kui kaste valmis ja vesi kartulitelt valatud. Kui ta uksele läks, et seltskonda köögilaua äärde sööma kutsuda, nägi ta järgmist pilti: Jüri istus voodiserval, pea kallutatud ema poole, mõlemad vaatasid mehe käes olevasse lauluraamatusse ja laulsid kirikulaulu. Lapsed seisis Jüri kõrval ning püüdsid kaasa laulda. Kõigil neljal olid hirmus kõrged hääled. Seda veidrust oligi Endla ennist kööki kuulnud.

Kui laul lõppes, pidasid nad vajalikuks toimuvat Endlale selgitada. Jüri ütles:

«Teie ema on väga musikaalne.»

Emä ütles:

«Näe imet, mina ei osanud ühtegi kirikulaulu. Need on nii toredad ega ole üldse ras- ked.»

Andrus, suuremat sorti kirjatark, torkas sõrme lauluraamatusse ning küsis:

«Kas omal viisil tähendab seda, et igaüks laulab, nagu tahab?»

«Ei, see tähendab, et laulul on oma viis. Osa sõnu on tehtud teiste viiside peale ja see on raamatus siis ära märgitud,» selgitas Jüri.

Imelik, Endla polnud sellele kordagi mõelnud. Ehkki ta just Andruse moodi ei arva- nud.

Andra kilkas:

«Mina oskan kah laulda!»

Tõepoolest, nad pidasid viisi, vanaema anne oli edasi antud.

Emä silmad särasid, ta oli veel vanuigi elus midagi uut avastanud ja õppinud. Ta isu laulmise järele ei näinud veel kustunud olevat ja olekust paistis, et haigus on selleks het- keks unustatud.

Endla kutsus külalise ja lapsed sööma, haigele viis taldrikuga voodisse.

Jüri õpetas lastele, et enne ei alustata, kui ema kah lau ääres on. Kui Endla istus, üt- les külaline söögipalve:

«Õnnista, hea Jumal, seda peret leivaga ja leivakõrvasega, nagu sa ikka teinud oled.»

Endlale see komme meeldis. Polnud tähtis, kas Jumal on ka päriselt olemas või on see muinasjutt, mis uskujatele jõudu annab. Oma viimase aja õnnetustes ja hädades oli ta tihti tundnud, et vajab tuge, olgu või kauget ja nähtamatut, kelle mõjuväljad saavad toi- mida läbi su sisemuse.

Söömise lõpul pani külaline taas käed kokku ja tänas. Mitte kasinatest varudest söögi valmistanud perenaist, vaid Jumalat. Ent Endla tundis, et see oli tänu ka temale ning hoopis suuremal määral, kui et teda oleks otse kiidetud. Selle lihtsa söögi kaudu oleks teda otsekui asetatud Jumala suurde majapidamisse üheks tarvilikuks lülilik.

Siis seletas Jüri lastele, et nad ütleksid iga kord lühikese palve enne sööki ning tänu- sõnad pärast, siis saab kõht palju paremini täis. Ja tuletas neile meelde, kuidas peab õh- tupalvet ütlema, nagu nad enne olid lastetoas harjutanud.

Endla mõtles, kas ta üritab tõesti selle kombe majja võtta. Kindlasti oleks see ilus, aga kas jätkub järjekindlust? Ja kas harjumus põgusaltki mõelda Jumalale tuleb lastele kasuks või osutub kord, et selles on ka midagi segavat, kui sa ei looda eluvõitluses ainult endale?

Kindlasti oleks tervendav ja suunav igal õhtul silmade eest läbi lasta, mida oled päe- va jooksul hästi, mida halvasti teinud. Kui korduvad palvesõnad saavad tühipaljaks for- maalsuseks, vaevalt nendest siis elule suurt tuge tuleb.

Too juhuslikult majja sattunud külaline aga tegutses imelikult enesestmõistetavalt, andis tema lastele juhiseid kogu eluks, küsimata Endlalt, perepealt ja vastutajalt, mida tema asjast arvab.

Võõras mees oli mitu tundi oma elust kulutanud nende perele. Nõnda Endla talle lahkumisel ütleski. Millele too Jüri vastas täie tõsidusega:

«Jumal on mulle täna kinkinud täielise päeva. Paremini ja meeldivamalt oluks vaevalt võimalik neid tunde kulutada.»

Mida ta sellega päriselt mõtles? Et siit leidis ta söötis põllu ning püüdis seda natuke negi harida? Terve Tallinn oli ju täis selliseid, kes ei mõtelnud hetkekski Jumalale. Endla oli põlvitanud altari ees, kui nad kohtusid. Too peene hääle ja kõhna kehaga mees polnud ometi altarimaalilt alla astunud ning kaasaegse kuju võtnud vaimukangelane, kes tuleb lohutama ja suunama neid, kes tema poole pöörduvad.

Endla oleks ehk hingepõhjas soovinud, et just tema kui naine oleks meeldinud mehele, kes tal kindla käega kacnla alt kinni võttis, kui ta hääletu palve seal harjumatus paigas pooleli jäi. Oli Endla ehk primitiivne olevus, kes ei mõistnud inimsuhteid teisiti ette kujutada: et kui mees ja naine kokku saavad, siis peavad nad tingimata tahuma teineteist armastada?

Peene häälega Jüri oli ehk suutnud suunata oma heategevat armastusjõudu väga paljude inimeste peale ning Endla ema meeldis talle sama palju kui õitsvas eas Endla? Ja kui niisugused mehed naise ligi saavad, siis peavad need ehk Saatana kaasabil peibutama?

Külaline lõi äkki käe laubale ning tuli ükselt tagasi, pomisedes:

«Näe, pidin ära unustama.»

Pöördus Andrusse poole:

«Kas sul valget paberit on?»

Endla otsis koos lastega paberilehte, aga peale ruudulise vihikulehe midagi leida ei suutnud.

«Käib küll,» kiitis Jüri lehte ja astus mantlit seljast võtmata ema tuppa, tõstis songitud taldriku taburetilt lauale ning istus ise asemele.

«Õelge oma täpne nimi, sünniaeg, millal ja kus töötanud,» nõudis külaline.

«Mul on viis last, üks nende kantseldamine olnudki mu töö,» seletas ema.

Jüri täitis paberilehe vanainimeselt saadud andmetega ning käskis lõpuks alla kirjutada.

«Viin selle sotsiaallosakonda. Mingisugust pensioni peab saama iga inimene. Ka see, kes päevagi pole töötanud. Eriti teie praeguses olukorras,» selgitas mees Endlale.

Ta toon oli hoopis teistsugune, kui palvetest rääkides, ent häälel endiselt kõrge.

Kui sealt midagi saaks, oleks seda rahanatukest küll hädasti tarvis. Eriti nüüd, kus kõik iga päevaga kallineb ja need, kes raha sees suplevad, neid armsaid ja vastikuid pabereid lepalehtedeks sõimavad.

Endla vaatas Jürile taas uute silmadega ning tahtis öelda, et mees teeb ära teo, milleks naine polnud nii kaua suuteline. Kuid siis mõtles, et ongi vist meeste asi sooritada ühekordset, naiste kanda aga elu igapäevane hool. Ja viimast on enam. Jah, mõlemat on muidugi tarvis, aga üksiktegusid ülistatakse ehk liialt...

Kas see Jüri tuleb neid veel kunagi vaatama? Või läheb järgmisel korral mõnda teise peresse?

Endlast polnud asja, et tal küünarnukist kinni võtta. Ja kas ta tahtiski?

Teele

Mõistagi polnud mõte esmakordne. Ka erilisest selgusest, kirkastumisest või avastusest ei saanud rääkida tollel neljapäevaõhtul.

Vaimud käivad ringi täiskuu ajal, mõtles Jorma. Teevad head ja kurja. Nendega peab oskama. Kui pole teadmisi, jätkugu kannatust.

Astus. Maantee nagu ikka, konarlik ja täis lumelõrtsi sulamise loike. Taevas säbrutas, harva näitas läbi pilvede kumava õõvahi kuuesiilukest. Ristijatest saatanateks kuulutatud kohalikud tegelased vahtisid ebalevalt ringi, kui lendasid teelise pea kohal. Trummi kartsid nad vähem kui võõrast jumalat.

Küsimus oli jälle platsis. Miks oli Jorma mõisa tallimees ja mitte suur teadlane?

Ei ta süüdistanud ennast saamatuses. Ta võinuks ka teadlane olla. Ülikool oli kolmanda kursuse talvise eksamisesiooni järel pooleli jäänud. Hea, et koos teistega kinni ei pandud. Üliõpilasnaljade pärast, kui nad kord lustihoos ministriportfelle jagasid, nagu ikka poisikeste kambas on tehtud. Patt oli selles, et ministrid korraldasid Eesti Vabariiki, mis saabub kord pärast Vene väe lagunemist.

Jorma osavõtt vandenõust oli tagasihoidlik ning ta ei mahtunud esimese viie hulka, kes teiste hirmuks pokri pisteti. Aga ülikooliga tuli hüvasti jätta ning varjule pugeda priskete hobuste selja taha, keda säluucas välismaale lihhaloomaks müüdi. Hobuste hulgas ilmselt salanuhke polnud, aga teisele tallimehele oli ilmselgelt ülesanne antud tema järele uurata. Tollele oli seepärast tore kõiksugu luiskelugusid jutustada ning näha, kuidas ta neid kuulates sisimas oma ülesannet täidab. Nendes lugudes realiseerus ka mõni Jorma teaduslik projekt ning ta kahetses, et pole võimalik näha, kuidas pildid moonduvad paarilise lihtsameelse aju kaudu julgeolekuarhiivi küsimärkidega varustatud üleskirjutisteks.

Vahel tundus talle koguni, et tallitel mõeldud teadus on sisukam kui kateedri sumbunud õhus loodav. Tema kahe teadusliku ettekande järel oli üks õppejõud teda tulevaseks kolleegiks nimetanud. Siis aga tuli jätkata tallis ning hobused polnud geoloogias kuigi tugevad.

Juba ülikoolis ei nokitsenud Jorma pisiprobleemide kallal. Teda ei köitnud empiirilise pusimine, kus võrreldi erinevate maardlate sünkliinaale ning tehti sellest ajaloolisi järeldusi või mindi kavalasti kõrvalharudesse, kus asjad arvati olevat avastamata. Jorma ei leppinud vähemaga kui uue ja hõlmava ala loomisega. See kõlab pretensioonikalt, ent temast võinuks saada nii-öelda kosmosegeoloogia looja. Ta oli algideed aine seaduspärasest jaotumisest ilmaruumis jõudsasti edasi arendanud just öisel neljakilomeetrisel teekonnal tallist oma armetu eluasemeni. Harvem hommikusel teekonnal vastassuunas.

Jorma ei muianud enese üle ning tema meelest polnud ka teistel põhjust. Mingisugune taevakehade geoloogia algelisel kujul oli olemas, ent Jorma haare oli universaalne. Mitte tobeduseni universaalne, tema seaduspäras oli oma loomulik koht juhuslikkusel, nõnda et soovija võis asjale vaadata ka vastupidi: laialipillatud juhustest ja näilisest kaosist oli palju huvitavam tuletada matemaatikat väärivaid käike kui mõnest lihtsameelsest hüpoteesist, mis meenutab koolifilosoofia substantsi või muud sarnast.

Katseid ega vaatlusi Jorma teha ei saanud. Intuitsioon oli see, mis viis tõepäraste hüpoteesideni. Õieti öelda polnud praeguseks ka teised mõisa tallimehest paremas olukorras. Oli võetud esimesi pinnaseproove Kuult, Marsilt ja Veenuselt. Nende taevakehade koostis ei saanud Maa omast oluliselt erineda.

Suhteliselt hästi läbiuuritud koduplaneet andis rohkem ainet kosmilisele geoloogiale kui juhuslikud pinnalised proovid. Vee ja õhu olemasolu lõi kohaliku eripära, kosmilised

kiirgused, meteoriitide sadu ja muud ruuminähtused andsid näo atmosfäärita planeetide geoloogiale, tuumaprotsessid ja kõrged temperatuurid löid hoopis isesuguse pildi päikesest, tohutu surve toimis ainega isemoodi. Settekivimite kurrutustega polnud kosmoses ilmselt palju peale hakata. Sealsed seisilised mängud järgisid teistsuguseid reegleid.

Teadus algab oletustest, mis järgnevad tähelepanekutele. Katse seisab ajalises järjekorras alles kolmandal kohal. Millal end vaevu Maalt lahti rebinud inimesed ükskord nendeni jõuavad? Seniks tuleb leppida kaudsete mõõdistamistega ja aina oletustega.

Jorma kolkasse oli tellitud erialaseid ajakirju, aga nende pealiskaudsestki lehitsemisest sai selgeks, kui palju oli seal vähepakkuvat nokitsemist üksikprobleemikeste kallal ja kui vähe kõrgustesse pürgivat mõttelendu. Vaba kateedrite surutisest, teadusmängude enesekindlusest, oli Jormal hoopis lahedam ehitada tähistaevasse oma süsteeme, neid kombineerida, vastavusse viia, luua harmoonilisi tervikuid, jätta otsi lahti õnnistavatele kõrvalekalletele.

Kui ta hobustele sööki ette andis, neid jootis, latreid puhastas või loomi oma lõbuks kammis, hoidis teadvus end kosmosegeoloogiast eemale, ent alateadvuse protsessid ei lakanud. Süsteemid otsisid lahendusi varjatud katlas, nagu toimis kuum magma maakera südames. Ja kui Jorma siis koduteele asus, avarused ta oma embusesse võtsid, võis alateadvuses korrastunud oletused lahti lasta ning neid mõttelisse, osalt ka sõnalisse pitsi rüütada.

Aga täna ta selle ülimeeldiva asja kallale asuda ei saanud, sest platsis oli üks segavaid kõrvalekallutajaid. Ta avastas tuhandendat korda, et tema on tema, suur teadlane, inimkonna lootus ja majandi tallimees samal ajal. Sotsiaalse hierarhia harjunud korraga see kokku ei sobinud. Kuid Jormal ei tulnud pähegi loobuda geoloogiast, nagu ta ei näinud ühiskondlikus surutises võimalust välja rabelda tallist ning pöörduda akadeemilistesse võitlustesse.

Kui temas leidunuks peale lennukate mõtete ka tegusat jonnit ning organiseerimisvõimet, üritanuks ta pääseda kõigepealt sellest läpatanud riigist, et siis visade keeleõpingute ning ennastalandava trügimise kaudu jõuda asjaga otse tegeleva laboratooriumi jooksu- poisiks. Ilmselt aga oli ta leppinud oma tallimehesaatusega, muidu otsinuks ta ju lärma-kamat pesapaika. Totalitaarse režiimi julmadest mängudest kõrvalehoidmine näis talle ainuliselt tagavat inimväärikuse. Hobused olid ausad ja isegi nuhkiv paariline oma lihtsameelsuses oli puhtam kui kateedris rammusat suutäit varitsev teadusemees. Asjale andunud inimesi oli mõistagi ka nende hulgas, aga seesuguste käsi ei käinud palju paremini kui tallimees Jorma oma.

Tema ootas aega, ent teadis, et mõõduvat ei anta tagasi. Ta teravad tahtmised nürinevad lõpuks ning kord vaatab ta parandamatu kurbusega tagasi loike ja konarusi täis teele.

Siiski pidi ka selles jõledas riigis midagi muutuma, Jormal oli veel aega, ta polnud märganud eneses väsimust. Ideed kobrutasid üles kirkastena, süsteemid sujusid teinekord lausa vapustavalt lihtsaks. Vahest pääseb ta õppetooli ning vaatab siis tagasi oma hilisõhtustele kõndimistele kui kõige loomingulisemale ajajärgule oma elus.

Inimvaenulik režiim ei saatnud teda maapakku mõistagi mitte teadusliku pagasi kogumiseks. Oma tubliduse ja heade muusade toel võib ta aga ka kõige kujutlematuma tingimustes luua kosmogeoloogilise teooria.

Ta polnud palju vaimu kulutanud sõnade peale. Iscenesest oli ju absurdne seegi: «geo» on maa, kosmos meie mõistes kõik muu peale Maa — nii oli «kosmogeoloogiline» ühildamatu sõnamoodustis. Aga eks ole paradoksid viljakamad inimvaimu ergutamisel kui loogilised tuletised. Inimtunnetuse tee kulgeb tuntust tundmatusse, nii on Maad käsitlev uurimustekogum lähtealuseks muude taevakehade käsitlemisele. Kui leitakse parem sõna, küllap läheb see siis käibe, Jorma ei pidanud sellele mõtlemisega

oma aega raiskama. Sest just selles asjas ei saanud ta praegu kaasa rääkida, just sõnade petutav riik oli see, mida löid õppetoolide suured poliitikud. Jorma astub nende hulka kord mõtetega. Siis näevad kõik, kuivõrd on nood olulisemad tühjaltringlevast terminoloogiast...

Jah, Jorma ei kahelnud oma missioonis ning samuti oma võimetes, mis lubavad missiooni täita. Ent magusam kui mõelda oma suurele teadlasetulevikule oli tegelda teaduse endaga. Äkki arvamata kust pähe turgatanud idee aine jaotumisest noovas tekitas nii mõnusa tunde, et ümbritsev hilissügisene, raagusvõsane, külmetav tasandik näis paleena, kus õitseb looming ja sähvib vaim.

Nautides ennast ja oma lõpmatust kobavaid mõtteid, ei märganud Jorma, et mõõkla õist põlluvaheteed tulevad talle vastu kaks kaju. See oli siin sellisel kellal ajal täiesti tava-

Mõtete inertis kestis veel mõne hetke, ent siis hajus kõik seletamatu kõheduse varju.

Jormal, kulunud tööpükstega tallimehel, polnud midagi karta, ometi oleks ta tahtnud praegu keerata künnikonarale ning kaduda tulijatest võimalikult kaugele. Ainult trots hoidis tagasi. Ehkki ta teadis, et trots ei saa olla hea elujuht. Mis sellest, et ta kõnnib oma maa peal, tuleb oma auväärselt töölt. Kurjus ja vägivald ei küsi. Kas pole kogu eesti rahvas püsinud omal maal ja kuidas teda on selle eest nuheldud?!

Siin polnud võõrastega maad jagada, aga õiged inimesed need ei olnud, kui läksid eikuhugi. Minna kõrvale, jääda seisma? Põhjendamatu uhkus käskis sammuda edasi tempot muutmata. Siiski olid meeled pingul. Sekeldusteta asi laheneda ei saanud.

Tunne ei petnud Jormat. Mehed jäid tema ette seisma.

«Mees, kas sa tead siin üht rikast vanamoori, kes elab üksinda?»

Jorma ei tahtnud neile vastata, ei tahtnud tõesti. Aga vastamisest pääsemiseks ei näinud ta võimalust. Ta ütles:

«Mis rikast siin pärapõrgus.»

«Oleme kuulnud kellestki. Nii et ära varja ega keeruta.»

Mis õigust oli lurjustel niisugusel toonil kõnelda, aga jõu ja jõhkruuse poolest olid nad Jormast ilmselgelt üle.

«Mina ei tea,» ütles tallimees ja tahtis jätkata teed. Ent üks röövel astus talle otse ette.

«Kuidas su enese finantsid on?»

«Kui leiata siitkandist mõne veel vaesema, siis kimbutage teda,» ütles Jorma.

«Aga hinge poolest oled sa ju rikas, eks ole?» noris ninamees. «Puhas teadus peas. Mõtted, kuidas siit pääseda, kõrgemasse seltskonda jõuda?»

Niisugune jutt tegi Jorma valvsaks. Mida nad temast teavad? Kohalike meeste moodi nad välja ei näinud.

Paarimehele oli ta ajanud igasugust pada, aru too kindlasti ei saanud, kuulas uskumatul ilmel, aga mine tea, võibolla pidaski teaduseks. Kellelegi teisele polnud rääkinud. Paariliselegi vaid kiusu pärast. Las arvab tema kaudu salapolitsei, et Jorma on üks kahjutu veidrik. Mis seos on nendel meestel siin tema paarimehega? Ega ometi...? Mis mõtet oleks tulla vastu õõd inimtühja kohta?

Jorma ütles:

«Igatühel on midagi peas. Kõrvalised ei saa seda sealt kätte, ja kui saaksidki, siis poleks neil sellest tulu.»

Teine mees sekkus pisut viisakamal toonil:

«Olete muretsenud siia võõrkeelseid ajakirju. Kuidas te oma kirjutisi välismaale toimetate?»

Niisuguse lolluse ees osutub inimene võimetuks. Ei oska midagi mõelda, ütlemisest rääkimata.

«Mul pole mingeid kirjutisi,» vastas Jorma ning mõtles, kuidas meeste käest pääse-

da. Oleks mõni ta suksu siin, siis teaks, kuidas looma kiusajate vastu kasutada. Aga ta seisis üksinda keset lagedat välja. Lähema taluni oli üle poole kilomeetri maad.

Miks nad pärisid rikka vanamuti järele? Kas petteks? Üks selline olevat siinkandis tõesti. Aga mine sa rahvajutte tea. Igatahes Jormat see ei huvitanud. Tema ei kavatsenud vanamutti kosida.

Kui see oli tavaline nuhkimine või ülekuulamine, siis oleks jõhker jõuasutus kasutanud enesele mugavamalt kohta ja ohutumalt vormi. Või püüsid need sadistikesed jätkuvalt laste luuremängu tasemel ning tundsid lõbu niinimetatud ülesande täitmisest maastikul ja raskendatud asjaoludel?

«Küllap juba on,» ütles jõhkard, kes seisis Jorma vastas. «Meie niisugustes asjades ei eksi.»

Niisiis ikkagi «meie». Võib-olla kirjutab ka too rikas talunaine traktaate? Ja noored luuremängijad on spetsialiseerunud teaduslike ideede kaitsele? Et nood ei voolaks pärikülalt vaenulikesse riikidesse?

Jorma ei saanud ütelda, et eks tulgu ja otsigu läbi. Pealegi oli ta tõesti oma hilisõhtuseid mõtteid üles tähendanud. Mis huvi võisid need teaduslikud spekulatsioonid pakkuda julgeolekule, kelle mõtlemisalged tegelesid mitut liiki provokatsioonidega ja tunnistuste väljapressimisega?

Nende kitsukeses kahtlustavas ajus moonduisid ka tavateadvuse asjad absurdseks, mida's kõnelda teadusest.

Et Jorma oma hubasuseta osmikus tulevalgel midagi sirgeldas, seda oli läbi aknasilma hõlbus kindlaks teha. Kas salapolitseil tõesti tähtsamat ametit polnud kui üht üliloolist väljaheidetud tudengit jälitada? Või suurendas nuhkima pandud paariline tema lollitamisi niisuguseks, et hakati huvi tundma?

Või siis uskusid vangipanijad tõsimeeli, et veiniklaasi juures ärplevad noorsandid projekteerivad tuleviku Eesti töid ja tegemisi?

Ei, Jorma ise küll neid oma koju ei kutsu. Kui nad tahavad läbi otsida, siis tulevad suure väe ja õigusega. Võibolla ongi juba sees käinud, logisevat ust hoiab lihtlabane taba. Kuuldavasti on nad ka kõige keerulisemate lukkude lahtimuukimise spetsialistid, kasutavad ära oma elu sellele alale pühendanud tegelasi. Üldse on nad ju kõige tihedamalt seotud suuremastaabiliste kurjategijatega ning on seda ka ise. Osalt põranda all, osalt riiklikult legaliseeritud.

Jorma proovis heaga läbi ajada, ehkki trots tahtis võtta võimust. Ta ütles:

«Kui ma midagi kirjutaksin, siis mõttega, et seda saaks avaldada. Saladusi mul ei ole.»

«Seda me küsimegi — millisel viisil te oma kirjutisi välismaale toimetate?» päris see, kes seisis küljel.

«Me tahaks kah üht-teist saata, aga ei tea, kuidas,» lisis ilkuja.

Lollitamise tung haaras Jormat kiusliku hooga. Ta ütles:

«See on väga lihtne. Kui siitpoolt Tartusse sisse sõita, siis linna sildi all posti kõrval on lame kivi. Panete oma saadetise selle alla ja edasine pole enam teie mure.»

Lõök tabas Jormat küljelt. Tundus, nagu oleks lõualuu end risti keeranud. Ta jõudis veel mõelda, et asjata sai laskutud vestlusse. Mida sa ka ei ütle, mõrtsukale on iga asi põhjus tapmiseks.

Kohe järgnes lõök otse näkku. Jõhkramal mehel oli pisut pehmem käsi. Järgnes jala-koop küljelt kaarega solaari. Jorma keha kiskus kõverasse, ta langes peksjate rautatud saabaste saagiks. Teadvusekaotus vaigistas valu, edasi Jorma ei tajunud.

Kui toibus, leidis ta end üksinda olevat tähistaeva all. Külmatunne võitles valuga kusa-sagil sees. Ainus vaigistav asi olnuks taas langeda teadvusetusse olekusse. Siis aga löi

peas vilkuma ärev lambike: kui ta jääb siia veel lamaanä, siis enam ei tõuse, külmub surnuks. Ja hüvasti, kirju maailm, kosmosegeoloogia, tundmatu naine, lapsed tema seemnest, tuleviku võimalused.

Jorma ei suutnud tõusta. Liikumine oli ainus viis ellujäämiseks. Ta hakkas minema neljakäpukil üle känkkraks külmunud künni lähima talu poole. See oli piin. Oli tahtmine toetada pea külmast mullast padjale, et lõpetada vaev.

Jorma ajas end jalule. Valu sees kiskus ta kõverasse. Ta tegi mõne sammu ning kukkus tagasi neljakäpukile. Liikus pisut maad sellises asendis. Teravad mügarad lõikasid käsi, aga need olid õnneks tuimad. Jorma ajas end uuesti jalgadele, läbis lookas nüüd juba pisut pikema vahemaa oma elu lõpmatusest. Kuni käed puutusid uuesti vastu mulda.

Nõnda vaheldumisi liikuski. Seda nimetati vist elutahteks. Midagi jõuduandvat tolles teadmises polnud, ka geoloogilisest kosmosest ei tulnud abi.

Silmade eest võttis mustaks ning Jorma läks umbropsu. Tegelikkus kumas läbi kauged udu teadvuseni, lõpuks puutus käsi vastu ust. Siis kadus kõik.

Uuesti ärkas ta naril. Teda ümbritses soe õhk, keha oli alles ja enesega kuidagiviisi toime tulnud. Ent väikegi liigutus tekitas valu.

Talu, milleni ta oli jõudnud, ei saanud tema vastu olla ülearu sõbralik. Siinne pererahvas oli tema suhtes ikka näidanud umbusku, aga siin ta nüüd viibis ja oli vist kuigi võrd hoolitsetud.

Pika laua ääres istus kühmus peremees. Ta tõstis Jorma tahtmatu hääliitsuse peale pead.

Pilgud kohtusid.

«Kes siis sind nõndaviisi äestas?» küsis varjupaiga andja.

Jorma ei teadnud, kui kaua ta oli meelemärkuseta lamanud. Ei tahtnud öelda, et peksjad olid julgeolekumehed. Inimestes on ikka veel nõnda palju hirmu. Hakkavad temast kui pidalitõbisest eemale hoidma.

«Ei tea. Tulid kaks meest vastu, küsisid, kus elab siin rikas vanamutt,» seletas teisest ilmast tulnud Jorma vaevaliselt.

Seda oli tarvis öelda, et külarahvas teaks eite hoiatada või midagi ette võtta. Ent peremees näis muud aimavat. Ta venitas:

«Juba päeval oli kuulda, et sinu hurtsikut olevat puistatud...»

Mida ta täpselt mõtles? Rikkusi ei arvanud noorel mehel keegi leiduvat.

Peremehesest õhkus pigem vaenu kui kaastunnet.

«Aitäh aitamast,» sõnas Jorma. «Katsun koju komberdada.»

«Ei sust asja ole,» arvas peremees. «Pead minema lappimisele. Saatsin sõna, et tuleksid majandist autoga järele.»

...Jorma viibis haiglas mitu kuud. Koduks nimetatud hurtsikust polnudki ta saanud läbi minna.

Sisikonnas oli midagi hullusti korrast ära.

Arstide nõudel külastas teda haigevoodi juures uurija. Jutuajamine oli tühi ja formaalne, mis kinnitas vahepeal kahanema hakanud kindlust, et peksjad olid julgeolekumehed.

Jormal oli aega mõelda. Miks nad pidid tema vastu huvi tundma? Kui nad olid tõesti nii informeeritud, nagu räägiti, siis pidanuksid teadma, et talle põldude vahel esitatud süüdistused olid absurdsed. Kui nad tahtsid teda nii-öelda kasvatada, nagu nad kuuldavasti kiidavad ennast tegevate, siis vigaseks peksmine näib olevat mis tahes ideoloogia järgi küsitav vahend. Kui nad olid lihtsalt sadistid, kes leidnud organites enesele paiga karistamatuks tegutsemiseks, siis võtsid ette liiga suure vaeva mugavust armastava pisi-

võimutseja kohta. Motivatsioon oli viletsakene, aga nähtavasti kaunistas vastuolulisus ka seda kampa.

Ilmselt polnud too rohkesti müüte sünnitanud asutus ühene, vaid keeruliselt struktureeritud, nõnda et iga seltskond võis süütu näoga valetada: nende asutus niisuguste asjades ei tegele. Tegeles teine osakond.

Aga mis sellest kõigest. Jormal tuli tervenemise ajal mõelda, mis saab edasi. Ilmselt polnud temale ka hobusetall turvaline paik. Pigem siis elada inimsummas, pimedas tegetsevad mõrtsukad pelgavad hulkade äraarvamatut käitumist ehk rohkem.

Ainus kindel asi oluks välismaale põgenemine. Aga tõenäosus piiriületamise katsel kinni kukkuda oli liiga suur. Vangilaagrist ta elusana vaevalt tagasi tuleks.

Oma kosmosegeoloogias unistades oli Jorma end sidunud Eestimaaga. Ta enese võimalik kuulsus oli kujutlustes lahutamatu uhkusest, et nii olulise teadusala on loonud üks väikerahva esindaja.

Tulnukatest võis arvata seda ja teist. Seni polnud teada midagi kindlat. Pigem võis suurel määral mõelda, et just Maa elanikud on need, kes võtavad kasutusele teiste taevakehade põuevarad. Paarisaja aasta pärast on nii uurijatel kui tootjatel, kes tegetsevad teistel planeetidel, põhjust meelde tuletada üht tagasihoidliku elusaatusega eestlast ugri-mugriliku eesnimelise Jorma.

Ka sellepärast polnud põgenemine uhketesse laboratooriumidesse ahvatlev. Ta ei tahtnud jätta maad, mille laugjal väljal raagus pajupõõsaste vahel kõndides oli võimalik luua tõestele hüpoteesidele rajatud tulevikuteadust. Mille viljakad vaimud tõukasid teda, tavalist maapoissi, pürgima kõvera ruumi otsatustesse. Sellele paigale, maale ja rahvale, kellest oled sündinud ja mõjutusi saanud, pead olema tänulik, kui sinust on kord midagi tähelepanuväärset tõusnud.

Mida siis ikkagi teha, kui see geoloogilistest võimalustest pajatav maatükk on sattunud väär võimu alla, kui totalitaarse režiimi kooshoidjad ja karistamatult määratsevad kurjategijad võivad sind iga hetk füüsiliselt hävitada, rääkimata su vaimu pidevast väärnamisest ja tasalülitamisest? Kas on siin üldse võimalik millegi suurega välja tulla?

Õige mees tegetseb ka siis, kui see näib ilmvõimatu. Ka kaotust ette teades läheb vapper sõtta, kui tal on kaitsta õilsad põhimõtted ja armsad ligimesed.

Julgeolek määratseb maal, kuid eesti rahvas elab veel. Ja tahab elada hävitamise, vaimse sandistamise, venestamise kiuste. Selles trotsis võib olla ka Jorma panus. Kuidas tohiks ta maha jätta hädasolijaid? Kasvatada vaimset potentsiaali seal, kus see on niigi tugev, kus nügimine on äge ja suur osa energiat kulub sisemisele hõõrdumisele? Ameerika laborid meelitavad kokku ajusid, lumpenist välja kasvanud ärimehed on taibanud hallolluse ülimalt väärtuslikkust. Miks peaks Jorma vabatahtlikult kippuma sinna, kuhu ostetakse suurte rahade eest?

Tema jääb Eestimaale ning murrab end läbi olude kiuste. Tartu, ülikool, võibolla Tõravere on need paigad, mis peavad talle pakkuma tuge. Nuhkimisi eirates.

Õine peksmine ei saanud suurendada Jorma armastust režiimi vastu. Pigem kinnistab see temas elu lõpuni viha veneliku kommunismi vastu. Viha pole viljakas tunne. Jorma asub tegema oma teadust ning püüab vältida kokkupõrkeid režiimiga. Aga kui tuleb hetk ja temast miski oleneb, siis annab temagi hoobi, et variseks inimvaenulik süsteem. Vari-sema see ükskord peab, nagu kõik muugi, mis inimkonna tervisele kahjulik. Iga organism hoiab end, püüab säilitada, ta peab ükskord endast ära heitma selle jälgi ideoloogilise impeeriumi.

Loodus kaitseb end sellega, et asub oma kahjustaja sees. Kui inimene saab talle kord liiga ohtlikuks, siis nõrgendab ta teda tema enese kätega. Vahest selleks on ta lubanud niisugusel kurjusel nagu kommunism mõni aeg idaneda. Aga kui siis ülekaalu saab

inimkonna hävimise oht, hakkab taas toimima enesekaitse ja totalitarism juuritakse välja. Kuni järgmise purskeni.

Jorma peab ellu jääma ning oma asja võimaluste piires edasi ajama. Kord tulevad lähedamad päevad ja vabaneb vaim.

Kui ta haigemajast pääseb ja ta siseorganitele antakse mõnikümne aastat harmoonilise tegutsemise aega, siis täidab ta eluülesande, mis talle on Jumalast antud.

Jormal polnud sõpru. Viis tema seltsilist istusid kusagil Mordvamaa laagrites; need, keda vähemaga hirmutati, olid laiali kus keegi. Ülikoolikaaslaste vastu, kes puutumata jäid, elas umbusk: keegi nendest pidi poisikeseliku poliitikamängu suureks puhutud kujul jälitusorganitele ette söötma. Ka õppejõudude peale polnud eriti loota, nad värisesid ise oma kõnetoolide pärast. Siiski tuli Jormal nendest alustada, kui ta tahtis teadusesse tagasi tulla.

Teda võidakse ehk nüüd, pärast karistusaega, ka uuesti õppima lasta, aga selleks ei kavatse ta teha häbiväärseid kompromisse. Isegi varju ei tohi jääda endiste kaaslaste mõttesse, nagu oleks ta õppimisvõimaluse nimel midagi lubanud valvuritele või mõõndusi teinud oma vaenus okupantide vastu. Jorma sai aina kinnitust oma trotsile, kui tema teadvusetut keha raske saapaga tümitati.

Kas tema märkmed poollagunenud talumajas, mille kunagiste töökate omanike luud mädanevad Siberi mullas, on veel alles? Keda saata vaatama? Pole kedagi saata. Ta ei saa ju ometi pidada sõbraks lihusameelset paarilist majandi tallist, kes tõenäoliselt tõiigi talle õnnetuse kaela.

Või polegi see õnnetus? Kui ainult siseelundid paraneksid. Ta poleks ehk ise veel otsustanud tallist ära tulla, jõhkrad peksjad aitasid teotsale. Saadab ju ka Jumal inimestele katsumusi, et nad meelt parandaksid.

Julgolekut Jumalaga võrrelda on muidugi järe. Aga nii kurjus kui headus võivad toimida lükkajana, kui avaldavad end paraja ehmatuse kaudu.

Just selleks, et uurida, kas märkmetest on veel midagi alles, tahtis Jorma kiiremini haiglast välja. Tõenäoliselt neid muidugi pole. Selleks ju sinna tungitigi, et eos hävitada veel tüht teaduse võimalust.

Aga tal oli ju peidik. Kahju, et sinna said vaid jõudchetkel puhtalt ümberkirjutatud kokkuvõtted ning mõned kontrollimist vajavad ideed.

Kui Jorma oli väga haige, mõlkus meeles vaid ellujäämine. Kosmos koos oma ebamäärase geoloogiaga asus kusagil väga kaugel, alateadvuse tagamaadel, kuhu piilumine meenutas vaatamist kiikrisse vales otsast.

Jälle oli ilmunud kärsitus elada ja teha põhjapanevat teadust. Kas polnudki see taas-tuva tervise tunnus?

Jorma kõneles arstidega. Need soovitasid veel puhata tasuta arstiabi rüüpes.

Kas ta saaks ehk kord kodus ära käia? Seal olevat midagi väga korrast ära. Ärritused ei tugevda tervist, seletasid arstid. Kui need on mõõdukad, võivad stimuleerida, vaidles Jorma. On ju oleinas koguni šokiteraapia.

Jorma oli liiga noor, et uskuma panna neid, kes olid õpingu- ja praktiseerimise aastatel eriti hästi kätte saanud enesekindla näo tegemise oskuse.

Lõpuks tunnistati ta siiski peaaegu terveks, vaid väikest järeldravi oli veel vaja.

Jorma astus mitme kuu järele taas suure laotuse alla. Maailm võinuks võõras näida, kuid Jorma leidis seal kiiresti üles päikesepaistest pimendatud taevatähed ning seega endagi.

Ta õppis uuesti teekonarustel kõndimist. Lonkis bussijaama. Sõitis esimese bussiga majandisse. Pigem vältis seal väheseid vastutulijaid, kui et otsis nendega kontakti.

Vaevalise astumise järele jõudis ta oma hurtsikuni, mille uks oli ristiseliti. Kas hävitus-

töö peavarju all oli vaid julgeolekumeeste tehtud või käisid kurjuse jälgedes ka lagastamistöö pealt mativõtjad, see polnudki praegu tähtis.

Võõrkeelsed teaduslikud ajakirjad olid põrandal laiali, neil olid porised saapajäljed. Ka nende jätkjad olid ilmselt eestlased. Kas neile ikka oli tarvis kosmosegeoloogiat rahvuskultuuriliseks uhkuseks?

Sahtlid, kus seisid Jorma märkmed, olid tühjad. Jorma silmitses nende lagedust ega tundnud kummalisel kombel isegi tuska. Vahest oli see ette läbi tuntud. Ta teadis, et noor mälu suudab kõige olulisema taastada. Juhuslikud uitmõttedki tulevad tagasi, kui satuvad vajalikku keskkonda.

Eluolulised tarbeesemed, ajutised ja armetud, olid pilla-palla. Jorma ei omistanud nendele tähendust. Jätab kõik siia. Tartus polnud tal ühtegi kohta, kuhu neid viia. Kui algab uus elu, tulevad ka uued asjad.

Ta läks maja taha suure pärna juurde. Selle juurte all oli plekkтору täiskirjutatud paberilehtedega. Jorma kraapis kevadkeltsase mulla laiali ning torkas käsivarre urgu. Toru oli alles. Seda tuli millegagi tonksata, et jäävangist lahti tuleks.

Miks oli Jorma sellise peidiku oma tähtsa teaduse jaoks teinud, seda poleks ta osanud kellelegi seletada. Vahest oli ette aimanud hävitajate tahet.

Ta võttis paberid roostes torust välja ning toppis põue. Praegu ei kartnud ta uut kallalitungi. Miskipärast. Vigastatud siseelundite sisetunne ütles, et mõni aeg võib ta üsna rahulikult elada. Ta on vaherahu cest maksnud. Inimene on kuri, kuid saatus mitte. Tema reguleerib. Saadab just nõnda palju, kui kanda suudad.

Eluasemest Jorma midagi muud kaasa ei võtnud. Ainult ukse lükkas kinni. Tabalukk oli katki murtud. Noormees pani luua uksele toeks, nagu olevat tehtud vanadel aegadel.

Majandi juhtkonnast ei tahtnud ta praegu kedagi näha. Kui on Tartus paigal, küll jõuab siis kirja saata, et on lahkunud. Mis neil vormistamiseks tarvis, üks hoolitsegu ise.

Bussid viisid Jorma Taaralinna.

Teel mõtles ta, kelle juurde minna.

Imelik on see inimese elu. Oleks nagu tugev iseseisev ühik, aga ilma seltskondliku toeta toime ei tule. Loodus on suur sõber, kuid katab-toidab tsivilisatsioonist harjutatud inimest ajalise töö kaudu. Kuuse all on hea, aga Jormal oli praegu tarvis inimeste eluaset ja nende toetavat mõtet.

Ta tuletas meelde oma õppejõude. Paratamatult peatus tollel, kes oli talle ennustanud suurt tulevikku ning etteruttavalt nimetanud kolleegiks. See osutas sallivusele. Millised olid tema eluolulised võimalused, seda Jorma ei teadnud. Juhuslikult mäletas aadressi Tähtveres. Oli kord aidanud kanda raskeid kaustikuid ning teel olid nad mõistlikult vestelnud.

Jorma tuli bussijaamas maha, sirutas istumisest väsinud selga. Sosistas Tartule:

«Võta mind vastu, meil on teineteisega asja.»

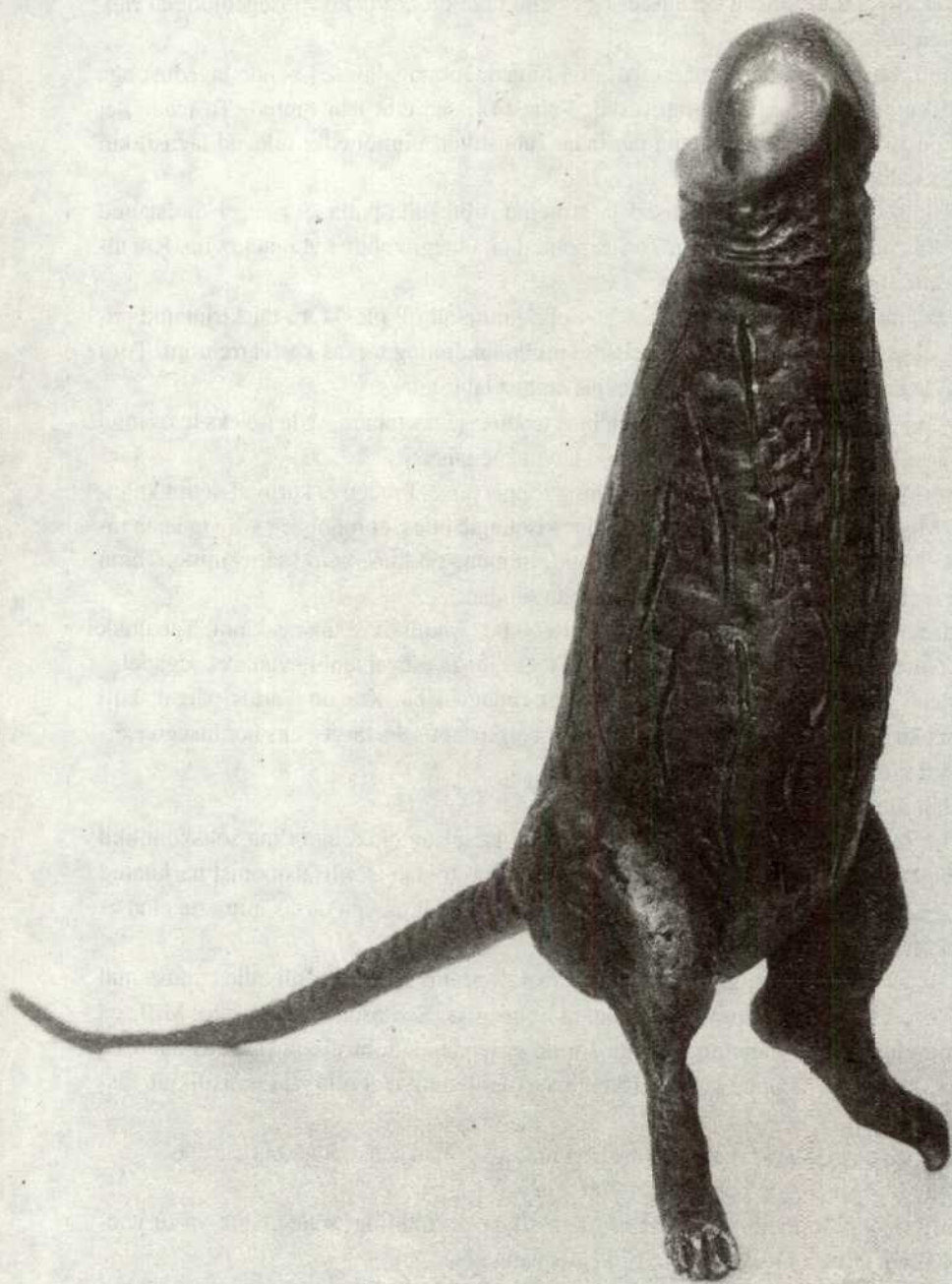
Tartu pilgutab Jormalle vandeseltslaslikult silma. Jorma oligi sellega chk vastu võetud. Või vähemalt võis uskuda, et ta siin päris hätta ei jää.

Sammus edasi. Seisatas ülikooli peahoone ees. Oli seal rohkem armastust või vihkamist, mis inimmeeltest õhku paisatud? Jorma pidi arvama, et esimest, ikka esimest.

Läks tuttava majani. Oli vist see? Ta polnud ju kordagi käinud sees. Vaid ainsa korra ukse taga. Mälu ei saanud petta. Õppejõu nime ta ju teadis, kui peakski esimesel katsel eksima.

Mida talle ütleb see mees seal korteris? Kuidas ta hindab tema pürgimusi?

Jorma helistas uksekella.

SIMSON SEAKÜLAST. Türrannosaurus

(Pronks)

Aarne Puu

•

Mu
peas põleb
küüntest kübar
eile olin veel julm
salakaval ja võitmatu
kurjustkehastav võlur ja nõid
täna tunnen end kuidagi nõder
aastasadade koorem rõhub mu õlul
kuidagi ära on tüüdanud kõik
mööduvad tunnid täis
loidust ja laiskust
siis kostab jälle
kusagilt kaugusest
nõiutud metsast
minu kurjema kaaslase
kutsuv-käskiv ja
ähvardav hõik

19.02.92

•

Minu
elukuuel
on viledad hõlmad
paigatud varrukad
ja võidunud krae
minu elukuuel on
pidusõökide jälgi
valit jookide plekke
ja paremas taskus
pisut tubakasegust
leivapuru
elukuub üll seisan

lumisel Raekojaplatsil
ja nurun mornide
möödujate käest
vastust oma
ainsale
küsimusele

25.12.90

*

Valge joon
miks ainult
Võrumaa kohal
ka teised tahaksid
vahel harva teda
oma silmaga
näha

*

Enam
ei meenuta
ma kunagi
oma lapsepõlve
rohtukasvanud tiiki
nüüd mängin ma õhtuti
Sinu

roheline metsamüüri taustal
seal vihisemas surmakuule
mu ümber vaenuväed
ja kahjurõõmsad lõustad
mu sõbrad langenud
on ammu selles
igaviku kestvas
surmarajus

14.05.90

*

Ööpimeduse
ja salahirmude hunt
hiilib nüüd jälle
igal kuuvalgel ööl
meie hingede ligi
seal me siis vähkreme
kuum-karedas voodis
unetult hommikuni
me palged kahvatavad
liikmetest pageb jõud
ja koiduhahetuseni
me laubal pärlendamas
külma ja kleepuva
hirmuhigi

17.07.91

*

Mingis tardumuses päevi veedan
aeglustub mu mõtte kiire rutt
vahel tundub et ma iseennast reedan
siis kui kurgus vaikselt paisub nutt

Jätan ütlemata vajalikud sõnad
iseendaks jäädes karpi poen
ehkki juba ammu makstud võlad
ikka hinges võlglaseks end loen

Kunagi ei tea mil paras karjuda
ja kas tasub üldse abi kutsuda
iial eluga ei suuda mina harjuda
iseennastki nii raske on ju uskuda

Olen ikka olnud üksinduse rüütel
uidand sügislõhnalisel kurval maal
vahel silmad valupisaraisse rüütan
ja siis avasilmi tõe näha saan

Pole olnud päevi mil ma rahun
oleks lebanud ja mõtteid veerinud
ikka olen kellestki ma lahus
ikka olen ainult kurbust teeninud

Püüan mõista teda näha tema silmi
lahendada lõpuni mind seirav tusameel
oli öid kus nägin teda ilmsi
kuulsin teda aga võõraks jäi ta keel

Yrjö Ahmavaara

Lääne kultuur ja Soome nüüdisintelligents

TÄPPISTEADUSED — LÄÄNE KULTUURI TUUM

Lääne kultuuri ja demokraatia juuri tavatsetakse otsida ja leida Vana-Kreekast. Tuleb aga meeles pidada, et nii vanakreeka kultuur kui ka demokraatia kandsid arhailise ühiskonna pitsarit. Kreeklaste linnriigid olid orjanduslikud ühiskonnad, ja Kreeka-Pärsia sõdade aegu tänutäheks rahva sõjapingutuste eest rajatud kreeka demokraatia kaugel sellest, mida mõistame Lääne demokraatia all. Sama võib öelda ka Platoni «Riigi» ideaalühiskonna kohta, mis meenutab pigem arhailist totalitarismi kui demokraatiat nüüdisaegses tähenduses. Arhailiste ühiskondade kultuuri alus oli lõputu kordumise müüt, igavese ringkulgemise kujutelm. Selle järgi muutus kõik teatud aja möödudes jälle endiseks. Niisuguste arhailiste müütide maailmakäsitusest lähtusid ka vanakreeka filosoofid. (Eriti rõhutab seda asjaolu nüüdisaja silmapaistvaim antropoloogiafilosoof Mircea Eliade.) Kuigi vanakreeka filosoofid mõistuspärastasid Homerose ja Hesiodose müüte, säilitasid nad põhimüüdi enda ehk igavese ringkulgemise idee.

Antud teemal ilmunud arutlustest on üks paremaid Henri-Charles Puech'i «Gnoosis ja aeg», mis ilmus 1951. aastal antropoloogide aastaraamatus «Eranos». Kirjutise võtme-koht kõlab järgmiselt: «Platoni kuulsa definitsiooni kohaselt on aeg, mille määrab ja mida mõõdab taevakehade tiirlemine, muutumatu igaviku muutuv kujutis, mis väljendub aja tsüklilises kulgemises. Hiilisantiigi esindajatest võtsid pütagoorlased, stoikud ja platoonikud koguni väita, et igas uues tsüklis korduvad varasemate tsüklite sündmused ja et need jäävad alati ja igavesti korduma ka hilisemates. Ükski juhtum ei ole ainukordne. Miski ei toimu üksainus kord, ka mitte kohtupidamine Sokratese üle. Iga etendatud sündmust mängitakse ka praegu ja tulevikus. Tsükli igas faasis esinevad alati ühed ja samad tegelased.»

Nüüdisaja demokraatiatele omane ühiskonna pidev areng oli antiikkreeklastele tundmatu nähtus. Kuivõrd kõik kordus, oli tõeline areng välistatud. Alles judaism ja ristiusk muutsid igavese kordumise müüdil põhinenud tardunud maailmakäsitust. Arusaam põhjuse ja tagajärje seosest, kausaalsusest, ei saanud seega tekkida vanakreeka kultuuris. Milline neist üksteisele järgnevatest tsüklilistest sündmustest oleks olnud põhjus ja milline tagajärg? Kõik nad olid võrdselt nii põhjused kui ka tagajärjed. Arhailine maailmakäsitatus ei tundnud põhjuslikku analüüsi. Uurida tasus vaid seda, mis püsis muutumatuna ajaloo igaveses ringkäigus, s. t. mõisteid (Platonil ideid) ja nendevahelisi seoseid. Jäävmõistete varal usuti võivat täielikult tunnetada eksistentsi olulisi, muutumatuid omadusi. Antiikaja kreeka filosoofia jõudis välja ja umbus mõistete keelelisse analüüsi.

Lääne kultuuri üldise fooni moodustab juudiusk ja kristluse muutuv maailmapilt. Selle teadusmeetod — maailma põhjuslik analüüs — formuleeriti aga täpsemalt alles 1638. aastal ilmunud Galilei teoses «Arutlused ja matemaatilised tõestused...». Alles selles raamatus asendas matemaatilise dünaamika meetod — põhjuslike protsesside uurimi-

ne dünaamiliste süsteemide abil — keelelised analüüsid. Nii tekkis täppisteadus selle sõna tänapäevases tähenduses.

Täppisteaduste ja akumuleeruva majandusliku jõukuse tekkimine langevad ajaloo suures mastaabis kokku. Mõlemad on Lääne kultuuri ainulaadsed saavutused: varasemates kultuurides nad lihtsalt puudusid. Nüüdisajal moodustavad nad aga tsivilisatsiooni universaalse aluse kõikides kultuurides kogu maailmas.

Matemaatiliste teaduste ja majandusliku heaolu vaheline seos ei ole juhuslik, vaid põhineb matemaatilise tõe ja praktilise mõistuse sügaval ühtsusel. Kõrvalseisjale võib see tunduda müstilisena, kõrvalseisjaiks aga on antud juhul kõik need, kellele matemaatilised tõed on raskesti ligipääsetavad. Mainitud salapärasest ühtekuuluvusest on palju kirjeldatud ja analüüsitud. Viimati tegi seda Oxfordi ülikooli matemaatikaprofessor Roger Penrose ulatuslikus teoses «The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds and the Laws of Physics» (Oxford University Press, 1989). Lubatagu siinkohal siiski tsiteerida Henry Poincaré'd, vahest kõigi aegade suurimat matemaatikut, kui David Hilbert välja arvata.

«Teadlane ei uuri loodust mitte sellepärast, et see on kasulik, vaid sellepärast, et see pakub talle lõbu. Lõbu aga pakub see talle sellepärast, et see on kaunis,» lausub Poincaré alustuseks. Antud juhul mõeldakse looduse all kogu tegelikkust. Seejärel Poincaré täpsustab: «Muidugi mõista ei räägi ma sellisest ilust, mis apelleerib meeltele, ma ei räägi silmaga nähtavast ilust. Kaugel sellest, et ma sedasorti ilu halvustaksin, aga sel ei ole mingit pistmist teadusega... Pean silmas sügavamat ilu, sellist, mis tuleneb osade harmoonilisest korrastatusest ja mis on tabatav puhta mõistusega... Orienteerumine ilule viib meid välja samasuguse valikuni kui püüdlemine kasulikkuse poole. Seesama mõtlemise ja püüdlemise ökonoomsus, mis on vastavalt Machi määratlusele teaduse alatine eesmärk, kujutab endast nii (matemaatilise) ilu kui ka praktilise kasu allikat.»

Argisemalt öeldes: matemaatiline tõde on objektiivne tõde, nii nagu inimene seda tajub. Just seetõttu on see kasulik tõde. Lõppude lõpuks põhinevad matemaatilistel teadmistel kõik need eksaktsed teadmised ja oskused, mida majandusteadus nimetab inimkapitaliks.

Nagu muu kapital, nii akumuleerub ka inimkapital. Seegi johtub matemaatilise tõe olemusest. Kord matemaatilisel tõseks tunnustatud ei saa hilisema teooriaga kummutada, seda võib vaid üldistada. Matemaatilistes teadustes kuhjuvad seega ka teoreetilised, põhjuslikult seletavad teadmised. See on võimalik vaid nendes teadustes, mille tegeliku aluse moodustavad matemaatiliste teaduste tulemused.

Täppisteadused on loovteadused just selles mõttes, et need ja üksnes need loovad inimkapitali. Täppisteaduste hulka kuuluvad näiteks matemaatika, füüsika, keemia, biokeemia ja mikrobioloogia. Lisaks võib nüüdisajal nende hulka arvata mitmed füsioloogiaharud, tõenäoliselt ka majandusteaduse matemaatilised alused ning psühhomeetria, niivõrd kui võrd seda võib pidada võimekust mõõtvaks teaduseks. Samuti loovad inimkapitali mitme eksaktse loodusteaduse rakendusharud, näiteks arstiteadus ja tehnika.

On olemas ka teistsuguseid teadusi. Nende eesmärk ei ole leida uusi täppisteadmisi maailma põhjusliku struktuuri kohta. Ka sellised teadused võivad produtseerida empiirilist materjali, ümber lükata varasemat ainekku ja avardada meie tunnetust n.-ö. empiirilise toorteadmise tasandil. Valdav osa seesugustest teadustest on kommenteeriva iseloomuga. Nad suudavad kommenteerida meie teaduslikke teadmisi maailmast ja selle ajaloost, maailma ennast ja selle sündmusi, aga kõike seda teevad nad parasjagu moes olevast vaatevinklist.

Kõige «puhtam» kommenteeriv teadus on filosoofia. On öeldud (kes muu kui Wittgenstein), et filosoofia jätab maailma selliseks, nagu see oli. Filosoofia eesmärk ei ole täppisteadmiste tootmine ehk inimkapitali loomine. Vastupidiselt Marxi väitele ei ole filosoofia võimeline maailma muutma. Teisisõnu — filosoofilised teadmised ei akumulee-

ru. Seetõttu on antiikfilosoofide loodud tegelikkuse tõlgendused säilitanud oma filosoofilise väärtuse tänapäevani. Uued tõlgendused aga toetuvad tavaliselt sellele teadmiskogumile, mis on saadud teaduslikke teadmisi produtseerivatest teadustest. Seejuures peegeldavad nad alati oma aja intellektuaalset atmosfääri, mis omakorda kajastab meie hetketeadmisi maailmast. Maailma, aga ka meie siseilma kommenteerimine toimub seega teatud ajahetke teadmiste valguses. Filosoofiline kommentaar kui selline ei tooda akumulerevat teadmist. Juhul, kui varem filosoofia osaks peetud teadus hakkab andma midagi kuhjuvasse eksaktseesse teadmisse, on ta juba ammu filosoofiast eristunud ja iseseisvunud. Tuntud näide on matemaatiline loogika.

Ajaloouurimine on oma põhisas samuti kommenteeriv, kuid seejuures siiski eriline teadus. Mingil perioodil teadaolev ajaloo faktide kogum muutub edaspidi osaliselt peamiselt tänu sellele, et teatud hulk varem tuntud «tõsiasi» praagitakse väärdokumentidele või -allikatele tuginemise pärast välja. Osaliselt toimub aga ka ehtsate ajaloo faktide kuhjumine. Mõõdaniku ajaloolised tõlgendused, s.t. mõõdunud sündmustele antavad kausaalsed seletused, on oma aja lapsed. Ja mitte ainult seetõttu, et faktikogum muutub, vaid ka seetõttu, et iga ajaloo uurimuse tegelik sisu ei peitu mitte esitatavates faktides, vaid minevikust maaltavas kogupildis. Ajaloo uurimiselt oodatakse eelkõige kaasaja vaatenurgast lähtuvat minevikutõlgendust. Üksnes totalitaristlikes maades lastakse ajalootõlgendusel olla vasturääkivuses tuntud faktidega. Aga kui viimaseid ka nõutud viisil arvestatakse, siis jääb ikkagi rohkesti ruumi minevikusündmuste erinevale kausaalsele tõlgendamisele. Just seetõttu on igasugune historiograafia oma aja poliitilise ja ühiskondliku mõtte peegeldus. Tegemist on nõudmisega, millele ajaloolaselt oodatakse pakumist — pakkumist, mis õigustaks ajaloolase olemasolu. Ajalootõlgendused mineviku kausaaltõlgendustena ei moodusta iseendast kuhjuvat eksaktteadmist. Tõlgendused muutuvad koos poliitilise mõtte muutumisega. Ajalugu on kommenteeriv teadus.

Samasse ritta sobib ka sotsioloogia. Kommenteeriva teadusena kujutab sotsioloogia endast filosoofia ja ajaloo teaduse vahevormi. Ühiskondlike nähtuste sotsioloogilised tõlgendused on siiski lähemal filosoofilistele maailmaseletustele kui eksaktsele teaduslikule teadmisele. Sotsioloogia empiiriliste aluste kohta peab märkima järgmist: kui täppisteaduste puhul võib küsida, millistele faktidele on teooria rajatud, siis sotsioloogia puhul on kohasem küsida, millistel teooriatel «faktid» rajanevad. Sotsioloogia «empiirilised faktid» ise — olgu tegemist ankeetküsitluse andmete või ametlikust/mitteametlikust statistikast nopitud arvudega — on juba sageli mingi sotsioloogiakoolkonna teoreetilistest tõlgendustest tuletatud valik. Lisaks vahelduvad ühtede ja samade nähtuste või «tõsiasi» sotsioloogilised tõlgendused märgatavalt eri koolkondade ja eri maade puhul. Sotsioloogiline teadmine niisugusena, nagu seda tänapäeval tunneme, ei loo kuhjuvat eksaktteadmist. Kõige vähem on ta selleks võimeline kausaalsete seletuste abil. Sotsioloogia on tüüpiline kommenteeriv teadus, sotsioloogiline arutelu ei anna jäävaid tulemusi.

Loetelu võiks jätkata. Toodud kolm näidet peaksid aga piisavalt esindama kommenteerivate teaduste erinevaid tahke. Oluline on, et nende väljapakutud kausaalsetused ei moodusta akumulerevat teadmist, vaid vahelduvad vastavalt eri ajaperioodide subjektiivsele maitsele — täpselt samuti nagu mood. See on n.-õ. pehmete teaduste ühisjoon, mis eristab neid kuhjuvat teoreetilist teadmist loovatest «kõvadest» teadustest.

Tees nr. 1

Soome provintsi kultuurile on tunnuslik kommenteerivate, pehmete teaduste domineeriv positsioon ülikoolides, teaduspoliitikas, massiteabevahendite kaudu pakutavas teaduspildis, aga ka laia publiku arusaamades teadusest üldse.

Osaliselt tuleneb see Soome riikluse noorusest. Iseseisvumispuudlustes said loomulikult erilise rõhuasetuse rahvusteadused. Oli vaja tõlgendada soomlaste ajalugu, leida sealst suurust ja sangarikkust. Rahvusliku eneseteadvuse tugevdamiseks sobival pehmel teadusel oli sotsiaalne tellimus. Soome suurmehed on luuletajad või filosoofid — Runeberg, Topelius, Snellman...

Ka Soome perifeerne asend võib olla vähemalt osaliselt süüdi selles, et meie kultuur kiilus ennast (lõplikult?) kinni ühele, kord sissesõidetud rööpale. Tänapäeval on sotsiaalne tellimus hoopis mujal — intellektuaalse kultuuri arengut määravates täppisteadustes. Tellimuse täitmise tundub tegevat kättesaamatult kaugeks see avaliku arvamuse töötlemine, millega «progressiivne» haridussüsteem ja ajakirjandus on soomlasi viimaste aastakümnete jooksul õnnistanud — antagu soomlastele ainult kauneid kunste ja pehmeid teadmisi!

Siinkohal meenub mulle meie rahva ajaloost vaid üks periood, mil võis täheldada püüet eemalduda pehmete teaduste traditsioonist. Tänu Ernst Lindelöfi ennastohverdava ja teedrajavale uurimistöole oli soome matemaatika kahe maailmasõja vahel jõudmas maailmaareenile. Eino Kaila tegi samaaegselt misjonitööd humanitaaride hulgas. Kaila oli arvatavasti esimene ja ka viimane soome filosoof, kes ülikoolikateedrist rõhutas täppisteaduste tähtsust Lääne kultuuri tegeliku tuumana. Kailat käidi kuulamas ja vaatamas tema teatraalsete vigurite pärast, professori tähtis sõnum jäi aga tabamata.

XX SAJANDI TOTALITARISM JA TEADUSTE POLITISEERUMINE

Lääne kultuuri on käesoleval sajandil tõsiselt rünnatud. Kes oleks valgustuslikul XVIII või XIX sajandil uskunud, et totalitaarsetesse ideedesse rüütatud usuhullus haarab Euroopa uuesti oma võimusesse, tuues endaga kaasa intellektuaalse kultuuri järkjärgulise allakäigu ka sellistes maades nagu USA, Inglismaa ja Prantsusmaa.

Lääne suurtes ülikoolides algas marksismi võidukäik peagi pärast Venemaal toimunud oktoobripöört. Sorbonne'i alistamisega tehti algust 1920. aastate hakul. Lõplikult vallutati see õppeasutus 1924. aastal, mil Prantsusmaa valimistel võitsid vasakpoolsed. Juba tollal oli Hiina kommunistliku partei ja Süüria-Iraagi baathi esindajatel võimalus Pariisis marksismi õppida. Hiljem ammutasid ka Põhja-Vietnami ja Kambodža totalitaarsed juhid oma aateid Sorbonne'is valitsenud atmosfäärist.

Järgmisena langesid 1930. aastatel Oxford ja Cambridge. Marksism muutus juba tol ajal otsekui endastmõistetavalt Britannia kunstnike ja kirjanike poliitiliseks talutusrihmaks. Juhtivad Ameerika ülikoolid kogunesid sama lipu alla 1940. aastatel. Seal tugevdasid kõnealust tendentsi 1930. aastatel Saksamaalt Ühendriikidesse emigreerinud Frankfurdi koolkonna esindajad (Adorno, Marcuse jt.). 1960. aastate üliõpilasliikumine ei lisanud sellele arengule midagi uut, küll aga tugevdas marksismi haaret Ameerika ülikoolide humanitaar- ja ühiskonnateadustes. Praegu eksisteerib see koos teiste moeaadete (näit. agressiivne keskkonnakaitse ja võitlev feminism — *tõlkija*) PC-liikumise (*Political Correctness*) vormis.

Sel viisil rajas marksism teed teaduste politiseerumisele Läänes. Protsess ei jätnud puudutamata ühtki kommenteerivat teadust. Eriti tugevasti politiseerusid sotsioloogia, antropoloogia ja pedagoogika, aga ka mitme maa akadeemiline filosoofia. Kogu suund on vaenulik täppisteaduste suhtes, mille tõekäsitust ta peab täiesti põhjendatult oma suurimaks vaenlaseks. Ei tulnud kaua oodata, kui poliitilistes üliõpilasliikumistes vohanud vihameelsus tõstis esile filosoofiasuuna, mis üritas kahtluse alla seada täppisteaduste aluseks oleva objektiivse töö.

Selle suuna filosoofid väidavad praegugi, et kogu teadus on subjektiivne mitte ainult

ositi, vaid tervenisti. Täppisteaduste tulemus on nende arvates niisama meelevaldne kui ükskõik kelle arvamus mis tahes asjast. Pole imeks panna, et niisugune teadusfilosoofia sai kiiresti populaarseks teaduse politiseerimisele orienteeritud üliõpilaste hulgas. Nende endi arvamus muutus nüüd niisama kaalukaks kui mis tahes teadustulemus. Maha teaduslik õpetus! See on seda tarbetum, mida rohkem aega ta nõuab, ehk teisisõnu, mida eksaktsema teadusega on tegemist.

Filosoofia, mille eesmärk oli lipitseda üliõpilaste poliitiliste liikumiste ees, sai korrapealt nende liikumiste kirgliku toetuse osaliseks. Selle suuna üht esimest pääsukest, Thomas S. Kuhni teost «The Structure of Scientific Revolutions» (1962) müüdi nagu bestsellerit. Paul Feyerabendist tuli maailma suurima kuupalgaga filosoofiaprofessor pärast seda, kui ta oli 1970. aastatel avaldanud raamatu pealkirjaga «Against Method». Selles väitis ta, et ei ole olemas mingit teaduslikku tõde — ka teaduses taandub kõik puhtale võimumängule. Feyerabend soovitas, et teaduslike tõdedega tuleks talitada nagu demokraatliku ühiskonna poliitiliste otsustega — nad tuleks panna hääletusele. Sellele, kes tunneb täppisteaduste ajalugu ja täppisteaduste vastaseid kampaaniaid, tuleb eespoolõeldu kindlasti tuttav ette. Tahtmatult meenub hegeliaanluse õitsenguperioodil Saksamaal tehtud katse teadust politiseerida. Sealt võimegi leida tänase teadusevastasuse juured, sest põhimõtte ise — täppisteadusliku tõe eitamine ja selle asendamine poliitilistel eesmärkidel «dialektilise materialismiga» — on pärit XIX sajandi Saksamaalt, täpsemini Hegeli filosoofiast. Teatavasti olid matemaatilised teadused Hegelile endale vastumeelt. Tema filosoofia aluseks olev dialektika üritas kummutada täppisteadustele omast matemaatilist järeldamisviisi. Einsteinilt on must-valgel tunnistus selle kohta, mida asjast arvasid täppisteaduste esindajad. Silmas pidades ameeriklasi lausus Einstein kunagi, et nood on praktilised inimesed, kes «põlastavad minu teoreetilist füüsikat, nii nagu meie põlastame Hegelit» (Carl Seelig, Helle Zeit — Dunkle Zeit, in memoriam Albert Einstein. Zürich, 1956, lk. 75). Saksa ülikoolides käis võitlus teaduste politiseerimise nimel niisiis juba XIX sajandil. Tol ajal olid vastamisi hegeliaanid ühelt ning matemaatikud ja füüsikud teiselt poolt. Hegeliaanide rünnak löödi tagasi. Göttingen, Berliin ja Zürich olid tollal täppisteaduste esirinnas. Gauss, Helmholtz ja matemaatika-teadused üldse osutusid autoriteetsemaks kui hegeliaanidest filosoofid.

Käesoleval sajandil, totalitaarse poliitika kõige ägedamal märatsusajal, õnnestus hegelianismi mantlipärijatel täppisteaduste objektiivsel tõel rajanev traditsioon ülikoolides lämmatada. Nii toimus see Saksamaal 1930. aastatel ja 1960. aastatel sai sama saatus osaks täppisteadustes juhtpositsioonile tõusnud Ameerika ülikoolidele. Teaduse politiseerumise tulemusena tekkis ülikoolitüüp, kus «oli tähtis sõltlus, mitte tõde», nagu tabavalt väljendas Allan Bloom. Bloomi arvates toimus ülikoolide lõplik «allaandmine» just 1960. aastatel. «Ameerika ülikoolis pandi 1960. aastatel toime samasugune ratsionaalse uurimistraditsiooni lammutamine nagu Saksamaal 1930. aastatel. Suutmata enam uskuda oma kõrgemasse kutsumusse, kaotasid mõlema maa ülikoolid lahingu kirglikult ideologiseerunud üliõpilaskonnale... Saksamaal oma suu kinni pidanud professoreid vabandas välja see, et neil ei olnud muud võimalust. Kui nad oleksid häält tõstnud, oleksid nad sattunud vanglasse või kalmistule. Cornelli ülikoolis seda ohtu ei olnud...» (Allan Bloom, The Closing of the American Mind. New York, 1987). Sellest hoolimata hegelianiseerus Cornell kõigist kõige rohkem!

Eriti alid olid politiseeruma kommenteerivad teadused — filosoofia, sotsioloogia, pedagoogika jt. Keskkonnakaitse oli loodusteaduste valdkonnas üks esimesi ideoloogiliselt saastunud uurimisalasid. Ka siin muutus sõltlus peagi tähtsamaks kui tõde. Maailmalõpu uuele kuulutamisele andsid laiemat kõlapinda tohutud rahasummad, mida katastroofi ennustajatele pakuti. Vaid üksikud esitatud väidetest olid väärt püsivamat tähelepanu, nagu näiteks kasvuhooneefekti prognoosimine. Aga kes mäletab enam Carl Sagani suurejoonelist maailmalõpulavastust ehk tuumatalve?

Rooma Klubi poliitiliste ettekuulutuste kuldajal 1970. aastatel hakkas tunduma, et politiseerimisosus on ka teaduse alustalad — matemaatika ja teised täppisteadused. Nii ei võinud see jätkuda. Nüüd märkasid ka paljud humanitaarid, et midagi on valesti. Raymond Aron kirjutas prantsuse ratsionalismi vaimus «Rooma Klubi pseudoteaduslikest ennustustest» («Mémoires». Pariis, 1983). Hegeli uutel jüngritel ei õnnestunud kummutada matemaatikat, füüsikat ega keemiat. Neil aladel ei suutnud Kuhn, Feyerabend jt. (kaasa arvatud Soomes kasutatava filosoofiaõpiku autor A. F. Chalmers või siis Hubert Dreyfus, Soome Kultuurkapitali möödunudaastane külaline otse Berkeleyst, Feyerabendi peakontorist) kanda kinnitada. Aga nende nõue seada kahtluse alla igasugune teadmine ja allutada see poliitilisele otsusetelemisele viis välja just nimelt pehmete teaduste kiirele politiseerumisele. Seoses sellega kaotasid täppisteaduste esindajad ülikoolides oma juhtpositsiooni. Suurte kultuurmaade ülikoolides oli neil siiski võimalus oma laboratooriumidesse kaevuda ning seal objektiivset uurimistraditsiooni jätkata. Osa matemaatika ja füüsika fundamentaaluringuid leidis varjupaiga suurte arvutifirmade laborites ning teistes ülikoolist — ja üliõpilastest — sõltumatutes uurimiskeskustes.

Mis aga toimus Soomes? Jälle kord võeti Läänest üle moesolev pinnavirvendus, mitte aga Lääne kultuuri substants.

Tees nr. 2

Samal ajal kui objektiivse teadmise traditsioon suurte kultuurmaade uurimiskeskustes siiski jätkus, vallutasid poliitilised moeaated Soomes kõik võimalikud elualad: alg-, kesk- ja ülikooli, koolivalitsuse, teaduspoliitika, filosoofia, teaduse jne.

Rahvuse ja riigi seisukohalt on kõige ohtlikum olnud pedagoogika politiseerumine, mistõttu haridus muutus poliitiliste moeaadete mängukanniks. Soome koolis hävitati teadusliku hariduse alged, nii et need jäid kättesaamatuks mitmele sugupõlvele. Praegu kannatavad õpetajad selle all sama palju kui nende õpilased põhikoolist ülikoolini välja.

Ühendriikides algas teadusliku hariduse väljatõrjumine 1960. aastatel, mil käivitus president Johnsoni õnnistuse saanud *Great Society* programm. Moodsaid poliitilisi liikumisi järgivad pedagoogikateadlased tõstsid hariduse juhtideeks võrdsuse ja tolerantsuse, nn. pehme kasvatusede ideaali toetati koolimiljöös mugavust lisavate assigneeringutega. Esimesed hoiatavad hääled kostsid juba siis. James Coleman tõestas 1964. aastal oma esindusliku, 645 000 õpilast haaranud küsitlusega, et teadmiste ja oskuste omandamine ei sõltunud mingil määral klassi suuruselt, kooliruumide ja õppevahendite ajakohasusest või õpetajate eesrindlikkusest. See-est ilmnis aga sõltuvus hüljatud, «vanadest» väärtustest: mida parem oli distsipliin ja kord, mida rohkem õpetaja ise oskas ja teadis, seda paremini omandati teadmisi. Kõige rohkem kannatasid uue suuna all jälle kord kõige vaesemad.

Inglismaa riiklik koolisüsteem sai surmahoobi 1967. aastal ellukutsutud nn. Plowdeni komitee eestvõtetel. Grupp pehmeid teadmisi propageerivaid sotsiolooge ja pedagoogikateadlasi otsustas, et aktiivne, teoreetiliselt suunitletud õpetamine peab taganema lapse omaalgatuslikkuse ees. Seda nimetati millegipärast loovuseks. Lapsele ei tohtinud enam midagi selgitada, talle võis ainult küsimusi esitada. Kui laps eksis, ei tohtinud teda parandada. Lapsel endal pidi laskma aegamööda õigete vastusteni jõuda. Muidugi mõista oli välistatud igasugune hinnetes või mõnel muul viisil väljenduv teadmiste ja oskuste võrdlus. «Uuendus» teostati ajal, mil leiboristliku valitsuse peaminister oli kolmandat aastat Harold Wilson.

Soomes kinnitas pehme kool lõplikult kanda aastatel 1977—1982. Noil aastail oli haridusminister pedagoogikateadlane Kalevi Kivistö. Otsekuul möödaminnes mitmekor-

distus sel ajal Soome pedagoogikaprofessorite arv. Analoogilist poliitikat ajas 1973. aastast koolivalitsuse peadirektorina tegutsenud Erkki Aho. Rahvakooliõpetajast peadirektoriks ponnistanud mehe kõige tähelepanuväärsem avalik arvamuseavaldus tundub olevat tema väide, et Soomes vajab matemaatikat vaid 1,5 protsenti igast vanuserühmast. Ja tõepoolest — matemaatika õpetamist pitsitati Aho ajal igal mõeldaval viisil.

Andekate õpilaste puhul pole õpetamisviisil üldjuhul suurt tähtsust. Kümme protsenti kõige andekamaid on matemaatiliste teadmiste poolest ühesugusel tasemel kõigi kultuurmaade koolides. Aga nagu Ameerikas läbiviidud uurimistöö tõestas, on ülejäänud 90 protsenti puhul pehme kooli maade õpilased teistega võrreldes oluliselt maha jäänud.

Õppetöö tase langes kõikjal, kus pehme kool kõlapinda leidis. Seda tähelepanekut on kinnitanud mitmed uurimused. Kõige nõrgemaks jäi selle suuna mõju Saksamaal ja Jaapanis, kus seda kõige vähem rakendati. Ning kultuurmaades leidis alati ka mõni kõrgetasemeline erakool, mis ei olnud nõus kompromissile minema ega seatud eesmärkidest loobuma. Kuid Soomes toppis koolivalitsus ka sellised õhugaugud kõik teadlikult kinni. Tagajärjed on silmaga näha: ülikooli matemaatikat õppima tulevate noorte arv ja tase on pidevalt langenud.

Kõige kurvem on see, et Soomes ei nähta niisuguses arengus midagi halba. Inglismaal ütles konservatiivide valitsus Plowdeni komitee grotesksest hariduspoliitikast hiljuti lahti. Briti valitsus on võtnud tarvitusele abinõud, et lõpetada pedagoogikateadlaste ja sotsioloogide sekkumine hariduselu korraldusse. Ühendriikides on president Bushi poliitilises programmis tähtsal kohal püüd tuua *Quality Education* Ameerika koolidesse tagasi. Eesmärgiks on tõsta Ameerika koolilaste matemaatilised oskused aastaks 2000 esikohale maailmas. Praegu on nad «tänu» pehmele koolile sellest eesmärgist kaugel.

Eespool olen rõhutanud matemaatilisi oskusi kui täpse mõtlemise võime hõlpsalt mõõdetavat kriteeriumi. Sügavam tähendus on täppisteadustel muidugi mõista inimliku kultuuri karkassina, millel baseerub muu kultuuriharrastus, kunst ja kirjandus kaasa arvatud.

Soome poliitikuile on omane väärarusaam, et väikesele healuriigile piisab kommenteerivatest teadustest. Poliitik mõistab teaduse all tõenäoliselt eelkõige sotsioloogiat ja ajaloouurimist. Teadus on tema silmis poliitika. Vaevalt on põhjust talle selle eest etteheiteid teha. Poliitik peab olema võimalikult lähedal oma valijatele, kellest enamik asub Gaussi kõvera keskosas. Ja kui Soome keskmisele valijale on koolis või massiteabevahendites teadusest üldse midagi räägitud, siis seda, et kogu teadus on poliitilist arvamuseavaldust meenutav tundeväljendus, mida saab alati suvaliselt oma vajadustele kohandada. Tulemuseks on poliitilise sõltluse jumaldamine: «olla kaasas» aja vaimuga, liituda sellega — kõik see kujuneb tähtsamaks kui tõde.

Nõnda on tekkinud olukord, kus kergesti politiseeruvad pehmed teadused mõjutavad üha rohkem soomlaste ettekujutust teadusest üldse. Sellesse maailmapilti mahuvad õigupoolest vaid kommenteerivad teadused. Vaevalt on peale Soome ühtki teist riiki, kus teadusuuringute kohta käivaid ülitähtsaid riiklikke otsuseid lastaks aastate kaupa langetada sotsioloogil. Ja vaevalt on Läänes ühtki teist maad, kus filosoofid oleksid — sõltumata oma maailmavaatest — teadusctegijate hulgas kõige lugupeetumad.

Jutt on lääneriikidest, aga kui pöörame pilgu mujale, näeme kohe maad, kus filosoofidel nimega Marx ja Engels oli alles äsja kogu intellektuaalset elu määrav positsioon. Kaugemalt idast võib niisuguseid maid leida veel praegugi. Ja tõenäoliselt on idamaise päritoluga ka soomlaste liigne austus filosoofiliste gurude vastu, see on olnud üks paljudest meid mõjutanud idamaistest teguritest. Praegu üritavad selle meie kalduvuse pealt profiiti lõigata gurudeks ülendatud tuleviku-uurijad, jälle üks pehme teaduse tsunft, kellesse kusagil Läänes ei suhtuta sellise austusega nagu meil.

Ülikooliõpingute intellektuaalne sisu likvideeriti Soomes nii, et õpingud suruti endise Ida-Saksa malli järgi kitsastesse «tuupimisraamidesse». Õppimisest sai formaalne

punktidekogumine ilma intellektuaalse pinge ja sisulise ühtsusetä. Nüüd kohaldatakse seda Nõukogude Liidust pärit töönormistusteemi tulemujuhtimise sildi all kogu Soome ühiskonnale, seekord kuuldavasti pehme «süsteemiteaduse» najal.

Kogu selle kodukootud armetuse kohal vonkleb üha Bütsantsi pikk vari...

Käskkirjast tõlkinud KULLE RAIG

YRJÖ AHMAVAARA (s. 1929), põhihariduselt füüsik, töötas aastail 1957—1959 Kopenhaagenis Põhjamaade teoreetilise tuumafüüsika instituudis teadurina ning oli seejärel tegev Soome tuumaenergia komisjonis. 1963. aastal nimetati ta Soome esimeseks teoreetilise füüsika professoriks. Hiljem huvitus Ahmavaara dünaamiliste süsteemide matemaatilise teooriast ning selle rakendamise majandus- ja ühiskonnateadustes. Aastast 1974 oli Ahmavaara Tampere Ülikooli matemaatika ja ühiskonnateaduste metodoloogia professor. Nüüdseks on ta emeriteerunud, kuid jätkab teaduslikku uurimistööd. Soome Teaduste Akadeemia liige 1979.

1970. aastate lõpul ja 1980-ndate algul avaldas Ahmavaara rea poliitilisi artikleid, mis äratasid suurt tähelepanu — tol ajal oli Soomes väga vähe nõukogude kommunismi ja totalitarismi kritiseerijaid. Ahmavaara teemad on siiski laiem: muu hulgas on ta kirjutanud inimõigustest ja ökoloogiast, viimasel ajal ka Soome intelligentsi olukorrast ja teaduste politiseerimisest. Neid teemasid puudutab ka käesolev artikkel, mille esma- valdamise õiguse lubas autor lahkelt «Loomingule».

Varem on eesti keelde tõlgitud Yrjö Ahmavaara esse «Märkmeid surnud majast» («Horisont» 1989, nr. 12 ja 1990, nr. 1).

K.R.

Kuidas rabab kaasaegset

Kõigepealt rabab kaasaegset tõenäoliselt asjaolu, et kaks kriitikut avaldavad sama laua ääres samal hetkel sama raamatu kohta täiesti lahkuminevaid arvamusi. Siinsamas, paremal, kuulutatakse see inglise proosa meistriteoseks; ühtaegu, vasemal, pelgaks makulaatuurihunnikuks, mille, kui tuli seda võtaks, peaks heitma leekidesse. Ometi on mõlemad kriitikud Miltoni ja Keatsi kohta ühel meelel. Nad ilmutavad hõrku tundlikkust; nende vaimustus on kahtlemata ehtne. Üksnes kaasaegsete kirjanike töid arutades lähevad nad vältimatult riidu. Kõnealune raamat, mis on ühel hoobil jääv panus inglise kirjandusse ja pretensioonika keskpärasuse pelk pusserdus, ilmus umbes kahe kuu eest. See ongi seletus; sellepärast arvamused lahknevadki.

Seletus on veider. See häirib niihästi lugejat, kes otsib kaasaegse kirjanduse kaoses orientiire, kui ka autorit, kes loomulikult soovib teada, kas tema töö, mille ta on loonud lõpmata vaevaga peaaegu täielikus pimeduses, jääb arvatavasti igaveseks särama inglise kirjanduse kinnistähete hulgas, või, vastupidi, hakkab tuld lämmatama. Ent kui samastuda esmalt lugejaga ja uurida tema dilemmat, lakkab kimbatus peagi. Sama lugu on juhtunud ju tihti varemgi. Seda õpetatud meeste vaidlust uue ja üksmeelt vana asjus oleme kuulnud keskmiselt kaks korda aastas, kevadel ja sügisel, tollest ajast, kui Robert Elsmere* — või oli see Stephen Phillips — pani õhu kuidagi kihama, ja täiskasvanud inimesed ka nende raamatute üle samamoodi riidu läksid. Palju hämmastavam, tegelikult palju tülikam oleks, kui mõlemad härrad imekombel üksmeelt ilmutaksid ja kuulutaksid X-i raamatu kaheldamatuks meistriteoseks, seades meid nõnda otsustamisvajaduse ette, kas toetada nende hinnangut kümne šillingi ja kuue penni ohverdamisega. Mõlemad on mainekad kriitikud; siin täna sundimatult pahvatatud arvamused tugevdatakse ja targeldatakse homme ajaleheveergude rangeks proosaks, mis peab ülal hoidma sõnakunsti väärikust Inglismaal ja Ameerikas.

Küllap on see mingi kaasasündinud künism, mingi kitsi umbusk kaasaegse vaimu vastu, mis määrab, nii kui jutt sellele läheb, automaatselt meie suhtumise, isegi kui nad üksmeelele jõuaksid — mida ei tööta küll vähimigi märk. Kümme šillingit ja kuus penni on kaasajaindule raiskamiseks liiga suur summa; raamatukogukaart lahendab asja täiesti piisavalt. Ometi jääb küsimus, ja esitagem selle julgelt kriitikutele endile. Kas lugejale, kes austab surnuid nagu teisedki, aga vaevleb kahtluses, et surnute austamine seostub oluliselt elavate mõistmisega, pole siis tänapäeval mingit teejuhti? Pärast lühikest inventuuri tunnistavad mõlemad kriitikud, et kahjuks ei ole sellist isikut. Sest mis on nende endigi hinnang uute raamatute puhul väärt? Kindlasti mitte kümnet šillingit ja kuut penni. Ja oma kogemuse ladudest toovad nad endiste eksimuste kohutavaid näiteid; kriitikaroiimi, mis, olnuks elavate asemel tegu surnutega, maksnuks neile leivaameti ja

* Mrs. Humphry Wardi samanimelise romaani (1888) tegelane. — *Tlk.*

hukutanuks reputatsiooni. Nende ainus nõuanne on usaldada omaenda vaistu, järgida seda kartmatult, ja ühegi elava kriitiku või retsensendi diktaadile alistumata kontrollida seda mineviku meistriteoste lugemise ja ülelugemisega.

Neid alandlikult tänades ei saa me ometi mõtlemata jätta, et see polnud alati nõnda. Ennemuiste, peame uskuma, oli kord, oli distsipliin, mis valitses laia lugejateriiki tänapäevale tundmata moel. See ei tähenda, et suur kriitik — olgu Dryden, Johnson, Coleridge või Arnold — oli oma kaasaegsete laitmatu kohtunik, kelle otsus märgistas raamatu igaveseks ja säästis lugejat vaevast selle väärtust ise arvata. Nende suurmeeste eksimused oma kaasaegsete hindamisel on liiga kurikuulsad, et hakata neid meenutama. Ja siiski oli nende paljal olemasolulgi keskendav mõju. Juba see üksi, tohiks uskuda, oleks vaigistanud lõunala UAVaidlusi ja andnud juhulobisemisele mõnest äsjailmunud raamatust mingi autoriteedi, mida nüüd ei leia. Erinevad koolkonnad oleksid väidelnud sama tuluselt, aga kuskil iga lugeja ajus olnuks teadmine, et on vähemalt üks mees, kes peab kirjanduse aluspõhimõtete teravalt silmas; kes, kui tema ette tuua mingi hetkemood, suhestaks selle jäävate väärtustega ja paneks keset kiidu ja laidu vastakaid iile¹ omaenda autoriteediga paigale. Aga tõelise kriitiku süüd nõuab looduse heldust ja ühiskonna küpsust. Kaasaja hajutatud lõunalaudu, meie ühiskonda vormivate erisuguste voolude tõuse ja mõõnu suudaks valitseda ainult muinasjutuliste mõõtmatega hiiglane. Aga kus on lihtsalt pikk meeski, keda meil on ometi õigus oodata? Retsensente meil on, aga kriitikut pole; miljon asjatundlikku ja äraostmatut politseinikku, aga ei ühtki kohtunikku. Maitse ja eruditsiooni ja võimetega mehed manitsevad alalõpmata noori ja ülistavad surmuid. Aga nende vilka ja võimeka suletöö liigagi sage tulemus on kirjanduse elavate kudede kuivamine kõhetuks skeletiks. Kuskilt ei leia Drydeni otsekohest jõudu, või Keatsi peent ja loomulikku hoiakut, tema sügavat pilku ja tervet mõistust, või Flaubert'i fanatismi tohutut väge, või ennekõike Coleridge'i, kelle peas kääris kogu luule ja kes tõi aeg-ajalt kuuldavale mõne neist sügavatest üldistustest, mis lugemisärritusest kuumavale ajule näivad raamatu enda hinge ilmutusena.

Ja ka selle kõigega on kriitikud lahkelt päri. Suur kriitik, ütlevad nad, on haruldasim olend. Aga kui ta peaks imeväel ilmuma, millega teda siis toita, millega ülal pidada? Suured kriitikud, kui nad pole just ise suured luuletajad, tärkavad ajastu küllusest. Mõned suurmeest peab kaitsma, mingi koolkonna rajama või purustama. Aga meie ajastu on kerjuslikult vaene. Pole ühtki nime, mis valitseks teiste üle. Ühtki meistrit, kelle õpipoisteks noored uhkusega oleksid. Mr. Hardy on ammu areenilt lahkunud, ja mr. Conradi geenius on midagi eksootilist, nii et ta on pigem ebajumal kui mõjutaja; austatav ja imetletav, aga eemal ja kaugel olev. Mis muudesse puutub, siis on meil hulgaliselt tugevaid ja täies loomejõus andeid, aga ei ühtki, kelle mõju kaasaeglasi tõsiselt puudutaks või tungiks meie päevist edasi, sinna mitte nii kaugesse tulevikku, mida edevalt nimetame surematuseks. Kui võtta katseajaks sajand ja küsida, kui palju praegu Inglismaal produtseeritavaid teoseid on siis veel elus, peame vastama, et me ei suuda kokku leppida ühegi raamatu suhtes ja kahtleme koguni, kas sellist raamatut leidub. Me elame killukeste ajastul. Mõned stroofid, mõned leheküljed, peatükk siit ja sealt, selle romaani algus,

¹ Nende ägedust võivad osutada kaks tsitaati. «Seda raamatut [*Told by an Idiot*] peaks lugema nagu [Shakespeare'i] «Tonni» või nagu «Gulliveri reise», sest kui miss Macaulay luuleanne ongi nõrgem kui «Tonni» autoril ja tema iroonia kitsam kui «Gulliveri reiside» kirjutajal, ei jää tema õigus ja tarkus neile õilsuselt alla.» — *The Daily News*.

Järgmisel päeval loeme: «Lõpetuseks võib öelda vaid, et kui mr. Eliot oleks suvatsenud kirjutada arusaadavas inglise keeles, poleks «Kõnnumaa» lihtsalt makulatuur, nagu see kõigile peale kirjatarkade ja antropoloogide nüüd on.» — *The Manchester Guardian*.

tolle lõpp võivad võistelda iga ajastu või autori tippudega. Aga saab siis järelepõlve juurde minna sületäie lahtiste lehtedega või paluda tulevasi lugejaid, kelle ees on kogu kirjanduspanoraam, et nad meie tohututest prahihunnikutest pärliraase otsiksid? Sellised on küsimused, mida kriitikud oma lauanaabritele, romanistidele ja luuletajatele, võivad õigusega esitada.

Esmapilgul tundub pessimismi raskus kõik vastuväited vaevata lõmastavat. Jah, lahja ajastu, kordame, ehk küll vaesusele on mitmeid õigustusi; aga keerutamata, kui haarata sajand tagasi, näib võrdlus rängalt meie kahjuks olevat. «Waverley», «Jalutuskäik», «Kubla-khaan», «Don Juan», Hazlitti «Esseed», «Uhkus ja eelarvamus», «Hyperion» ja «Vabastatud Prometheus» avaldati kõik aastate 1800 ja 1821 vahemikus. Usinusest pole meie sajandil puudust; aga kui nõuame meistriteoseid, tundub pessimistidel õigus olevat. Paistab, et geeniuste ajastule peab järgnema ponnistuste ajastu; märulile ja pillamisele ränk töö ja kraamimine. Au ja kiitus neile, muidugi, kes on ohverdanud maja kordaseadmisele surematuse. Aga kui nõuda meistriteoseid, kust neid otsida? Pisut luulet jääb usutavasti elama; mõned mr. Yeatsi, mr. Daviese, mr. De la Mare'i värsid. Mr. Lawrence'il on muidugi suurushetki, aga ka hoopis muu tunde. Mr. Beerbohm* on omas laadis täiuslik, aga laad pole suur. «Kord ammu ja kaugel» sisaldab lõike, mis kahlemata jäävad tervenisti püsima. «Ulysses» oli meeldejääv katastroof — uljuses hiiglaslik, krahhis kohutav. Nõnda otsides ja valides nopime kord selle, kord tolle, tõstame näitamiseks üles, kuuleme kaitse- ja pilkesõnu, ja lõpuks seisame ikka vastamisi väitega, et see kõik ainult kinnitab kriitikute arvamust, et elame killukeste rägast, kestvamaks pingutuseks võimetul ajal, mida ei saa eelneva ajastuga tõsiselt võrrelda.

Aga just siis, kui mingi arvamus on üldlevinud ja me ise selle autoriteeti järele kiidame, tajume vahel teravasti, et ei usu öeldust sõnagi. Jah, viljatu ja närb ajastu, korrutame; ei saa me minevikku kadeduseta vaadata. Samas on üks esimesi ilusaid kevadpäevi. Elu ei olegi nii värvitu. Telefonil, mis katkestab küll kõige tõsisemaid kõnelusi ja lõikab läbi kõige kaalukamaid arutlusi, on omamoodi võlu. Ja juhuvestlus, kus vähimate surematusšanssideta inimesed võivad oma arvamusi niisiis vabalt väljendada, toimub miljööös, mille valgustus, tänavad, majad, inimolendid, kaunid või grotesksed, tihti tolle hetkega igaveseks põimuvad. Aga see on elu; jutt on kirjandusest. Nõnda peame need kaks lahutama, kui tahame optimismi tormakat mässu pessimismi usutavamate argumentide ja peenema eritluse vastu õigustada.

Meie optimism on seega suuresti vaistlik. See lähtub päeva ilust ja veinist ja vestlusest; lähtub asjaolust, et kui elu pillab päev-päevalt selliseid aardeid, vihjab päev-päevalt enamale, kui kõige sõnakamgi suudab väljendada, siis kuigi me imetleme surnuid väga, eelistame ometi praegust elu. Olevikus on midagi, mida me ei vahetaks minevikuga, isegi kui saaksime valida eluaset kõigi ajastute vahel. Ja kõigi oma puudustega on kaasaegsel kirjandusel meie üle sama võim ja sama võlu. Ta on nagu sugulane, kelle kallal me iga päev näägutame ja norime, aga kellele ei saa läbi. Tedagi teeb armsaks see, et tal on meiega üks olemine, üks tegemine, üks ümbrus; et ta ei ole meile midagi võõrast ja eemalt vaadeldavat, ehkki ülevat. Ka ei ole ühelgi teisel sugupõlvel olnud vajadust oma kaasaegseid sedavõrd armastada. Oleme ju eelkäijatest teravalt lahutatud. Mastaapide nihe — sajandeid paigal seisnud lademete äkiline laviin — on vapustanud hoonet katusest vundamendini, võõrutanud meid minevikust ja teinud olevikust ehk liigagi teadlikuks. Iga päev tabame end tegudelt, sõnadelt, mõtetelt, mis oluksid meie isade jaoks võimatud. Ja tajume veel registreerimata erinevusi palju teravamalt kui vägagi hiilgavalt

* Esseist ja parodist Max Beerbohm (1872—1956). — *Tlk.*

sõnastatud sarnasusi. Osalt ahvatleb meid uusi raamatuid lugema just lootus, et nad peegeldavad seda hoiakute muutust — neid episoodide, mõtteid ja erisuguste asjade näiliselt suvalisi ühendusi, mis rabavad meid nii vaheda uudsustundega — ja annavad, nagu kirjandus ikka, selle meile mõistetavana ja terviklikuna tagasi. Ja siin on tõesti optimismiks küllaga põhjust. Ühelgi teisel ajastul pole olnud nii arvukalt kirjanikke, kes püüavad sõnastada pigem neid minevikust lahutavaid erisusi kui minevikuga siduvaid sarnasusi. Niimede nimetamine kütaks vaid kadedust, aga ka kõige juhuslikumale lugejale avaldab luule, romaanide, elulugude sirvimisel kindlasti muljet meie ajastu julgus, siirus, ühesõnaga laialdane originaalsus. Aga meie vaimustus on veidralt lühike. Raamat-raamatult jääb ikka sama tunne luhtunud lootusest, vaimsest vaesusest, elult varastatud särast, mis on jäänud kirjanduseks töötlemata. Kaasaegsete teoste parimad leheküljed on tihti nagu kiirustades kirja pandud — kalk stenograafia, mis küll hiilgavalt jäädvustab ekraanil vilksatavate kogude liigutusi ja ilmeid, aga siis on särahtus läbi, ja meid valdab sügav rahulolematuus. Ärritus on sama tugev kui äsjane lõbu.

Lõppude lõpuks oleme jälle lähtepaigas — kõigume äärmusest äärmusse, ühel hetkel vaimustuses, teisel pessimistlikud, suutmata jõuda kaasaeglaste kohta mingile otsusele. Palusime kriitikuil abi, aga need punnisid vastu. Nüüd on aeg kuulata nende nõu ja õgvendada äärmushinnanguid mineviku meistriteoste valgelt. Tegelikult ei kisu, kihuta meid nende poole rahulik kaalutus, vaid mingi võimukas vajadus otsida neilt oma eba-kindluses pidet. Aga ausalt, esmapilgul šokeerib mineviku ja oleviku võrdlus jahmatavalt. Suurteostes on kahtlemata igavust. Lehekülj-leheküljelt laiub Wordsworthil, Scottil, miss Austenil säherdune häbitu rahu, et ähvardab uinutada. Võimalused pakuvad end, aga nemad ei hooli. Varjundid ja nüansid kohutavad, aga nemad ei tee välja. Paisatab, nagu keelduksid nad vihuti rahuldama meeli, mida kaasaegsed autorid nii nobedalt stimuleerivad; nägemis-, kuulumis-, kompimismeelt — aga eelkõige toda inimolendi sügavuse- ja keerukusetunnet, tema aistingute vahelduvust, tema segadust, lühidalt, tema olemust. Kõike seda on Wordsworthi, Scotti, Jane Austeni teostes nii vähe. Kust tuleb siis see turvatunne, mis meid järk-järgult, mõnusalt, tervenisti valdab? See tuleb nende usu jõust — veendumusest, mis meidki alistab. Wordsworthi, filosoofilise luuletaja puhul on see silmanähtav. Aga kehtib samavõrra hooletu Scotti kohta, kes sirgeldas meistriteoseid hommikutundidel, et ehitada losse, ja tagasihoidliku vanapreili kohta, kes kirjutas vargsi ja tasa lihtsalt meeelahutuseks. Mõlemad jagavad toda loomulikku veendumust, et elu on just selline. Neil on käitumiste mõõdupuu. Nad teavad, missugused inimolendite suhted üksiteisega ja universumiga peavad olema. Kummalgi pole asja kohta otsesõnu vist midagi öelda, ja ometi sõltub sellest kõik. Ainult usu, tabame end lausumast, ja kõik muu tuleb isecendast. Ainult usu — et esitada lihtne näide, mille «Watsonite»^{*} hiljutine avaldamine meelde toob —, et hea tüdruk püüab vaistlikult leevendada tantsupeol tõrjutud nooruki tundeid, ja kui sa seda kindlalt ja kõhklemata usud, siis kannad selle tunde saja aasta pärast lugejaile üle, ja tühtlasi tajuvad nad seda kirjandusena. Sest seda sorti kindlus on kirjutamise eeltingimus. Usk, et su muljeid jagavad ka teised, vallandab isiklikkuse krambist ja kitsusest. See tähendab vabadust — nagu Scott oli vaba uurima energiaga, mis meid ikka veel kütkestab, kogu seikluste ja tunnete maailma. Niisamuti on see esimene samm tolles salapärasel protsessil, mida Jane Austen nii hästi tundis. Kord valitud, usutud, endast väljapoole asetatud kogemuseraasu võis panna täpselt paigale, ja siis oli tal vabadus kujundada menetlusega, mille saladused jäävad analüüsile alati tabamatuks, sellest too kõikehõlmav väide, mis ongi kirjandus.

^{*} Jane Austeni lõpetamata romaan. — Tlk.

Niisiis valmistavad kaasaeglased meile piina, sest nad ei usu enam. Siiraimgi neist räägib ainult seda, mis toimub tema endaga. Nad ei saa luua maailma, sest pole teistest inimolenditest vabad. Ei saa vesta lugusid, sest ei usu lugude tõelusesse. Ei saa üldista-da. Nad toetuvad oma meeltele ja tunnetele, mille tõendeid võib usaldada, aga mitte aru-le, mille sõnum on hägus. Ja paratamatult peavad nad keelduma mõnede oma taide võimsaimate ja rafineeritumate relvade kasutamisest. Kuigi nende käsutuses on kõik inglise keele rikkused, poetavad nad arglikult käest kätte ja raamatust raamatusse üksnes kõige odavamaid vaskmünte. Jälgides igavest panoramaa uudest vaatenurgast, krabavad nad märkmikud, aga jäädvustavad piinava tõtlikkusega üksnes pagevaid helke, mis lan-gevad teab kuhu, ja türikesi särased, mille taga pole ehk midagi. Aga siinkohal sekkuvad kriitikud, ja omajagu õigusega.

Kui see kirjeldus peab paika, ütlevad nad, ja ei sõltu, nagu vabalt võib juhtuda, liht-salt meie kohast laua ääres ja mingitest puhtisiklikest suhetest sinepitooside ja lillevaasi-dega, siis on kaasaegse loomingu hindamise ohud endisest suuremaki. Mis ime, kui hinnangud ei taba märki; ja kahtlemata on targem, nagu soovitas Matthew Arnold, taan-duda oleviku hõõguvalt pinnalt mineviku turvalisse rahusse. «Me astume hõõguvale pin-nale,» kirjutas Matthew Arnold, «kui läheneme meile nii ligidase ajastu luulele, näiteks Byroni, Shelley ja Wordsworthi luulele, mille puhul hinnangud pole üksnes isiklikud, vaid ägedalt isiklikud,» ja see, meenutavad kriitikud, on kirjutatud aastal 1880. Hoiduge, manitsevad nad, uurimast mikroskoobiga lindi tollikest, kui lint on miilidepikkune; küll asjad selginevad, kui ootate; võib soovitada üksnes mõõdukust ja klassikute studeeri-mist. Pealegi on elu lühike; Byroni sajas surma-aastapäev just tulemas; ja hetke põletav küsimus on, kas ta oli või ei olnud ikka õega abielus. Niisiis kokkuvõtteks — kui mingit kokkuvõtet saabki teha, sest kõik räägivad korruga ja on aeg minema asuda — paistab, et praegustel kirjanikel on targem meistriteoste loomise väljavaatest loobuda. Nende luuletused, näidendid, biograafiad, romaanid polegi raamatud, vaid harjatusvihikud, ja Aeg korjab nad hea koolmeistrina kokku, noomib plärakate ja kritselduste ja kustutuste eest, ja kriipsutab läbi; aga ei viska siiski prügikorvi. Vaid hoiab alles, sest teistel õpilas-tel on neist edaspidi kasu. Oleviku harjatusvihikud saavad tuleviku meistriteoste aluseks. Kirjandus, nagu kriitikud äsja meenutasid, on kestnud kaua, üle elanud palju muutusi, ja üksnes lühinägelik ja kolkalik aru hindab üle praeguste iilide tähtsust, kõigutagu nad pealegi merel olevaid paadikesi. Torm ja vihm on üksnes pinnal; sügavuses on pidevus ja rahu.

Mis puutub kriitikutesse, kelle kohuseks on otsustada praeguste raamatute üle ja kel-le töö, mõõngem, on raske, riskantne ja tihti vastumeelne, siis palugem, et nad jagaksid heldelt julgustust, aga vähem pärgi ja kroone, mis kipuvad viltu vajuma ja närtsima ning teevad kandjad juba kuue kuu pärast pisut koomiliseks. Jälgigu nad kaasaegset kirjan-dust laiemast, vähem isiklikust vinklist; vaadelgu kirjanikke, nagu püstitaksid need min-git tohutut hoonet, mis ühispingutusena jätab üksiktöölised võib-olla nimetuks. Lahkugu nad ust paugutades mugavast seltskonnast, kus on küllaga võid ja odavat suhkrut, jätku vähemalt ajutiselt too ahvatlev arutlustecma — kas Byron oli ikka õega abielus —, ja tõmbudes võib-olla kämbalajagu eemale lauast, kus meie lobiseme, õelgu midagi huvita-vat kirjanduse enda kohta. Võtkem neil lahkumisel nõobist ja meenutagem toda kuivetut aristokraati, leedi Hester Stanhope'i*, kes hoidis tallis Messia tarvis piimvalget rakmetes

* Peaminister William Pitt noorema sugulane (1776—1839), elas viimased aastakümned Liibanonis, pretendeeris prohvetlusele ja salateadmistele. — *Tlk.*

hobust ja otsis, läbematu, ent kindel, pilguga alalõpmata mäetippudel märke tema tulekust, ning palugem neid võtta siit eeskuju: jälgida pingsalt silmapiiri; näha minevikku tuleviku seoses; ja valmistada nõnda teed edaspidistele meistriteostele.

(1923)

«Jane Eyre» ja «Vihurimäe»

Sajast aastast, mis on möödunud Charlotte Brontë sünnist, elas tema, nüüd nii paljude legendide, harduse ja kirjatööde kese, vaid kolmkümmend üheksa. Kummaline mõelda, kuivõrd teistsugused võinuksid olla need legendid, kui tema elu kestnuks tavalise inimjao. Nagu mõnedest kuulsatest kaasaeglastest, saanuks ehk temastki Londonis ja mujal tuttavlikult kohatav figuur, loendamatu piltide ja anekdootide aine, arvukate romaani-de, ehk ka memuaaride autor, kes oleks meist lahkunud praegu keskealiste inimeste mälu-ulatuses, kindlustatud kuulsuse täies säras. Võib-olla olnuks ta jõukas, võib-olla rikaski. Aga seda ei juhtunud. Temast mõeldes peame kujutlema kedagi, kellel polnud kaasaegses maailmas mingit osadust; peame kanduma vaimus tagasi möödunud sajandi viiekümnendatesse aastatesse, Yorkshire'i metsikute nõmmede kaugesse pastoraati. Sinna pastoraati, sinna nõmmedele, oma vaesusse ja eksalteeritusse, jääb ta igaveseks, õnetu ja üksik.

Need olud, mis vormisid tema iseloomu, võisid jätta jälgi ka teostesse. Romaanikirjanik, tõdegem, kasutab ehitustöös vältimatult üpris ajalikku materjali; algul annab see tema hoonete tõeluse, hiljem uputab pahnasse. «Jane Eyre'i» uuesti avades on raske lämmatada kahtlust, et Charlotte Brontë kujutlusmaailm osutub niisama iganenuks, kesk-victoriaanlikuks, muinsuslikuks nagu too pastoraat nõmmel, mida külastavad ainult uudishimutsejad, säilitavad vagad austajad. Nõnda avame «Jane Eyre'i»; ja kahe leheküljega on kõik kahtlused meelest pühitud.

Paremal sulgesid vaate punase esriide voldid; vasakul olid selged aknaruudud, mis kaitsesid mind kõleda novembriilma eest, sellest ometi lahutamata. Aeg-ajalt, raamatu lehti keerates, uurisin ma tolle talveõhtu palet. Taamal laius udu ja pilvede kahvatu tühjus; ligemal märg muruplats tormiräsitud põõsastega, kus pikad ja kurvameelsed iilid tuiskasid lakkamatut vihma.

Kõik on siin sama ajatu nagu nõmm ise; kõik, kui «pikad ja kurvameelsed *lamentable* iilid» välja arvata, moemuutustest sama sõltumatu. Ja see kaasahaaratus pole lühike, vaid kihutab meid kõite lõpuni, andmata aega mõelda, laskmata silmi tõsta leheküljelt. Nii süvenenud oleme raamatusse, et kui keegi toas liigub, ei tundu liikumine toimuvat siin, vaid seal Yorkshire'is. Kirjanik hoiab meid käest, sunnib endaga kaasa, paneb vaatama seda, mida ise näeb, ei lahku meist hetkekski ega luba ennast unustada. Lõpuks oleme Charlotte Brontë vaimust, ägedusest, nõrdimusest täielikult läbi imbunud. Erakordsed näod, tugeva kontuuri ja väändunud joontega inimkujud on vilksatanud lugemisel mööda; aga me näeme neid ainult tema pilguga. Nii kui ta kaob, otsime neid asjata. Mõelge Rochesterist, ja kohe peab mõtlema Jane Eyre'ist. Mõelge nõmmest, ja jälle

on Jane Eyre seal. Mõelge kas või tollest saalist¹, neist valgetest vaipadest, «mida tundusid katvat uhked lillepärijad», tollest «heledast parose marmorist kaminasimsist» selle «rubiinsest» böömi klaasist asjakestega, või «sellest lume ja tule värvide üldisest kombinatsioonist» — mis muud see on kui Jane Eyre?

Jane Eyre'iks olemise puudusi ei tarvitse kaugelt otsida. Olla alati guvernant ja alati armunud on maailmas, mida suuresti täidavad mõlemast kategooriast välja jäävad inimesed, tõsine piirang. Jane Austeni või Tolstoi laadi kirjaniku tegelastel on sellega võrreldes miljon tahku. Nende elusus ja keerukus ilmnevad toimes paljudele erisugustele inimestele, kes peegeldavad neid igast küljest. Nad liiguvad sinna ja tänna ka siis, kui autor neid ei jälgi, ja nendest asustatud maailm tundub nüüd, kui autor selle kord on loonud, niivõrd sõltumatu, et võime seda ka ise väisata. Thomas Hardy isiksuse jõud ja vaatenurga kitsus on Charlotte Brontële lähedasemad. Aga ka erinevused on tohutud. «Märkamatu Jude'i» lugedes ei kihutata meid takka; me mõtleme ja vaeme, hälbides tekstist ohtrates meelisklustes, mis põimivad tegelaste ümber viidete ja küsimuste võrgu, millest nad ise pole pahatihti teadlikud. Ehkki nad on lihtsad talupojad, peame neid vaatlema kõige saatuslikumate jõudude ja vägevamate küsimuste taustal, nii et tihti tundub, nagu oleksid Hardy romaanide kõige olulisemad tegelased hoopis nimetud. Seesugust võimet, spekulatiivset huvi pole Charlotte Brontël raasugi. Ta ei püüa lahendada inimelu põhiküsimusi; ei ole nende olemasolust üldse teadlik; kogu tema energia — ja see on omas kontsentreerituses tohutumgi — kulub kinnitustele: «ma armastan», «ma vihkan», «ma kannatan».

Sest enesekesksel ja endassesuletud kirjanikel on võime, mida avaramatele ja mitmekülgsematele vaimudele pole antud. Kitsukeste müüride vahel on nende muljed tihedasti koos ja tugevasti vermitud. Kõik, mis nende teadvusest väljub, kannab selle pitselit. Teistelt kirjanikelt õpivad nad vähe ega suuda ülevõetut omastada. Nii Hardy kui Charlotte Brontë paistavad lähtunuvat jäigast ja väarikast ajalehestiilist. Enamasti on nende proosa kohmakas ja paindumatu. Ent töö ja vaevaga, kangekaelseima endaksjäämisega, iga mõtte veeretamisega, kuni see on alistanud sõnad, on nad sepistanud endale stiili, mis võtab täielikult nende teadvuse vormi; ja millel pealekauba on omamoodi ilu, jõud, hoog. Laialdasele lugemusele ei võlgnenud vähemasti Charlotte Brontë midagi. Elukutselise kirjaniku ladusust, tema oskust keelt oma suva järgi täita ja talitseda ei õppinud, ei omandanud ta kunagi. «Tugevate, diskreetsete ja peente vaimudega suheldes, olgu tegu meeste- või naisterahvastega, ei leidnud ma kunagi rahu,» kirjutab ta nagu mõne provintsilehe juhtkirjade treija; aga saanud tuld ja hoogu, jätkab oma autentse häälega, «kuni olin läbinud harjumuspärase reserveerituse kaitsevõõndi ja ületanud usalduse läve, et võita koht nende südame kolde ääres». Seal ta võtabki istet; see on südame kolde punakas ja hubisev kuma, mis valgustab ta lehekülgi. Teiste sõnadega, me ei otsi Charlotte Brontëlt rafineeritud karakterivaatlust — tema karakterid on jõulised ja algelised; ega koomikat — see on tuim ja toores; ega filosoofilist maailmapilti — see on külavaimuliku tütre eluvaade; vaid luulet. Arvatavasti on see nõnda kõigi kirjanikega, kellel on samasugune domineeriv isiksus, nii et, nagu reaalelus öeldakse, neil pruugib enda tun-

¹ Charlotte ja Emily Brontël oli üpris ühesugune värvimeel. «... me nägime — ah kui ilus! — luksuslikku tuba sügavpunaste vaipade, sügavpunaste laua- ja toolikatetega; kuldrant piiras lumivalget lage, mille keskelt laskus kilgendavate klaasitükikestega hõbelühter, kus põlesid mahedad küünlakesed» («Vihurimäe»). «Ometi oli see vaid väga ilus saal, buduaariga ühes otsas, mõlemas valged vaibad, mida tundusid katvat uhked lillepärijad; mõlema lage kaunistasid lumivalged viinamarjalehed ja -kobarad, mille all hõõgus kontrastselt kušettide ja diivanite sügavpunane; heledast parose marmorist kaminasimssi ehtisid sädelevast böömi klaasist rubiinsed asjakased; ja akende vahel paiknevad suured peeglid kordasid seda lume ja tule värvide üldist kombinatsiooni» («Jane Eyre»).

daandmiseks ainult uks avada. Neis on mingi taltsutamata metsikus, mis on kehtiva elukorraga pideval sõjajalal ning süütab neis iha pigem momentaanselt luua kui kannatlikult vaadelda. Hüljates poolvarjud ja muud pisitakistused, lennutab see ind end tavaliste inimeste argikäitumisest mööda, et astuda liitu nende sõnatumate kirgedega. See teeb neist luuletajad; või kui nad valivad proosa, siis ei talu selle piiranguid. Sellepärast kutsuvad nii Emily kui Charlotte alatasa loodust appi. Nad mõlemad vajavad inimloomuses uinuvate tohutute kirgede jaoks vägevamat sümbolit, kui sõnad või teod võivad vahendada. Oma parima romaani «Villette» lõpetab Charlotte tormikirjeldusega. «Taevas on madal ja tume; läänetuul ajab laevavrakki; pilved võtavad kummalisi kujusid.» Ta kasutab loodust, et kirjeldada hingeseisundit, mis muidu jäänuks väljendamatuks. Aga kumbki õdedest ei jälginud loodust täpselt, nagu tegi Dorothy Wordsworth; ega maalinud seda piasiasjadeni, nagu tegi Tennyson. Nad haarasid ainult selliste maastike järele, mis olid nende endi või nende tegelaste tunnetega enim suguluses, ja nii pole nende tormid, nõmmed, armsad suveilmad lihtsalt kaunistused, mis peavad elavdama igavat lehekülge või demonstreerima kirjaniku vaatlusvõimeid, vaid nad kannavad tunnet edasi ja heidavad valgust raamatu mõttele.

Ükskõik millise raamatu mõte — mis nii tihti lahkneb seal juhtuvast ja õeldavast, seisnedes pigem mingis seoses, mis iseendast erisuguste asjade vahel kirjaniku jaoks oli — on paratamatult raskesti tabatav. Eriti kehtib see kirjanike kohta, kes, nagu Brontëd, on luulelised, nii et nende mõte on keelest lahutamatu ja pigem meeoleolu kui konkreetne tõdemus. «Vihurimäe» on «Jane Eyre'ist» raskemini mõistetav raamat, sest Emily oli Charlotte'ist suurem luuletaja. Kui Charlotte kirjutas, siis ütles ta sõnakalt ja säravalt ja kirglikult: «ma armastan», «ma vihkan», «ma kannatan». Tema elamus, ehkki intensiivsem, on meie elamusega samal tasandil. Aga «Vihurimäes» pole «mina». Pole guvernante. Pole leivavanemaid. On küll armastus, aga see pole meeste ja naiste armastus. Emily hingestas mingi üldisem idee. Teda ei tõuganud loomingule isiklik kannatus või isiklikud alandused. Ta nägi maailma tohutuks kaoseks lõhnenuna ning tundis endas jõudu see raamatus ühte liita. Toda hiiglaslikku taotlust on tunda kogu romaanis — toda pooleldi luhtuvat, kuid ülev-vcendunud püüet õelda tegelaste suu läbi midagi, mis pole pelgalt «ma armastan» või «ma vihkan», vaid «meie, kogu inimkond» ja «teie, igavesed jõud...» Lause jääb lõpetamata. See ei üllata; pigem üllatab, et ta suudab meid uskuma panna, et temas oli üldse väge seda õelda. See ilmub Catherine Earnshaw' kobavais sõnades: «Kui kõik muu hukkuks ja tema jääks, siis jätkuks ka minu olemine; ja kui kõik muu jääks ja tema häviks, muutuks maailm tohutult võõraks; ma ei tunneks end enam selle osana.» Taas purskab see esile surnuid vaadates. «Ma näen rahu, mida ei saa katkestada maa ega põrgu, ja tunnen kindlasti, et on lõputu ja varjutu hauatagune — igavik, kuhu nad astunud —, kus elu kestus ja armastuse osavõtt ja rõõmu täius on piiramatud.» See viide inimloomuse ilmingute all peituvale jõule, mis tõstab nad suuruse palgeni, annabki sellele raamatule teiste romaanidega võrreldes tohutu dimensiooni. Aga Emily Brontële ei piisanud vähestest värssidest, mis toonuksid kuuldavale karjatuse, sõnastanuksid usutunnistuse. Seda oli ta oma luuletustes juba teinud, ja võib-olla elavad need luuletused romaani ülegi. Ometi polnud ta ainult luuletaja, vaid ka romaanikirjanik. Ja pidi võtma oma õlule vaevalisema ja tänamatuma ülesande. Pidi tunnistama teiste elude olemasolu, maadlema välismaailma mehhanikaga, püstitama äratuntaval kujul majad ja talud ning vahendama meeste ja naiste sõnu, kes olelesid temast sõltumatult. Ja nii ei jõua me neile tundeharjadele retoorilistes või rapsoodilistes paisutustes, vaid kuulates tüdrukut, kes laulab omaette vanu laule ja kiigub puuokstel; või vaadates, kuidas lambad näksivad nõmmekamarat; või tajudes maheda tuule hingust rohus. Elu talus on meie ees

kõiges oma absurdsuses ja ebatõenäosuses. Meile antakse kõik võimalused kõrvutada Vihurimäed tõeliste taludega ja Healthcliffi tõeliste inimestega. Kuidas, lubatakse meil küsida, saab olla tõtt või veenvust või peenemaid tundevarjundeid meestes ja naistes, kes nii vähe meenutavad meie enda nähtud inimesi? Aga seda küsideski hoomame Heathcliffis venda, nii nagu geniaalne öde teda näha võis; ta on ebatõeline, ütleme, ja ometi pole kirjanduses teist nii eredat, elusat poissi. Sama lugu on Catherine'idega; kunagi ei tunneks ega toimiks naised nõnda, ütleme. Ja siiski on nad kõige armsamad naised inglise romaanis. On, nagu kiskunuks Emily Brontë kõik meie teadmised inimolenditest puruks ja täitnuks need äratuntamatud tühjused sellise elupuhanguga, et nad on tõelisest tõelisemad. Tema päralt on niisiis haruldasing vägi. Ta võis vabastada elu tõsiasjade sõltuvusest; osutada paari joonega näo hinge, nii et keha pole vajagi; panna nõmmest kõneldes tuule uluma ja kõue kõmama.

(1916)

Inglise keelest tõlkinud JAAK RÄHESOO

Euroopa kirjandustes on pidevaim ja pikim esseetraditsioon Prantsusmaal ja Inglismaal, aga sealgi võime täheledada tõuse ja mõõnu. Üks tõusuaeg oli kindlasti käesoleva sajandi algus, kui seniste väärtuste varing ja uute otsimine teritas kriitilist mõtet. Nn. modernismi suurkujude kogumõjust on esseistika paljudel juhtudel lahutamatu. Nõnda ka Virginia Woolfi puhul, kelle esseedest loodame lähemal ajal omakeelset tõlkevalimikku (põhiliselt Malle Talveti vahendusel). Seni on eesti keeles kättesaadav tema essee «Kaasaegne proosa», mis ilmus «Loomingus» autori sajandaks sünniaastapäevaks (1982, nr. 1, lk. 127—130). See oli manifestlik pala, uute võimaluste kuulutus. «Kuidas rabab kaasaegset» näitab Woolfi suhtumisi täielikumalt; siin räägib ta nii moodsa kirjanduse hiilgusest kui ka viletsusest. Essee ödede Brontëde romaanidest esitleb Woolfi konkreetse eritlejana, võluva inimliku vestlejana, alati tundliku ja tabavana. Mineviku naisautorite kui oma otseste eelkäijate vastu tundis ta erilist huvi ning oli nende dilemmade märkamisel iseäranis terase pilguga.

J. R.

Marie Underi töö tekstiga

109 aastat tagasi (vkj. 15. märtsil, ukj. 27. märtsil 1883) sündis Tallinnas Allemanni (hiljem Luise) tänava agulipuumaja ärklikorrusel ühetoalises kütte- ja keedukoldega korteris, mille ainus aken avanes troostitu tagahoovi poole, eesti vanemate kolmanda lapsena tüdruklaps Marie, kellest puhkes järgmise sajandi eesti kultuuri üks suuremaid andeid. Kontrast nüüdseks kurja käega maa pealt pühitud armetu sünnikodu ja Underi luuleloomingu vaimse rikkuse ning avaruse vahel tundub rohkem kui sümbolne nii autori isiklikus kui ka rahvuse elus. Kasvanud saksakeelses vaimses keskkonnas, käinud saksakeelses koolis ja luuletanud oma esimese väikese käsikirjalise luulekogu «Dir» salaja 13-aastaselt saksa keeles, sirgub Marie Underist ometi Eesti iseseisvumise künnisel iseseisev ja tundlik eesti luuletaja. Ta suudab oma andekülluse valada juba siis säärasesse keelelisse vormi, et võib vaielda, kas on kunstiliselt täiuslikumad tema «Eelõitsengu», «Sonettide» ja «Sinise purje» esimesed või viimased trükid, mida Under küpse meistrina hiljem korduvalt redigeeris.

Marie Underi luule erinevaid valimikke ja koondkogusid on alates 1936. aastast autori eluajal ilmunud kokku kaheksa: «Ja liha sai sõnaks» (Tartu, 1936), «Kogutud teosed» I—III (Tartu, 1940), «Sõnasild» (Vadstena, 1945), «Südamik» (Stockholm, 1957), «Kogutud luuletused» (Stockholm, 1958), «Valitud luuletused (Tallinn, 1958), «Kolmteist ballaadi» (Tallinn, 1963), «Uneretk» (Tallinn, 1968). Kolm viimast väljaannet ilmusid autori nõusolekuta ja nende koostamisel ning tekstide eri redaktsioonide valikul ei olnud tal võimalust kaasa rääkida. Marie Underi nõusolek tuli kirjalikult tütre Hedda Hakkeri vahendusel valikkogu «Mu süda laulab» puhul (Tallinn, 1981, ilmunud postuumselt, koostaja Paul Rummo). Rahvusvaheliselt aktsepteeritud kombeks on tunnista da autori viimset tahet. Nii ongi Paul Rummo lähtunud Underi eluajal viimati ilmunud redaktsioonidest, mida esitab kõige mahukamalt 1958. aastal Rootsisis ilmunud «Kogutud luuletused» (525 lk.). Ometi pole selle üheköitelise väljaande puhul tegemist n.-ö. akadeemilise koondkoguga, vaid autori enda valikuga oma loomingust, kusjuures eriti range on Under olnud varase nooruslühirika suhtes. Oma kolmest esimesest luulekogust on ta «Kogutud luuletustes» avaldamiskõlbmatuks pidanud kokku üheksat luuletust. Ülejäänuid on tugevasti redigeeritud, paljusid stroofe (eriti «Sinise purjes») kärbitud. Osa luuletusi (eriti «Sonettides») on vahel rohkem kui kahe kolmandiku ulatuses uuendatud. Nii lükkab Under ümber kujutluse endast kui spontaansest loojatüübist ja juhatab ise meid oma tekstikriitiliste allikate juurde.

Marie Underit on peetud spontaanseks luuletajaks eelkõige ekspressiivse väljendusviisi tõttu. «Tal pole ees abstraktseid vormiideale, vaid öeldav dikteerib vormi, vorm kasvab seestpoolt, on täiel määral väljendatava teenistuses. Ning — see on oluline — see väljendatav lähtub kõige sisematest hinge kihtidest, neist, mis kellelgi päriselt ei puudu, kogu inimkonna elamuslikust ühispärandist. Erandlik, otse ürgjõuline on aga intensiivsus, millega Under seda läbi elab ja avaldada suudab, ta avahingeline andumuslikkus, millele võõras on vaid clueitus,» kirjutab Ants Oras (lühimonograafia «Marie Under», Lund, 1963, lk. 60—61). Seesama ürgjõuline intensiivsus ja avahingeline andumuslikkus on omalt poolt võimendanud meie kujutlust Underist kui loomulikust looduslikust andest, mis vallandus otsekui paisu tagant koos Underi vaimse ja naiseliku küpsemisega ning pingestus isikliku ja rahvusliku traagika läbi.

Marie Underi luule on puudutanud väga sügavalt nii mitme erineva põlvkonna hingekeeli, et mitte ainult poliitilistel, vaid ka tundelistel ja moraalsel põhjustel on nii kodu- kui väliseesti kirjandusteadlased targu hoidunud heitmast Underi luule erinevatele variatsioonidele võrdlevat, analüüsivat, vormikriitilist pilku. Enamik pära- ja aegseid Underi-interpretatsioone on reflekteerivat laadi tõlgendused, mis parimal juhul imetlevad Underi luule vormikust ja ilu, sageli aga ei puuduta vormiküsimusi üldse. Vaid Ants Oras on sõandanud oma lühimonograafias otsekui vabandavalt märkida: «Marmorsiledat täiuslikkust ta ei taotle, keelt ta ei mõtlegi kuiv-kauniks dehüdreerida, värvid võivad vahel paista viimistlematudki, kuid nad pulseerivad — tihti kärsitult, vahel kramplikult, vahel plahvatuslikult, kuid alati raugemata vitaalsusega. Kui hing on «täis lõhkemiseni», siis mõnikord üliküllusest praguneb ka värss või voolab üle äärte, kuid seda lugedes ei saa kuidagi tajumata jätta seest keevat jõudu.» («Marie Under», lk. 61). Teised Underi luule austajad ja hindajad ei ole mõistetavas aukartuses lubanud endale ka mitte säärast laadi märkusi. Kahjuks läheb Underi luule erinevaist redaktsioonidest mööda ka akadeemiline eesti kirjanduslugu, ehkki oli üldiselt teada, kui hoolega on Under oma luuletusi redigeerinud ja kui palju kordi näinud vaeva ühe ja sama teksti erineva sõnastamisega. Ometi võib kindlalt öelda, et Underil on olnud vähemalt üks karm ja põhimõtteline kriitik — ja see on ta ise. Seepärast ongi mõistlik alustada Underi tekstikriitilist vaatlust sellest, et analüüsida autori enese tööd oma tekstidega.

Underi pidevast tööst oma luuletuste redigeerimisel saame tunnistust, kui võrdleme tema noorusluule erinevaid tekstivariante luulekogude käsikirjades ja eri aegadel ilmunud väljaannetes. Suurt osa oma varasemast luulest redigeeris Under juba enne «Kogutud teoste» ilmumist aastal 1940. Osaliselt on luuletusi redigeeritud ka 1936. aastal ilmunud kogumiku «Ja sõna sai lihaks» tarvis, kuid üksnes kergelt ja pisteliselt. Peamine redigeerimistö toimus ajavahemikus 1936—1940. See jätkus Rootsis kuni «Kogutud luuletuste» ilmumiseni 1958. Pärast seda ei ole autor enam tekste muutnud või on muudatused jäänud võimalikesse käsikirjadesse, millest puudub veel ülevaade.

Millised on olnud luuletaja põhimõtted oma luuletuste redigeerimisel, kärpimisel ja muutmisel? Millised on olnud Underi kaalutlused ja eelistused keeles, stiilis, värsimõõdu puhul, aga ka sisuliselt — kas on olnud tegemist kunstiliste või moraalsete kriteeriumidega, kui keskealine või vanemas eas Under toimetab ja valib avaldamiskõlblikku noore Underi loomingust? Kas on olnud tegu koguni võimaliku enesetsensuuriga või — Tuglase väljendust kasutades — «enesetalsutamise»? Kui nii, siis kas on põhjuseks võimalikud sisekonfliktid — sensuaalse Underi ja vaimse Underi vahel? Või on mängus teadaolevad või teadmata välismõjud? Kas on Underit näiteks mõjutanud omaaegse «Siuru» rühmituse skandaalne maine, tollased paroodiad ja pamfletid? Kuidas on toimunud Underi pikaajase elukaaslase moraalsed, esteetilised ja poliitilised arusaamad ning kui sügav oli see mõju? Kus lõppes Underi tahe ja algas Adsoni oma?

Kõigile neile ja paljudele teistelegi küsimustele ei ole võimalik ammendavalt vastata. Pikka aega Marie Underi monograafia kirjutamiseks valmistunud Erna Siirak lahkus meie hulgast enne, kui avanes võimalus tööks Rootsi arhiivides. Marie Underi ja Artur Adsoni arhiivifond asub praegu nende endi soovil Stockholmi Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi juhataja keeleteadlase Paul Laane hoole all, kes korrastab õppetöö kõrvalt käsikirju ja kirjavahetust, kuid tervikuna muutub see mahukas arhiiv uurijatele kättesaadavaks alles mõne aasta pärast. Praegu saab Underi tekstide analüüsimisel kasutada varasemaid, Eesti-perioodi käsikirju, mis asuvad Tartus Kirjandusmuuseumis. Siinne vaatlus toetub Underi eri väljaannetes avaldatud tekstidele, kusjuures piirdatakse esimese loomeperioodiga, mil «Siuru» kirjastuse väljaandel ilmusid «Sonetid» (Tallinn, 1. ja 2.tr. 1917, 3.tr. 1919), «Eelõitseng» (Tartu, 1918, 2., täiend.tr. 1920), «Sinine puri» (Tallinn, 1.tr. ja 2., täiend.tr. 1918, 3., täiend.tr. 1921).

Marie Underi suhtumisest oma loomingusse kõnelevad aga ka kaasaegsete mälestu-

sed. Helmi Rajamaa, Paul Laan, Karin Saarsen, Liidia Tuulse, Leida Kuusma, Marje ja Alur Reinans, Juhan Kokla, Margot Lehiste ja mitmed teised on andnud palju hindamatut informatsiooni Marie Underi elu ja töö kohta paguluses.

Stockholmist saadud usutlusvastused annavad võimalikke seletusi küsimustele, mis Underi loomingu lähivaatlusel tekivad. Nii näiteks mäletab Eesti Kultuurikoondise esimees Alur Reinans, kuidas Marie Under oma 85. sünnipäeva tähistamisel ühel kodusel koosviibimisel ei soovinud, et Reinans lehitseks tema «Sonettide» esitrüki. Under palus, et Reinans paneks raamatu riulile tagasi. Samasuguse suhtumise kohta on ka kirjalikke tunnistusi. Luuletaja Liidia Tuulse andis lahkesti kasutada mitukümmend Underilt saadud kirja. 12. detsembril 1962 kirjutatud kirjas lausub Under muu hulgas järgmist: «Ärge siiski mu varaseid luuletusi lugege: neis on nii mõndagi ebaküpset. Aga ega tol ajal just suurt paremini ei luuletatudki. (Viimast lauset võite ka kui väikest edevat endavabandust võtta).» Ka Paul Laan ja Helmi Rajamaa mäletavad, et Marie Under suhtus just oma noorpõlvluulesse kriitiliselt ja häbenedes.

Eriti piinarikkana meenutanud Under oma elu esimest ja viimast avalikku esinemist 25. septembril 1917 «Siuru» õhtul «Estonia» teatris. Artur Adson kirjutab «Siuru-raamatus» Underi toonase esinemise kohta, et see «oli arglik, nukra alatooniga, ta lugeski luuletust «Kurvad rõõmud»; suur ärevus valdas teda juba mitu päeva varem» («Siuru-raamat». Vadstena, 1949, lk. 108). Pärast seda esinemist ei ole Under kunagi oma luuletusi avalikult ette kandnud ega soovinud neid kuigi meelsasti kuulata ka teiste esituses, välja arvatud Öie Freig. Seda probleemi puudutab ta ka kirjavahetuses Liidia Tuulsegaga. Kirjas Tuulsele 17. veebruarist 1963 kirjutab Marie Under: «Kui Teie teaksite, millist närvesöövät rahutust ja äärmist pimlikkust mulle sellised rambivalguses olemised tekitavad. . . [- - -] aga ma istun iga kord nagu sütel, kui mu värsse loetakse, see oleks mulle olnud liiga erutav, eriti veel mu viimase aja unetuse ja närvilikkuse juures.»

Niisiis oli Marie Under oma loomingu suhtes kriitiline, ehkki talle meeldis, et teda austati ja hinnati. Sellegi kohta on mitmeid tõendeid, ennekõike Paul Laane detailsed päevikumärkmed haiglakülastustest ja Helmi Rajamaa mälestused. Kõrge enesehinnang, suur anne ja samas eneskriitiline meel ongi loonud selle erakordse poeediisiksuse, kelle tunneme ära Marie Underi luules.

Vaadeldes nüüd lähemalt Underi tööd oma noorpõlvetekstidega.

Võiks arvata, et luultekogu «Eelõitseng», mis sisaldab autori varaseimat loomingut (aastaist 1904—1913), on hiljem läbi teinud kõige suuremad muudatused, kuid ei. «Eelõitsengust» märksa ulatuslikumalt on Under redigeerinud ja ümber kirjutanud «Sonette», mis koondas luuletusi aastaist 1912—1917 ja millest ilmus omal ajal kokku kolm trüki. Miks see nii on, katsun järgnevas lähivaatluses selgusele jõuda. Kõige rohkem luuletusi ja stroofe on välja kärbitud aga «Sinisest purjest», mille luuletused pärinevad aastaist 1917—1918.

EELÕITSENG

Luuletuste kirjutamisaja järgi tuleks alustada «Eelõitsengust». Aastal 1904 oli Under 21-aastane ja juba kolm aastat abielus oma esimese abikaasa Karl Hackeriga. Sellest ajast on pärit varaseimad luuletused, mis on pääsenud «Eelõitsengu» valikusse 14 aastat hiljem. Teos algab pika ülevoolava proloogiga «Hümn hommikulle», kus pole veel tunda mingit vormiteadlikku sundust. Värsid voolavad tundeküllaselt ja pulseerivalt, segiläbi tulvab rist- ja paarisriime, ent tervikuna on proloog pigem juhuriimiline vabavärs, mida Under üldiselt ei kirjutanud. «Kogutud luuletustes» (1958) on «Hümn hommikulle» paigutatud «Sinise purje» tsükli avaluuletuseks, kuhu ta ka loomisaja poolest kuulub. Luuletus on esitrükkides millegipärast erandlikult dateeritud ja kannab kuupäeva 29. august

1918, mil Under oli 35-aastane. Ometi sobib see luuletus näiteks, kui omanäoline oli varasema Underi luule sisu ja kui süüdimatu võis ta tahtmise korral olla vormiküsimusis. Meeldetuletuseks tsiteerigem paari katket esmatrüki redaktsioonis:

Ringutand välja end päike pilvi roosa padjust,
orgude rüppe, kus kaste hõbesed peeglid, ta heidab
kiirgavat naeru.

Libiseb tuul violett-mustist metsade ladvust,
sõlmib vallali linte ja linikuid lehvima köidab.
Käest-kinni seisavad puud ümber kumera järve,
kargena kajastava rõõm-roosa hommiku värve.

Lopsakalt kirjeldavale avamängule järgneb sensuaalne kulminatsioon:

Rõskes mullas, kasteste jalge all tunnen ma tuksuvat
sama õnne kui enesel soontes, kippuvat, kutsuvat.
Peaaegu patuse ihaga
joon, noormees hommik, su süütust. Suu avat kärsik ja janu
kuum
tuultele, lõhnule, päiksele. Noorele saleda pihaga
kasel, mis külmetab valges särgis,
ümber lõõn helluses käed lehti lõhnavais pärgis.
Üksindus hommikutunnine! Lähenev keskpäeva küllus-
tuum!
Kõikidest päivist kaunim on täna! Minevik vajus!

Luuletuses väljenduv erootiline loodusesuhe on Underi varase loomingu üks selgemaid tunnusoone. Hiljem ei ole ta seda varjatumaks redigeerinud, ehkki luuletuse 42 reast on parandatud või muudetud 17, üks on välja kärbitud, üks juurde kirjutatud. Lisaks rütmija sõnajärje-parandustele, interpunktsiooni muutmisele jm. on sisuliselt redigeeritud vaid mõningaid epiteete, mis osutab soovile vähendada luuletuse romantilist ilutsemist: pilvi *roosa padjust* — pilvi *kumavaist padjust*, *rõõm-roosa hommiku värve* — *rõõmlevaid hommikuvärve*, *ümber lõõn helluses käed lehti lõhnavais pärgis* — *ümber lõõn helluses käed oma varasel teel*, pilvi *pitsises süles* — pilvi *sulgises süles*, halapuu *hõbestes rättes* — halapuu *narmastet rättes* jne. Vormilist külge on püütud korrastada ka mõne sõna kärpimisega või lisamisega, aga üldiselt ei erine «Hümni» hilisem redaktsioon esmatrüki kuigi oluliselt. Võrreldes paljude järgnevate muudatustega on kõnealust teksti parandatud üsna tagasihoidlikult.

«Eelõitsengust» ei ole autor hiljem pidanud avaldamisvääriliseks kolme luuletust: «Tujud» I, «Jõe ääres» ja «Uneta öö». Kas väljajätmise põhjus on kunstilist või n.-ö. sisulist laadi? Sonett «Tujud» I algab ründava erootilise avameelsusega:

Mind põgenevad sinu uhked silmad,
kuid siiski leian ma neid salamahiti:
su pääle peavad minu ihad jahti,
mu eest ei suuda peita sind maailmad.

Kord heidan enesest need katted külmad:
mul veres ammu mäss ja sõda lahti!
Kuis sa ka valvaksid, kuis peaksid vahti —
neist voorustest sul väsivad kord silmad.

Mu käed on hoida igatsend sind ammu,
kord surun nad sul kuumalt ümber öla —
ei jatkuks jõudu sul neid päästa säält, ei rammu!

Siis kadugu kõik kord ja kõlblus, komme;
siis, sõber, tasuma pead oma võla,
siis armastan sind täna, mitte homme!

Kunstilisest küljest võib seda sonetti — eelmisele näitele vastupidiselt — pidada teadlikuks vormiharjutuseks. Tundub, et sonetis puudub keskendav kujund. Vormi poolest on tekst korrektne, v.a. kaks üleliigset silpi esimese tertsiooni kolmandas reas (11 silbi asemel 13). Taastrükist loobumise põhjusena ei tule see loomulikult arvesse. Pigem võib oletada autori enesetaltutust liiga vallatute sõnade pärast soneti lõpptertsiiinis («Siis kadugu kõik kord ja kõlblus, komme»), ent tegelikult on terve sonett võrgutamise apoloogia. Niisiis võis luuletus kõrvale jääda ennekõike sisulistel kaalutlustel, aga ka kujundikeele poolest ei kuulu «Tujud» I Underi originaalsemate luuletuste hulka.

Luuletuse «Jõe ääres» on Under hiljem avaldamata jätnud nähtavasti samuti pigem sisulistel põhjustel kui vormipuuduste tõttu. Neljastroofiline luuletus on vormilt lausa püüdlik, kui välja arvata värsiridade silpide arvu pisut korrapäratu vaheldumine:

Siin istun mähituna päikse roosalooris,
mul juustes pajuõite hebemed.
All brongsilises vees kuldkiirte sädemed,
neis vilksatavad hõbekalad vooris.

Veeroosid kollased kui väiksed kroonid,
mis päädelt pillanud on näkineitsid,
kes koidu tulekul end vette peitsid,
kus nende riik ja valitsusetroomid.

Veeliblikad kui peenest sininiidist
on värisemas üle voogude:
kui klaas neil tiivad, kehad pehmest siidist,
nii sätendavad üle voogude.

Kui hiljem pimedus ju piilub läbi lehte,
siis virgalt tikib hõbedane õõ
vee musta sametisse tuhat kuldset tähte,
et säraks ta kui kalliskivist vöö.

Luuletuse kujundid on ilutsevad, hulgaliselt esineb romantilisi trafaretseid epiteete, mille Under on hiljem enamasti välja redigeerinud: *päikse roosaloor, kuldkiirte sädemed, must samet, kuldset tähed, hõbedane õõ* jne. Kirjelduse isikupäratus võib olla teksti hülgamise peamine põhjus.

Kolmas «Eelõitsengu» luuletus, mis hiljem kõrvale jäi, «Uneta õõ», on üle dramatiseeritud ja algab Underi kohta harjumatuult rämedas stiilis:

Mu katkikistud mõtted tantsivad pääaju õudses saalis,
sää! endil pidu andsivad kui hullus bakhanaalis:
neid joovastanud minu vere kange viin,
sest soontes tühjus, kehas raugemise piin.

Oh, kõrvus huugamine imelik ja silmis nõelapisted:
öö uneta ja piinav pikk neis võtnud laialt istet.
Kell lööb kaks — kolm, siis neli — viis ning kuus —
kui surmaotsust kuulatab ta lööki süda m'us.

Ju käivad majas ukсед kinni, lahti,
ja läbi musta luugi kitsa prao
ju tупpa heidab helendava vao

noor roosa hommik piiluv salamahti:
ta silitab mul pehmelt üle lau,
kust valvamise kuri kius ei kao.

Ehkki luuletus lõpeb «noore roosa hommiku» saabudes pehmemalt, ei kao luuletaja laugudelt siiski «valvamise kuri kius» ja hilisem kunstimaitse on ka sellele vormiliselt ebamäärasele luuletusele kriipsu peale tõmmanud.

Peatusin neil hüljatud noorusluuletustel lähemalt selleks, et kombata Underi luulemaitse põhjapinda ning osutada piirile, kust allapoole ta ei pidanud võimalikuks minna.

Millised on aga «Eelõitsengu» need 28 luuletust, mis on Underi hilisemates väljaannetes sõelale jäänud? Missuguse kuju nad on seal saanud? Ennekõike torkab silma mitu korda muudetud interpunktsioon. Autor on korduvalt vahetanud ridade suuri ja väikesi algustähti. Näiteks 1940. aasta «Kogutud teostes» ja 1945. aastal Vadstenas väljaantud valimikus «Sõnasild» algavad kõik värsiread suure algustähga, kuid esitrikkides ja 1958. aasta «Kogutud luuletustes» vaheldub see vastavalt luuletuse sisule ja süntaksile — kuid jällegi mitte alati samamoodi. Interpunktsiooni kasutamine ja muutmine teenib kujunditäpsuse ja rütmilise selguse huve. Muudetud on ka kokku-lahkukirjutamist, vana-nenud keelevorme: *ärkvad — ärgand, valdasivad — valdasid siis, suutsivad — suutsid veel, maitsehimulised — maitsemishimulised, chiffoonist — shifoonist, läeb — läeb, kurb-line — kurblik, lähvad — läevad, lainis — laineis, verde — verre, kaebades — kaevates* jne. Underi varase lüürika keel oli oma aja kohta väga modernne («Eelõitsengu» ja «Sonettide» ilmumise päevil jäi isegi äärmuslik keeleuudendaja Johannes Aavik üldiselt rahule nii Underi sagedase i-mitmuse tarvitamisega kui ka mitme teise moodsa keelendiga), kuid ometi oli eesti keel 1918., 1938. või 1958. aastal iga kord erinev. Üldiselt piirdub Under «Eelõitsengu» luuletusi 1930. aastatel redigeerides keeleliste ja stiililiste parandustega, sekkudes kujundikeelde vaid siis, kui leiab sealtn ilmselgeid kordusi, liiga palju «kuldset» ja ilustavat või võõrsõnu. Iseloomulik näide on luuletus «Päikse loojaminek» («Kogutud luuletustes» kannab pealkirja «Loojang»):

Kuis hõõgub aia lai ja valge müür:
külm kivi nagu pehme roosa samet,
ja punapõseliselt seisvad vanad tammed.
Kui kuldne tekk säääl kuusemetsa viir.

Kuld-roosa-punane kõik vaatepiir!
Ja rohukõrtes nagu tulekeeled.
Siis hilju kahvatavad helgid heled —
ju lilli suudleb viimne päiksekiir.

Vaat, taevast lahti nüüd kui kuldne värav,
säält sisse veereb päike suur ja särav,
siis ette langeb hõõguv pilvekate.

Ja jälle aiapäev — külm valge kivi,
kõik värvid kadund, mustab tamme tüvi,
hall udu üle õite uinuvate.

Luuletust on redigeeritud enne 1940. aastat. Esimese stroofi «punapäevseliselt seisvatest vanadest tammedest» on saanud «õhetades seisvad vanad tammed», «kuldse teki» asemel on «helkiv telk». Teises stroofis on «kuld-roosa-punase» asemel «leek-kolla-punane», «helgid heled» asemel «laigud teel, et» ja stroofi viimane värs asendatud reaga «alt jalge pagend viimne ekslev kiir». Tertsiiinides on tehtud vaid üks sõnaline parandus: «hõõguv pilvekate» on asendatud «ähmuva pilvekatega». Kokku võttes on luuletuse hilisem redaktsioon vähem ilutsev: kolmest «kuldsest» epiteedist on kaks välja redigeeritud.

Mõnda luuletust tegi autor korduvalt ümber. Nii on luuletusi «Kevad» III, «Videvikud» III ja «Kevad» IV («Sõnasillas» «Kevad» II) redigeeritud enne 1940. aasta «Kogutud teoseid» ja teist korda 1958. aasta «Kogutud luuletuste» tarvis. Võtame näiteks «Kevad» IV (hiljem «Kevad» II), mida on suhteliselt kõige rohkem muudetud. «Eelõitsengu» variandis kõlas sonett nõnda:

Nüüd jälle tulevad need valged ööd,
kus und ei saa ei taevas, maa, ei meri,
ei inimestelaste kihav veri,
kus ihad hinges hõõguvad kui söed.

Need valged ööd, kui hõbevalged keed:
kõik lõhnad õite siidilises süles
siis sala värisedes ärkivad üles,
ja vana muinaslaulu laulvad veed.

Siis kuldseis juuksis lehitsemas tuuled
ja suuris silmis salaline sära,
maailm täis valgeid unenägusid.

Ja puna-punasemaks paisumas mu huuled —
ei suuda keegi suudelda neilt ära
neid lugemata valmind suudlusi.

1940. aasta «Kogutud teostes» ja «Sõnasillas» on esimese stroofi kolmas rida «ei inimestelaste kihav veri», 1958. aasta «Kogutud luuletustes» «ei inimestelaste ootus-ärev veri». Teise stroofi viimane rida on 1940. aasta «Kogutud teoste» ja «Sõnasilla» versioonis «ja mingit kauget laulu toovad veed». Kõige olulisem parandus on tehtud tertsiinides. Esialgses versioonis puudub tertsiinide lõpuridades nõuetekohane riim. 1940. aasta «Kogutud teostes» ja «Sõnasillas» on esimese tertsiini lõpurida asendatud reaga «Kes kõik need unelmad mu ümber palmind!», mis riimub lõpptertsiini viimase reaga, mille rütmi ja silpide arvu on samuti vajalikul määral korrigeeritud: «neid lugemata suudlusi, sääl valmind». 1958. aasta «Kogutud luuletustes» leidub veel paar pisiparandust: lisaks juba mainitud «ootus-ärevale verele» on lõpureas asendatud asesõna «neid» asesõnaga «mis». Näeme, et suurem osa sisulisi parandusi on tehtud enne 1940. aasta «Kogutud teoseid», Rootsi-perioodil on redigeeritud vähem.

«Eelõitsengu» redigeerimisel on autor üldiselt säilitanud oma noorusluule kujundiilma. Parandused on enamasti johtunud vajadusest kärpega täpsustada värsirea rütmi või silpide arvu. See on vormiteadlikumaks kasvanud luuletaja keeleline, poeetiline ja stiililine korrektuur, mitte niivõrd enesetsensuur, v.a. hilisematest valikutest väljajäetud luu-

letused «Tujud» I ja «Uneta öö», mille puhul võis, nagu eespool öeldud, kaalutluseks olla liiga julge ja avameelne sisu või üldtonaalsusest hälbiv kujundikeel.

Hoopis tõsisema sisulise redigeerimisega on aga tegu «Sonettide» puhul.

SONETID

Kui «Eelõitsengus» oli hiljem asendatud vaid üksikuid värsse ja sõnu, siis «Sonettides» leidub vähe neid ridu, mida luuletaja korrigeeriv sulg poleks hiljem üldse puudutanud. Tõsi, «Sonettide» kolm esimest trükki olid identsed, erines vaid raamatute formaat ja kujundus. Kuid hiljem on ümber kirjutatud terveid stroofe, kusjuures põhjuseks pole ainult poeetilised või stiililised puudujäägid: muudatustes väljendub selgesti hilisema Underi rahulolematu sonettide sisuga.

Vaadeldagem kõigepealt väljapraagitud luuletusi. Need on «Sonettide» pealkirjata avalaul algusreaga «Need minu ilusaimad laulud pole siiski» ja tsükli «Helged sonetid» esimene sonett algusreaga «Su sõrmed eksisid mu bluusi siidis».

Tegemist ei ole sugugi kunstiliselt nõrkade luuletustega. Avalaul juhatab enesekohase avameelsusega sisse «Sonettide» kuuma ja erootilisse maailma:

Need minu ilusaimad laulud pole siiski:
Kui päikse heledus loob varju minu leedel,
Toob kahvatust mu luule helmekeedel,
Eks sõna taltsaks saa siis, araks viiski.

Mu ilusaimad laulud olen siiski
Ja tunded pühad nagu Suurel Reedel
Ma patja nutnud ahastuse öödel
Kui piinapisarate kuumi piiski.

Ah — olen kurb kui vähesed, kuid rõõmu
On palju naermas punasuul mu salmis.
Kuis ometi all leinamiste lõõmu

Nii hulle hõiskeid nukras hinges valmis!
Eks seks mu ihugi suurt õitsmist näita,
Et tal nii hell ja haige süda peita.

Tundeküllase avatusega kirjutatud soneti hilisemat kõrvalejätmist võib seletada ainult enesetsensuuriga: tundub, nagu oleks autor ise kohkunud oma julgest hingepaljastusest ja pidanud seda hiljem kohatuks. Teatud mõju võis tagantjärele avaldada ka «Sonettide» esmatrüki skandaalimaiguline vastuvõtt.

Viimast oletust võiks kinnitada «Helgete sonettide» esimese osa redigeerimine enne 1940. aastat ja 1958. aasta valimikust väljajätmine. See on vahest kõige julgem erootiline luuletus, mis eesti keeles üldse kunagi kirjutatud. Esitrükkis kõlas luuletus nõnda:

Su sõrmed eksisid mu bluusi siidis,
Siis hõlmu laotes järel andis sõlg
Ja nagu õis säält puhkes valge õlg,
Rind särgist paisudes end vabastada püüdis:

Su pilgu palav meelitus, see hüüdis
Kui oleks kustutada armuvõlg:

Pea pitsilumest libises ka selg —
Ei püsind ükski liige enam riidis.

Kirg varvasteni alasti mind kooris.
Poolkinnisilmil nagu udulooris
Sind nägin tarretuses seisatlevat,

Mu ihu iludusi imetlevat.
Sääil äkki lõõmas ihaleek meil kahel:
End tundsin kaduvat su käte vahel.

Kunstiliselt ei ole luuletuse esimesele versioonile midagi ette heita, ammugi mitte nüüd, kus maitsepiirid ja moraalkriteeriumid on avardunud ja muutunud. Oma aja kontekstis oli sonett muidugi hulljulge nartsisliku eneseimetluse ja kartmatu kirglikkuse poolest. 1940. aasta versioon on märksa häbelikum, varjates «kire alastust» vähemoriginaalse «maailma pimenemise» ja «jumalatari müüdi» siivsa sirmiga.

Lisaks kahele väljajäetud luuletusele on paljude sonettide sensuaalsust hiljem märgatavalt vähendatud. Underi kõige legendaarsemad ja omal ajal isegi skandaalsed tsükliid «Helged sonetid» ja «Sina ütled» on läbi käinud õige karmist ümberkirjutusmasinast. «Helgete sonettide» teine luuletus on näide sellest, kuidas ulatuslik redigeerimine on märgatavalt mahendanud soneti sensuaalsust — kirglikud kujundid on asendatud vaimsematega — ja samal ajal on tekst sellest kunstiliselt võitnud. Soneti esimene versioon nägi välja säärane:

Kuis kaisutuste kires keerles kehal
Üks veetlik viirg lõi rütmis ühte meid —
Kuis maitseime maiustusi häid!
Siis kainestust tõi ootamatult eha.

Ei lahkukuks veel, kui oleks meie teha:
Ma sinu naine olen, sinu neid.
Ei varja veel mu liikmeid kade kleit:
Veel võid neis armutuksatusi näha.

Kuid — surmamõistetud ju suudlus suul,
Mult langemas su käsivarte ahel
Ning huulelt vabanemas ihar huul,

Ja lahkumise rusuv lein me vahel.
End katan mingi häbi, häрма kütisis
Kui Eeva oma üsa paradiisis.

1957. aastal Stockholmis ilmunud Underi valik kogus «Südamik» on selle luuletuse pealkirjaks pandud «Lahkumine». Nii seal kui «Kogutud luuletustes» (1958) on soneti 14 värsist muudetud 9:

Kuis sülelulis teadlikuks sai keha:
see saatus on, mis viinud ühte meid.
Nüüd enam pole väljapääsu teid —
Siis kainestust tõi karmilt jahe eha.

Ei lahkuks veel, kui oleks meie teha:
ma sinu naine olen, sinu neid.
Muust võõrutand meid teineteise leid:
muud nüüd ei tahagi kui üksteist näha.

Kuid surma mõistetud ju suudlus suul,
mult langemas su käsivarte ahel
ning huultelt vabanemas ihar huul,

ja lahkumise rusuv lein me vahel.
Veel hoiad sina minu, mina sinu kätt,
kui oleks see me viimne jumalagajätt.

Erootiline finaal on asendatud hingelise igatsuslikkusega, luuletus mõjub jahedamalt, kuid küpsemalt. «Sülelulis teadlikuks saanud keha» (millega on asendatud algvariandi avarea «kaisutuste kires keerlev keha») on märksa originaalsem ning vaimsem kujund. Lõpurea «Eeva üsa paradiisi» banaalsus on asendatud saatuslikult ja traagiliselt mõjuva «viimse jumalagajātu» kujundiga, mis annab luuletusele uue tunnetustasandi. Ent leidub ka vastupidiseid näiteid. Tsükli «Sina ütled» esimeses sonetis on ümber kirjutatud 14 reast 6. Võrrelgem eri redaktsioone. Esitrukkides ilmus sonett järgmisel kujul.

Oh sukki neid, mis lõppeda ei taha!
Kuis otsib hingeldes mu põlev suu,
Et läheneks ju kord see võrratu
Batist ja pitsivaht. . . Kui valge vaha

Sul läigib ihu. . . Maitsen sooja naha
Siidsiledust ja — nagu õilmepuu
Kõik õilmed kevadtormil — sama ju

Ma sajan suudlusi su pääle maha.

Löö süleldes kui valgeid roospärgi
Mu ümber omi närbus-nõtkeid käsa,
Las imen punahuuli mahlamärgi!

Las suubun sinusse, mu pehme pesa!
Ah! nii mu kätes, nii mu kallistatu,
Las loen su silmis kaunist, julget pattu!

1958. aasta «Kogutud luuletustes» leiame muudetud versiooni:

Ei või, ei nii sust lahkuda ei taha:
kuis ihkab hingeldes mu põlev suu
sind avastada, kaunilt varjatu
batistist, pitsivahust. . . Nagu vaha

sul läigib ihu. . . Maitsen sooja naha
siidsiledust ja, nagu õilmepuu
kõik õied kevadtormis, sama ju
ma sajan suudlusi su pääle maha.

Löö süleldeks kui valgeid roosipärgi
mu ümber oma närbu-nõtkeid käsi,
las imen punahuuli mahlamärgi!

Su saladusi otsimast ei väsi —
Ah! nii mu kätes, nii mu kallistatu,
las loen su silmist kaunist, julget pattu!

1940. aasta «Kogutud teostes» on redigeeritud vaid lõpptertsin, algus on esitrukiga identne, kuid hiljem on omal ajal palju parodeeritud avarida «Oh sukki neid, mis lõppeda ei taha!», nagu näeme, asendatud märksa trafaretsemaga. Lõpptertsini otsesõnaline erootika on aga juba enne 1940. aasta «Kogutud teoseid» asendatud salmikustiilis kujundiga «Su saladusi otsimast ei väsi». Moraalne järeletsensuur on vähendanud luuletuse esmavärskust ja lõppredaktsiooni ei tahaks kuidagi algvariandile eelistada.

Ent seda liiki vaieldavusi esineb «Sonettides» siiski vaid mõnel üksikul juhul. Näiteks tsüklist «Aiad», mis «Sonettides» koosneb neljast luuletusest, on kogumikku «Sõnasild» jäetud vaid kaks, neljas sonett algusreaga «Oh, seda vilgast vöötlemissa püüdi!» on tõstetud esimeseks ja kolmas sonett «Ei lendle enam laste valgeid kleite» teiseks, kusjuures mõlemat luuletust on ka kergelt redigeeritud. «Sõnasillas» kannab vastav tsükkel muutunud pealkirja «Aiad kodulinnas». Tsükli lopsakus on kahanenud ja algvariandi kõige kaunima ning pidulikuma teise osa («See helge suvipäev läeb uhkelt looja») puudumine vähendab tunduvalt terviku kunstilist mõju. «Kogutud luuletustes» aga on kõik neli sonetti taas koos. Seejuures on esimese osa («Veel jäänud lilli palju aiaadesse») kehtivalt lillilisust märgatavalt vähendatud (14 reast muudetud 9). Eri redaktsioonides väljendub selgelt Marie Underi kunstilise maitse muutumine karguse ja igavikulisuse suunas. «Sonettides» trükiti «Aiad» I sel kujul:

Veel jäänud lilli palju aiaadesse,
Kus nukralt seisvad tühjenenud villad:
Terrassid, valged trepid, kumersillad
On vajund mälestuste unedesse.

Ja sügisõhtu halli rõskusesse
Sa, vaikne aia, nüüd omad ilud pillad:
Ah, floksi punapuhmad, astrid lillad,
Levkoide kähhar siid — kõik suland lõhnadesse.

Kui laps ma seisan väravate taga,
Kus ümber verevad metsviina purpurketid.
Kui tulukesed leegitsevad kressid,

Georgiinidel kuldkollased rosetid.
Ah, need on viimsed õitsmise ekstsessid —
Kurb-rõõmus surmaeelne «jumalaga».

«Kogutud luuletuste» redigeeritud versioon on järgmine:

Veel jäänud lilli aiaadesse palju,
kus nukralt seismas tühjenenud villad:
terrassid, valged trepid, kumersillad,
kus kõland naerukilkeid, laulu, nalju.

Hallröske sügisõhtu nagu kalju.
Sa talle, aed, nüüd oma ilud pillad:
kõik floksi punapuhmad, astrid lillad,
levkoide käharrust — kuid ta on valju.

Kui laps ma seisan väravate taga,
kus lookleb verevalt metsviina valang,
ja kressid leeklevad kui virvatuled,

pruunkollased on daaliate suled:
ah, see on viimne õitsemise palang,
kurb-rõõmus surmaeelne «jumalaga».

Uus variant on trafarettidest puhastatud; võõrsõnaline, kohmakas ja kunstlik riim *purpurketid/ekstsessid* asendatud puhtama riimiga *valang/palang* jne. Luuletus on kunstiliselt kahtlemata võitnud. Seda tüüpi parandusi on «Sonettide» luuletustes tehtud palju.

Näiteks «Hardumuses» on muudetud teise stroofi esimest rida: «Vees punab päikse pillutud granaat» on asendatud reaga «Me kahekesi ja see lainisaat!». Uus värss toob kaasa uue motiivi, mis muudab soneti jõulisemaks, juba ainuüksi sellepärast, et esialgses versioonis puudub tegutsev ja tundevaldav subjekt «me kahekesi», on ainult lüüriline kirjeldus.

Samasuunalisi parandusi näeme ka luuletustes «Helged sonetid» III, «Ekstaas» jpt. Redigeerija on tugevdanud sonettide traagilis-saatuslikku alatooni ja muutnud kujundid dünaamilisemaks. Luuletuses «Lapsed» on ümber kirjutatud terveid stroofe, kuid enamasti on siiski piiratud kas mõne rea või sõna väljavahetamisega. Seda liiki paranduste näiteks sobib soneti «Ma armastan su armastust» lõpptertsiooni muutmine. Esialgne variant oli säärane:

Sa leevendad mu igatsuse janud:
Su sõnu rüüpan nagu elujooki,
Su hellust maitsen nagu maiusroogi.

1958. aasta «Kogutud luuletuste» redaktsiooni pingestab aga uus motiiv:

Sa leevendad mu igatsuse janud:
Kui elujooki sinu rõõmu joon,
su valu oma valuks ümber loon.

Juba 1940. aasta «Kogutud teoste» kõiteid koostades on Under osa sonettide järjekorda muutnud, soovides nähtavasti tsükli sees rõhke ümber asetada. Eriliselt on esile tõstetud luuletus «Valge värav», mis oli «Sonettide» esitrükkides raamatu keskosas, «Kogutud teostes» ja «Kogutud luuletustes» aga on paigutatud «Sonettide» tsükli lõppu. Selles positsioonis saab tunnetuslikult sügav surmateemaline sonett suure üldistusjõu, heidab igavikuvalgust «Sonettide» ajalikele kiindumustele.

SININE PURI

«Sinise purje» kolm trükki ei ole identsed. Esimeses trükis ilmus 32 luuletust. Teises trükis on tsükli «Kurvad rõõmud» täiendatud luuletustega «Sina ütled», «Suplus» ja «Suine mälestus» II. Kolmandas tsükli on tsükli «Hämar linn» lisatud viies ja kuues osa, mis on hiljem «Kogutud teostes» ja «Kogutud luuletustes» taas välja jäetud. 1940. aasta «Kogutud teostes» puudub «Sinisest purjest» kolm pala («Suplus», «Hämar linn» V ja VI), 1958. aasta «Kogutud luuletustes» on lisaks neile hüljatud ka «Suine mälestus» II.

«Suplus» ja «Suine mälestus» II on crootilise varjundiga luuletused, «Hämarä linna» V ja VI osa aga Underi loomingus erandlikult dekadentlikud oma süinge meeoleolu ja kujundikeele poolest.

Kunstilise tiheduse huvides on 1958. aasta «Kogutud luuletuste» «Sinise purje» tsükli terveid stroofe hõlmavaid kärpeid kokku kaheksas luuletuses: «Hommik», «Päev», «Kurvad rõõmud», «Suplus», «On siiski kurb», «Hämar linn» I, «Interjöörid» II ja III. 1940. aasta «Kogutud teoste» puhul oli autor samu tekste küll redigeerinud, kuid mitte kärpinud. Nii ulatuslikke väljajäetud teiste luuletuskogude taastrükkides ei esine. Näiteks luuletusest «Päev» on kärbitud peaaegu pool, 39 värsist 18, luuletusest «Hommik» 20 reast 8, luuletuse «Kurvad rõõmud» 12-st neljarealisest stroofist 4 jne. Ühegi kärpimise puhul ei saa öelda, et see oleks luuletuste kunstilist kudet kahjustanud, pigem vastupidi, tekstid on muutunud kompaksemaks ja kargemaks. Enamiku väljajätete põhjusena võib oletada lisaks kunstilise tihendamise tarbele ka kujundite magususe ja lillelisuse vähendamise taotlust. Mitmes luuletuses on stroofe ümber tõstetud, kuid uusi stroofe ei ole juurde kirjutatud. Paranduste suund on ikka koondav ja kärpiv, mitte lisav või paisutav. Kümnete kaupa on asendatud ridu ja välja vahetatud riime. Näiteks luuletuses «Õhtu» on järgmine reapaar:

Taevas tähtede vihmast on üleni märg.
Süda mul magususpaisul kui täiskorjund kärg.

1940. aasta «Kogutud teostes» on lisatud rida: «Voodavad tunnid ta ääreni täitsid», 1958. aasta «Kogutud luuletuste» redaktsioonis kõlab see reapaar nõnda:

Taevas tähtede vihmast on üleni märg.
Voodavad tunnid ta ääreni täitsid.

Niisiis on «magususpaisul» välja kärbitud, kusjuures paarisriim *märg/kärg* on stroofis asendatud ristriimiga *peitsid/täitsid*.

«Triolet(i)liku soneti» viimane tertsiin on esitrukkides järgmine:

Ning hingest heidan vanu õnne põrmi —
Su lokid uusi unistusi andvad:
Veel pole kõiki rõõmusid ma kestnud.

«Kogutud luuletuste» redaktsioonis on «Trioletliku soneti» selle tertsiini keskmine rida uus:

Ning hingest heidan vanu õnne põrme —
nüüd uusi aimusi must läbi käis:
veel pole kõiki rõõmusid ma kestnud.

Luuletuse «Vabanemas» esimene kolmik on läbi teinud muutuse kõigis kolmes värsis. Algne variant on järgmine:

Ma raputasin omilt valgeilt niudelt
Mürkkollase, leekkuuma himumao:
Nüüd nõrgub päiksekiirte kuldseilt kiudelt. . .

Enne 1940. aastat tehtud redaktsioon on ilutsevaist, «kuldseist» trafarettidest vaba:

Ma järsku enda küljest raputasin
kõik kuumad soovid nagu mürgimao.
Et ma neid nõnda võimutseda lasin!

Esialgne originaalne «himumao» kujund on 1958. aasta redaktsioonis taastatud ja luuletuse algus mõjub värskemalt ning jõulisemalt.

Seesuguseid näiteid võiks tuua veel palju. Riimiparandusi ei ole tehtud väga sageli, v.a. juhul, kui on ümber kirjutatud terve rida või stroof. «Triolet(i)likus sonetis» on näiteks asendatud riimipaar *kandvad/andvad* riimiga *lõhnu täis/läbi käis*. Luuletuses «Tulease» on *leinakrooni/kurbusjoo* asemel riim *leinaehte/valutähte*. Luuletuses «Hämar linn» III on võõrsõnaline riimikolmik asendatud koduse variandiga: *parketilt/koketilt — vehib/mähib/ehib* jne.

«Sinise purje» keeleparandusi iseloomustab suurenev kõnekeelsus, uemate keelen-dite kasutuselevõtt ja võõrsõnade väljapuhastamine, nii nagu see oli ka kahe eelmise luulekogu puhul. Eriline osa on siin raamatu lõppu lisatud «Märkused»: autor on pida-nud vajalikuks anda lugejaile mõnekümne haruldasema sõna seletused, mis pärinevad enamasti Wiedemanni sõnaraamatust, vähetuntud sõnu leidub aga ka J. Aaviku «Uute sõnade sõnastikust». Et Under ei ole hilisemates ümbertrükkides neid sõnaseletusi uuesti avaldanud, toogem siinkohal näiteid, mis sõnu sel ajal haruldaseks või vähetuntuks peeti: *vaevu* — vaevaga; *vikerdi* — segamini; *uhkama* — katma, täitma; *värahtus* — äkiline värin, võpatus; *ehkmed* — selja ülemine osa; *kard* — õhuke särav kord; *kuru* — urgas, nurk; *miilama* — tuliselt hõõguma; *aldis* — vastuvõtlik; *läitma* — süütama; *luiguma* — liuguma, libisema; *haare* — sõnast «haarama», «kahmama»; *ask* — nõidus; *lõhk* — lõhe; *joom* — jälg (näit. laeva joom); *põtk* — kütke; *pujutama* — lagunema; *attuma* — ümbert kinni jääma (võtma). Et Under töötas emakeele sõnaraamatutega pidevalt, sellele viitavad ka tema kaasaegsete mälestused. Helmi Rajamaa ja Liidia Tuulse mäletavad muu hulgas, kuidas Adson oli otsinud Underile Wiedemanni sõnaraamatust riime, et aidata teda luuletuste viimistlemisel. Underil olnud kahju, et ei saanud Adsonile samaga vastata, sest ei mõistnud võru keelt.

Marie Underi varase lüürika erinevad redaktsioonid kinnitavad, et Under oli oma tekstide uuestilooja, kriitik, korrektor ja ka (kõlblus)tsensor ühes isikus. Kui jälgida Underi redigeerimistöö kujundimuutuste üldist suunda, siis näeme, et areng kulges konk-reetselt kirjelduselt abstraktsema kujutamise suunas. Lihtsate piltide juurest liigub looja üldistusjõulisemate sümbolite luuleruumi. 1933. aastal märkis Fr. Tuglas, et Underi arengu siht oli «üldsusega ühtesulamine, moraalse uuestisünni iha — «saada hääks.»» Erinevate tekstivariantide võrdlemine kinnitab seda tähelepanekut. Luuletuste puäntee-ri-misel näib kujunevat lausa lemmikvõtteks kõigi võimaluste lahtijätmine, autor ei soovi sulgeda luuleruumi mõne konkreetse kujundiga. Nii näiteks kordub väljendus «kes teab kuhu» mitme luuletuse redigeeritud lõpuridades («Kui esimesel päeval», «Maardu rand» IV). Aistitav ja sensuaalne kujundlikkus asendub hiljem vaimsema ja abstraktsemaga, mis ei pruugi aga alati tähendada algversiooni kunstilist allajäämist uutele variantidele.

Marie Underi töö oma tekstide kallal oli teadlik, pidev ja armutu, kuid me ei peaks autori viimset tahet kangelt kummardades siiski piirduma vaid tema luuletuste viimaste redaktsioonide tunnustamise ja ümbertrükkimisega. Meie kohus on hinnata luuletaja mitmekülgset annet ka ajas muutuvana ning tema elutööd tervikuna. Tuleks avaldada Marie Underi luuleloomingu akadeemiline väljaanne, mis sisaldaks kõiki erinevaid tekstivariatsioone ja tõlkeid, kajastaks luuletaja sisearengut ja maitsemuutusi.

Noored ja vanad noored

1987. aasta (fosforiidisõda, MRP-AEG Hirvepargis) ennustas käärimise ja vastupanu süvenemist. Eesti edumeelseim väljaanne, perestroikaajakiri «Vikerkaar» saatis tolle aasta ära IME-mehe Edgar Savisaare sõnadega artiklist «Revolutsioon jätkub»: «Uutmist püüavad toetada ka mitmesugused informaalset ühendused. Need on aga äärrühmad, keda võib küll lihtsal viisil liikvele saada, aga kes ei määra ümberkorralduste olemust. Informaalset rühmitused tõrjuvad kõrvale vene publitsistikas tabavat nime kandva «samovariparadiisi», s.o. klubid, kelle põhitegevuseks oli kollektiivne tee (kohvi) joomine ja «huvitavate inimeste» passiivne ärakuulamine.» («Vikerkaar» 1987, nr. 12.) Autor väitis, et niisugused rühmitused on eelkõige noortehendused, mis keskenduvad enamasti ökoloogiaprobleemidele.

Noorte (aga tegelikult igasuguse) omaalgatuse võrdlemine samovariga peegeldas teise ešeloni kommunistide muretust oma koha pärast päikese all. Kaotada ei olnud midagi, ent võita terve maailm. Rahva esimesed arglikud vastuhakud võimuladvice olid kanaliseeritud kenasti IME-eufooriasse, mis andis hea aluse õnnestada juhtkommuniste, aga teisalt hoida rahvast kontrolli all.

Rohkem väärrib tähelepanu, et puudus tavaline põhjendus, millega täiskasvanud inimesed maskeerivad oma rähklemisi: me teeme kõik ju noorte, sirguva sugupõlve, oma laste heaks, kes jäävad meist siia. Mulle tundub, et need, kes 1987. — 1988. aastal läksid vallutama võimustruktuure, pidasid iseend alles sirguvaks põlvkonnaks ja tahtsid teha Eestit endile, mitte järglastele, see oli 1970. aastate alguses toppama jäänud ja järsku uue õhinaga vallandunud hilispuberteed.

Kes nad olid? Aili Aarelaid kõneles tookord neist seestvaatajana: «Räägiksin 60-ndate aastate põlvkonna — nii on neid nimetama hakatud — hirmudest. Nad püüavad ohje oma pihku saada ja kohati on see neil ka õnnestunud. Muidugi on nad ka praegu pidanud taluma raskeid tagasilööke nagu 20 aastat tagasi. Kuid nad on ühiskondlikku diskussiooni tõsiselt vedanud. Nii näiteks on nad võtnud enda peale pealöögi diskussioonis ekstremistlike gruppidega, nagu seda on MRP-AEG, ja ka teiste mitteformaalsete gruppidega.» («Noorte Hää», 12.—15. aprill 1988.)

Pealtnäha tekitab hämmastust, et tungitakse ülespoole, aga võitlust peetakse nendega, «kes ei määra ümberkorralduste olemust». Ent kahe mõtteavalduse vaheajal oli toimunud mitu sündmust, mis tõendasid, et inimesed ei olegi lambakari, kes tormab pimesi Gorbatšovi järel, vaid nad otsivad üles omasuguseid ja organiseeruvad. Neist sündmustest peamised Eestis: Muinsuskaitse Seltsi loomine, allkirjade kogumine stalinismiohvrite mälestusmärgi toetuseks, mitmeparteisüsteemi algatamine (ERSP ettepanek), veebruarisündmused (2. ja 24. veebruar 1988), loomeliitude pleenum.

Seni — alates ühiskonna sisestruktuuri lõhkumisest 1940 — oli ühiskond organiseeritud peaaegu lineaarselt: üksainus partei ja selle raudne, totaalselt kontrollitav järelvägi (kommunistlikud noored, pioneerid, oktoobrilapsed). Nüüd selgus äkki, et perestroikat ehk ümberhitust, mis pidi Gorbatšovi meelest upitama võimustruktuurides esikohale teise ešeloni, ei suudeta jätta partei sisse. See muutis tunduvalt olukorda. Ühiskonna sisestruktuur muutus kiiresti keerulisemaks. «Uute» energia ei pruukinud sugugi alati minna teise ešeloni toetamise, vaid kuhugi mujale, sest nad ei olnud partei otsealluvuses.

Enam ei saanud rahva organiseerumise vormidest põlglikult üle vaadata, nüüd tunnistati juba diskussiooni olemasolu, kuigi mittekommunistlikke vastaseid nimetati ekstremistideks.

Kui Eesti magas alles maardlatel, ei pidanud noori keegi ekstremistideks. Vaevalt tärkas üldse mõtetki, et sünniaasta võiks inimese liigitada äärmuslaseks.

Elu oli lihtne: probleeme oli vähe, needki tulid sellest, et puudus tõeline arusaamine perestroikast. Veebruaris 1987 kirjutas «Vikerkaar» peatoimetaja Rein Veidemann: «Oleme nüüd kõrgetelt foorumitelt kuulda saanud, et just marksismi loovat arendamist on jäänud väheks meie ühiskonnateadlaste tohtus seltskonnas. Aga see ei ole ka ainult teadlaste asi. Marksism on meie kõigi asi. Sest vastasel korral võib ju jälle ühel päeval juhtuda, et kateedritest muudkui loetakse ja tõestatakse, presiidiumidest kuulutatakse, aga elu kisub kiiva. Mis oleks selles olukorras noore inimese kohus? Ma ei tunne end kasvatava «onukesena», et banaalsuseni korrata *à la* «tuleb õppida uut moodi mõtlema» või «aktiivsemalt ellu suhtuma» jne. Kardan, kas mõtlemist üldse saab õppida. Loogikat küll.» («Vikerkaar» 1987, nr. 2.)

Oma nahal õpitud loogika põhjal oletati, et koos riigikorra sulamisega paiskub Eestis valla uus komsomoliliikumine. «Vikerkaares» asutati veidi hiljem koguni rubriik «Komsomoli elav ajalugu», mis hakkas vahendama vanemate seltsimeeste kogemusi. Sissejuhatuses kuulutas noorteajakirja toimetus: «Nüüd alustame minevikust, 60. aastate sündmuste käsitlemisest, püüame nende kaudu mõista olevikku ning tulla nii ringiga tagasi tänaste noorsooprobleemide juurde, lootes kogemuse ja tarkuse kasvades ükskord uuesti kommunistlikult mõtlema ja tegutsema noorsooni jõuda.» («Vikerkaar» 1987, nr. 8.)

Muide, selsamal kuul toimus miiting Hirvepargis.

Et nõnda ei mõelnud igauks ja (vähemalt teadvuse tagamail) oli tajutav veelahe, tõendab noorkommunistide kunagise suurkuju Mikk Titma hoiatus, et «ärgem laskem uuendusküsimusi seostada rahvusküsimusega, sest lõppkokkuvõttes on see alati töötanud uuenduste vastu. Praegusel ajal, mil nii paljud suhted ja struktuurid ühiskonnas on destabiliseerunud, on äärmiselt ohtlik puudutada nii irratsionaalseid ja tunnetest lähtuvaid suhteid, nagu seda on rahvussuhted.» («Vikerkaar» 1987, nr. 8.) Siiski uskus M. Titma, kellest sai peatselt üks IME algatajaid, et noored astuvad ellu samasugust rada pidi, nagu olid tulnud nemad stagnatsiooniaja alguses (ühtlasi sidus ta 1960.—1970. aastate vahetuse kommunistliku noorsooliikumise sujuvalt 1960. aastate alguses esilekerkinud loovharitlaste «kassetipõlvkonnaga», mis tegutses varem: «Järgmise «kasseti» aga moodustab just avalikustamise tingimustes kujunev uus põlvkond. Tema tuumaks on tänane üliõpilaskond. Ta tuleb häälekalt kõigepealt komsomoli, edasi oma erialale ja kultuuri, saades lõpuks ühiskondliku mõtte loojaks.» (S a m a s):

Seega loodeti kommunistliku lineaarskeemi jätkumist. Siis oleksid järelkäijad (uued noored) sattunud eelkäijatega (vanade noortega) samasse meeskonda, kuid varumängijate pingile, oleksid jätkanud nende tööd n e n d e n d i näpunäidete järgi.

Lootuseks oli ka alust. Fosforiidisõja kõige kõlavam akord mängiti 3. aprillil 1987 just kommunistliku noorsooühingu egiidi all, pealegi sealsamas Tartu Ülikoolis, mis oli kakskümmend aastat varem peamine noorte pärimataja. «Fosforiidikoosoleku idee tuli õigusteaduskonna üliõpilastelt. Ilmtingimata pidi toimuma komsomolikoosolek, sest vastu oli vaja võtta ka mingisugune resolutsioon. Muid tudengkonna organiseerunud vorme tollane bürokraatlik võimuaparaat ei tunnistanud, pealegi muutunuks ruumide saamine teistsuguse nimetusega ürituse puhul kahtlaseks.

[- -] Et üritus omaks laiemat kandepinda, pöördusid juuratudengid ka «negativistliku ja lammutavalt kriitilise hoiakuga» (P. Kenkmann), kuid üliõpilaste hulgas prestiižika ajaloo-osakonna poole.» (M. Soidro, «Vikerkaar» 1989, nr. 7.)

Eks ole tuttav meetod! Nagu oleks 1970. aasta tagasi tulnud.

Paraku kadusid noored esiplaanilt niisama ootamatult, nagu ilmusid. Nende hulgast ei ilmunud ELKNÜ pultidesse tulihingelisi kõnemehi.

Ometi peljati noori nende vaikuses. Eriti pärast seda, kui 2. veebruaril 1988 läksid mõned noored inimesed paljakäsi hambuni relvastatud miilitsa vastu. Propagandasõnas enam noori ei unustatud.

Nii kirjutas ETA 1988. aasta 24. veebruari miitingu kohta Võidu väljakul, mille la-

vastasid käsikäes nõukogude võim (Arnold Rüütel) ja kommunistlik partei (Karl Väino), ning kus mõisteti hukka USA senaatorite heasoov eesti rahvale: «Väljakule tulid töölised ja teenistujad, koolinoored ja üliõpilased, loov haritlaskond. Tuules lehvisid loosungid ja transparentid, millele oli kirjutatud: «Teha lõpp sekkumisele meie siseasjadesse!», «Elagu Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik!», «Elagu NSV Liidu rahvaste sõprus!».» («Rahva Hää!», 25. veebruar 1988.) Tegelikult iseseisvusmiitingu puhul mõni tund hiljem Tammsaare ausamba juures kirjeldati, kuidas «ETA korrespondent vestles rühma noorte inimestega»: «Hoolimata sellest, et vestlusingis oli töölisi ja õpilasi, punkareid ja metalliste, kellel on erinev silmaring ja erinevad huvid, olid nad ühel meelel selles, et ekstremism, äärmusse kaldumine ei aita neid keerukaid probleeme lahendada, et kurss, mida arendab ekstremistlik rühmitus, nn. MRP-AEG, ei saa anda positiivset tulemust ja tekitab kahju uutmisprotsessile.» («Rahva Hää!», 26. veebruar 1988.)

Seega, noori kisti lausa vägisi esiplaanile. Neid provotseeriti, et nad paljastaksid oma seisukohta. Noored olid tundmatu ja ähvardav jõud, kes ei andnud end kätte, ja nii oli neid ju võimatu ohjata.

Igaks juhuks mõeldi välja abstraktne noorsugu. Selline kibestunu, kes ei pane oma õlga alla perestroikavõitlusele, vastandub aktivistile. Tekkis koguni diskussioon, kui palju on väärt erinevad põlvkonnad. Kõige tsiteeritavama määratluse esitas kommunistlikust noorsooühingust võrsunute niiditõmbaja Jaak Allik: «Kasvas põlvkond, kelle jaoks mõtteavaldused ühiskonna elu probleemide kohta kujutavad endast hästi äraõpitud rituaalset lalinat oma tegelike mõtete varjamiseks, mis on meie omadest aga muidugi kaugeltki kriitilisemad ja nihilistlikumad. Ainult et selle põlvkonna mõtted ei leia iialgi otsest verbaalset väljendust (see pole kasulik, on ohtlik ja seetõttu oleks rumal). Nende mõtted leiavad tegevusliku väljenduse — mittesekkumises, mitte kaasaaitamises, mitte selle kõige parandamises, mida võiks pidada sotsialistliku ühiskonna põhiliseks väärtusomaduseks. Meid kutsuti kunagi laevalappijaiks. Meile järgnevat põlvkonda tuleks analoogia põhjal pidada kiiluvees hõljuvaks kajakaparveks, keda on ju tekilt alati päris ilus vaadata. Kumb kasulik on, üks selle määrab kapteni hinnang laeva seisukorrale.» («Vikerkaar» 1987, nr. 11.) Samas andis J. Allik citava hinnangu sini-must-valge lipu heiskamisele, pidades seda tunnusmärgiks, et «komsomoliorganisatsioonid pole küllalt põhjalikult ja ausalt noortele selgitatud, mis selle lipu taga peitus ja peitub».

Kuid juba enne osundatud mõtteavalduse ilmumist, 21. oktoobril 1987, korraldasid Võru noored, kes asutasid Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonni nr. 1, esimese avaliku ürituse rahvuslipu all. Pälvides mõistagi hukkamõistu, sest tulijaid oli tuhandeid ja igas vanuses: «Haudade vahel saalisid inimesed, kostsid punkareid ülistavad hüüded ja «vabadusnõuded», kutsuti üles austama nn. vabadussõja aastail oma rahva klassihuvide vastu sõdinud eesti valgekaartlaste mälestust ning kaitsma rahu. [— —] Tõenäoliselt on paljudel üleilmses sündmustes osalenutel täna piinlik oma kaaslastele silma vaadata. Ometi jäi pealtnägijaile mulje, et Võru kalmistu ja tänavad olid vaid lavaks, etenduse tegelased aga mängisid pealesunnituid osi, samal ajal kui lavastajad ise olid hoopis kusagil mujal.» (F. Kaasik, «Rahva Hää!», 23. oktoober 1987.)

Samuti seisis meeles, kuidas 1980. aastal sattusid võimudega pahuksisse just noored (kes nüüd pidid olema 20—30-aastased).

Ometi sõandas J. Allik väita (ja niidiotsalised tema järel), et «47 aastat arenenud nõukogude võimul Eestis on niivõrd tugev majanduslik ja ideoloogiline baas, et ükski väärarvamus või ebaõige loosung ei kõiguta teda karvavõrdki». («Vikerkaar» 1987, nr. 11.)

Ebalus, nähes võrsumas endast erinevat, ei kahanenud hoolimata sugereerimisest. «PK25 on endasse tõmbunud, nende arusaamad on kohati üsna ekstremistlikud,» kuulutas loomeliitude pleenumil eksperdina esinenud A. Aarelaid ülaltsiteeritud intervjuus (muide — p ä r a s t loomeliitude pleenumit). «Ärgem salakem, et osa kõnealusel põlvkonnast näeks meelega tagasipöördumist kodanliku Eesti Vabariigi juurde. Vapustab see, et äärmuslaste hulgas on küllaltki arukaid, kõrgharidusega, mõtlemisvõimelisi inimesi. [— —] Hemingway kangelasel naasid sõjast, PK60 uputati stagnatsiooni, aga PK25 pole üldse kuskilt naasnud ega pääsenud. Nad pole kuskil olnud. Nende geneesi

aluseks oli sõna ja sellest tuleneb too käitumise ebaadekvaatus. [— —] PK25 tahaks kangesti kellegagi kontakteeruda, on vaikusest tüdinenud, otsib väljundit, kuid ei tea, kellega kontakteeruda. Aga selles teadmatuses varitseb väga suur oht: nad võivad kontakteeruda jumal teab kellega.»

Küsimine: «Parekiga?»

Vastus: «Ka «Pamjatiga», ka «afgaanidega», ka perestroika varjatud vaenlastega, sest PK25 kaotab aeg-ajalt raskelt realiteeditunde, kuna sõna ja teo lahknevused (aga muud pole ta ju oma eneseteadvustamise perioodil kogenudki!) pole lasknud realiteeditundel üldse kujunedagi. Seevastu PK60 eelis on ääretult tugev realiteeditunne.» («Noorte Häälel», 12.—15. aprill 1988.)

Siit peegeldub «roosade» (kes hüüdsid end «kuuekümnendate põlvkonnaks») loogika: on üsna ükskõik, kellega käia, kõlbluskategooriad ei maksa midagi, peasi on saada kätte võim, et siis muuta maailm oma näo järgi. Nende suureks irreaalseks hirmuks oli, et neist nooremad liituvad salapärase tugevate jõududega ja saavad sel moel ohtlikuks vastaseks. Et nad valivad jõu alusel ja mitte kõlbluse alusel. On ka näha, et rahvusliku valiku ja oma riigi taastamise mõtet ei olnud jõudnud perestroikainimesteni.

Tekkinud hirm noorte ees, keda varem üldse ei arvestatud, näitas teise ešeloni mõningast sotsiaalset küpsemist — nad hakkasid saama täiskasvanuks.

Kuid nooruslik lõhkumise ja revolutsiooni ihalus ei olnud neid veel maha jättnud: «PK25 on PK60 võrreldes tunduvalt radikaalsem ja nimetab PK60 mitmeid ühiskondlikult aktiivseid esindajaid reformistideks.» (S e a l s a m a s.) Tsitaadist jääb mulje, nagu oleks reform *a priori* halb, revolutsioon hea. Võib-olla tõesti kujutlesid nad siiralt, et ajalugu seisab paigal ja nad saavad jätkata kaksikümne aastat varem alustatud sotsialistlikku maailmarevolutsiooni *à la* Hruštšov ja Dubček (kuigi ka tookord oli «maailmarevolutsioon» üksnes Lenini sõnakõlks ja tegelik taotlus evolutsiooniline, reform). Seda kinnitavad kaudselt ka paljude artiklite «revolutsioonilised» pealkirjad «Vikerkaares».

*

Loomeliitude pleenum ei olnud perestroika sihtidega otseses vastuolus, kuigi seal ei pääsenud mõjule teine ešelon, vaid pigem loovinimete «kassetipõlvkond» (ehk tegelik kuuekümnendate aastate põlvkond). Pleenumi juhataja Mikk Mikiveri hinnangul «polnud tabuteemat, ka liitriigist väljaastumise õigusest polnud keelatud rääkida, aga see teema ei kerkinudki esile. Seetõttu oli õieti halenaljakas kuluarides tehtud ettepanek lisada XIX üleliidulisele parteikonverentsile adresseeritud dokumendi lõppu töötus (?), et me ei taha Nõukogude Liidust välja astuda!» («Rahva Häälel», 6. aprill 1988.) Ometi oli tegemist seni põlualuste haritlaste (ametliku ideoloogia järgi vahekiht tööliste ja talupoegade vahel!) sekkumisega partei sisesesjadesse, mida rahvas mõistis kui vastuhakku kommunismile — ja mis seda suurelt osalt oligi.

Oli kartus, et rahvas võib hakata mässama ja teha seda täiesti ilma parteipoolse kontrollita, mis mässu suunaks ja ohjeldaks, sest pleenum ütles oma sõna ja läks laiali. Pleenumit ei saanud partei kanaliscerida, järelikult tuli kanaliseerida rahvas. Mis oli muidugi palju raskem ülesanne.

Eesti ei olnud erandlik: sellise ülesandega pörkasid kommunistid kokku igal pool, kus *impeerium* hakkas varisema. Üks perestroika arhitekte Boriss Kurašvili soovitas juba 1988. aasta alguses moodustada partei kõrvale kas rahvarinded või demokraatlikud liikumised, mis annaksid mittekommunistidele võimaluse kokku puutuda nende poliitiliste lülidega, kus langetatakse otsuseid. Veidi hiljem esitati kavatsus liita kohapealsed rinded üleliiduliseks «ühiskondlike jõudude demokraatlikuks liiduks», millel «on oma keskorgan ning territoriaalsed — vabariiklikud ja kohalikud — organisatsioonid». See ei pidanud olema omaette partei, vaid aktiivne osaleja «nõukogude valimiste kampaanias. Sisuliselt peaks ta saama meil ammu väljakuulutatud kommunistide ja parteitute valimisbloki edasiarenduseks ja organisatsiooniliseks kehastuseks.» (B. Kurašvili, «Õhtuleht», 29. aprill 1988.)

E. Savisaare poolt 13. aprillil väljakuulutatud «Rahvarinne Perestroika Toetuseks»

lubas võtta üheks oma alusdokumendiks loomeliitude pleenumi otsused. Võib-olla olekski see liikumine saavutanud üldrahvaliku katusorganisatsiooni staatuse nagu Leedu «Sajúdis», kuid kõik rikkusid ära järgmisel päeval, alanud Tartu muinsuskaitsepäevad.

Tartus oli koos suur hulk noori ja muud lihtrahvast, kes näitasid tänavarongkäikudes ja isamaalaule lauldes, et neid on palju ja nende meelelaad on rahvuslik. Nad olid mäslav jõgi, mida tundus esmapilgul võimatu toppida kanalisse.

Terasmehed oleksid kindlasti suutnud rahva taltsutada. Küll aga mitte teine ešelon, mis oli olemuselt pehme, olemusvõitluses juba kord alla jäänud (kommunistide esimesele ešelonile 1970. aastate alguses). Parajasti toimus Raadi sõjaväebaasi juures protestimüüting, kui ootamatult võitis sõna Viktor Palm, kes teatas Rahvarinde algatuskeskuse nimel, et Rahvarindesse hakatakse võtma inimesi rangelt näo järgi ja «ekstremistidel» ei ole selles kohta. Temaga liitus Marju Lauristin, kes ei lükanud seda teadet ümber.

Kesk- ja vanemaelised inimesed hakkasid koonduma töökollektiivide kaupa Rahvarinde tugigruppidesse. Noored lehvitasid samal ajal rahvuslippe Tartu levimuusikapäevadel, Tallinna vanalinnapäevadel ja öölaulupidudel, millest viimane toimus 16. juunil (järgmisel päeval, 17. juunil õnnestus Rahvarindel vaboduslaulmine lõpuks siiski kraavitada).

*

Vähem mäletatakse, et Eestis prooviti luua ka Noorsoorinnet. Sellega loodeti ehitada kommunistliku partei kõrvale paralleelne lineaarstruktuur: Rahvarinne ja Noorsoorinne (ja Õpilasinne, millest samuti räägiti, ja hiljem küllap ka Lasterinne). Noorsoorinne pidi topeldama ärakukkuvat kommunistlikku noorsooühingut, EKP taimelava, millelt Rahvarinne oli võtnud igasuguse tähtsuse (Rahvarinde kaudu pääses võimu ligi palju otsemat teed).

Kuuldus Sõltumatu Noortefoorumi ettevalmistamisest ajas Rahvarinde meele äravaks:sõltumatus tähendab ju mitteallumist. Aega jäi tegutsemiseks väga vähe. Keeruliseks tegi olukorra veel see, et mitte kusagil ei tõtatud moodustama noorte tugirühmi perestroikameelsete komnoorte abistamiseks.

Vahetult enne foorumit ilmus ELKNÜ häälekandjas «Noorte Häälel» (mis samal ajal keeldus avaldamast foorumi läkitust) dessant kahest artiklist. Pealkirja all «Kui mitte meie, siis kes?» ilmus ettepanek «moodustada Eestis Noorsoorinne Noorsooliidu (föderatsioon) toetuseks. Eesmärgiks oleks NLKP Keskkomitee poolt rahva toetusel läbiviidava perestroikapoliitika aktiivne toetamine, uue ühiskonna aktiivsete, teadlike ehitajate kasvatamine...» (J. Raidal, K. Runge, «Noorte Häälel», 26. mai 1988.) Teises artiklis skundeerisid veel kolm üliõpilasmusketäri. Ulm Noorsoorindest sai väga poeetilise määratluse: «Rääkides noorsoost, noorsoopoliitikast, tuleb nentida, et meil puudub käesoleval ajal vabariigis kogu noorsoo kõiki huve esindav organ — noorsoo võitlus-salk.» (J. Raidal, P. Kollom, E. Timm, A. Joosep, K. Runge, «Noorte Häälel», 26. mai 1988.)

Oli siiski ka üks toimuva suhtes täiesti ükskõikne organisatsioon — ELKNÜ. Selle juht Arno Almann kuulutas vahetult enne foorumit toimunud pleenumi lõppsõnas: «Me ei saa täna ette näha, ette otsustada, millised noorsoo liikumised meil tekivad veel aasta lõpul ja kuidas me neid, kas ühendame ja allutame, või vastupidi — laseme neil iseseisvalt areneda, toetame neid.» («Noorte Häälel», 17. juuni 1988.) Kadus viimane illusioon, et noorkommunistide juhte saaks arvestada noore materjali ümbervalamisel perestroika vormi. Sest keda võinuksid paeluda näiteks sellised read: «Ma tahaks, et KK pleenumi liikmed viiksid kõik siin räägitu oma organisatsiooni liikmeteni, et mitte ainult KK ei tunnetaks oma poliitilist jõudu, vaid et tunnetaks organisatsioon tervikuna, tunnetaksid need noored inimesed, kes täna teadvustasid, et mina olen kommunistlik noor, et mina olen see inimene, kes osaleb täna poliitikas, mille eesmärk on pöörata ühiskond tõeliselt kommunistlikule arenguteele.» (S e a I s a m a s.) Olgu arvamus 1960.—1970. aastate noorsooliikumisest milline tahes, säärast mõttelagedust tookord endile ei lubatud.

Muide, A. Almann tõi positiivsena eraldi esile, et ELKNÜ Keskkomitee juurde on loodud Rahvarinde tugigrupp. Kuid see oli pigem karuteene.

On mõistetav, miks pidi Rahvarinne toetuma madalama astme noorkommunistidest funktsionääridele.

*

4. juuni Sõltumatu Noortefoorum, millest võttis osa umbes 700 inimest, näitas, et noored tundsid end iseseisva poliitilise jõuna. Kuid nad ei arutlenud võimu, vaid Eesti tuleviku üle, nõudsid esimese suure koguna Eestile iseseisvust.

Sõltumatu noorteliikumise taotlused ja teod on kahjuks liiga mahukas teema käesoleva artikli jaoks. Kuid märkida võiks nii palju, et korraldajate sõnul «ergutas foorumi kokkukutsumist sotsioloog Aili Aarelaiu ebakompetentne ning deklaratiivne noore põlvkonna vaatlus «Noorte Hääle» mitut numbrit läbinud intervjuus, mis nagu välistaks üldse võimaluse arvestada praeguses uuendusliikumises noore põlvkonnaga». (H. Liivrand, A. Juske, «Vikerkaar» 1988, nr. 10.) Teiseks põhjuseks oli noorte vähene esindatus loomeliitide pleenumil.

Mitmel korral tehti katset tuua noori võimukoridoride poole: nii foorumi alguses, keskosas kui lõpus esines keegi üleskutsega tulla 9. juunil «Mainori» saali asutama Noorsoorinnet.

«Mainori» teadusdirektorile E. Savisaarele anti võimalus esineda pika ettekandega foorumi alguses, kuid ta arvas, et las ajavad noored oma asja ise, ning loobus P. Kollomi kasuks, kes kõneles tühisõnaliselt. Sõnavõttude ajal — päris foorumi lõpus — ilmus ootamatult pulti ka E. Savisaar. Kui koosoleku juhataja Eerik Kross meenutas, et sõnavõtu pikkuseks on seitse minutit, hüüdis ta: «Ma ei jõua rääkida lühemalt kui kakskümmend minutit, muidu ma lahkun!» Ent E. Kross keeldus tegemast erandit reglemendis. «Olgu, ma räägin siis kolm minutit!» otsustas E. Savisaar. See oli jahmatavalt vihane kõne, mille ta esitas. Kui teised esinejad otsisid oma võimiste kohaselt väljapääsu imperiumi orjaikkest, siis tema asus tänitama noori. Savisaare põhiteesiks oli, nagu peakisid noored end revolutsiooniliseks, aga tegelikult teeb revolutsiooni hoopis Rahvarinne. Muuseas, ta kõneles kõik lubatud seitse minutit täis.

Miks oli E. Savisaar nii tige, ei saanud keegi aru. Selle üle vaieldi kuluaarides ja pärast foorumitki. Minu meelest oli see üldse esimene kord, kui ta kaotas avalikkuse ees närvid.

Sellest hetkest peale kaotas Rahvarinne lootuse muutuda «rahva rindeks», kuigi vastupidise sisuga demagoogilisi avaldusi hakkas just nüüd ilmuma nagu küllusesarvest, vahet iseendi veenmiseks. Näiteks: «Rahvarinnet ei organiseeri keegi rahva jaoks, teda loob rahvas ise. Praktikas tähendab see kõigi aktiivsete ja ühiskonna saatuse eest vastutust tundvate kodanike võimalust osa võtta Rahvarinde kujundamisest. Seeläbi saab Rahvarindest demokraatia kool kõigile kodanikele.» (Rahvarinde algatuskeskus, «Edasi», 7. juuli 1988.)

Tegelikkuses kujunes välja vanade ja noorte kummaline vastasseis. Kummaline selle poolest, et mitte noored ei ajanud vagu vahele, vaid hoopis vanad («quasi-kuuekümnendad»). Kusjuures «quasi-kuuekümnendate põlvkond» oli kindlalt teadvustanud, et kuigi nemad ise on noored, on olemas veelgi nooremad, kellele perestroika ja ešelonid ei ole iseväärtus.

*

6. juuni 1988. «Mainori» saal. Rahvarinde initsiatiivgrupi volinike kinnine koosolek. Juhataja: E. Savisaar.

Päevakorrapunkt 12: Noorsoorinne. Ettekandja: P. Kollom, Tartu Ülikooli majandusteaduskonna komsomolisekretär.

Edgar Savisaar: Kuidas edeneb Noorsoorinne?

Paavo Kollom: Jõudsalt. Asutama tuleb kirev seltskond. Näiteks kindlasti lubas tulla noortekolonn Võrust. See on rühmitus, mis tahab luua kaitseliitu, värvata kõik eestlased Jahimeeste Seltsi, tahab anda kätte vintpüssid, teha igasse küllasse relvalao. Samuti on avaldanud soovi ühineda baptistid.

Savisaar: Foorumil need liikumised tutvustasid end piisavalt. Ma arvasin, et foorumile tulevad need, kes tahavad organiseerida Noorsoorinnet, aga eksisin. Foorum läks täiesti kontrolli alt välja. Hans Luik ja teised korraldajad püüdsid hoida korda, kuid ei suutnud. Platvormid, millega välja tuldi, ei olnud üldjuhul realistlikud. Realistlikult mõtlemaid inimesi oli vähe. Ma ei luba sellise ürituse jaoks «Mainori» saali! Need on äärrühmad ja jäävad meie taotlustest väga kaugele. Me ju leppisime ennist kokku, et Noorsoorindesse võetakse ainult sellised, kes on Rahvarinde poliitikaga nõus, tahavad Rahvarindega koos töötada. Pärast liidame juurde need ühendused, mis asuvad meie platvormile.

Kollom: Tõepoolest, ka mina olen veendunud, et nendega ei saa end siduda. See kolonn ja teised temataolised väidavad, nagu hakataks Noorsoorinde näol looma mingit bürokraatlikku ühendust, ja üldse jäi Noorsoorinde idee foorumil kuidagi ebapopulaarseks, foorum ebaõnnestus.

Marju Lauristin: Tekib kahtlus, kas üldse tasubki moodustada Noorsoorinnet. Sellega seoses on mul teile, Paavo Kollom, tõsine pretensioon. Me ei saa rinde liikmeid valida ainult selle järgi, kas nad meile sobivad või mitte. Nii tehti stagnaajal väga laialdaselt komsomoli liinis, kuid see ei viinud kuhugi.

Savisaar: Mõned ühendused võiks Noorsoorindesse kindlasti võtta. Kas leidub selliseid rühmi, kes ei ole ekstreemistlikud ja tahavad osaleda kas või osades Rahvarinde aktioonides?

Kollom: Selliseid leidub. Kui üle Eesti hakkavad toimuma piketeerimised, tuleb osa noori Rahvarindega kaasa. Me ei kutsu muidugi Võru kolonni, aga võtame näiteks need 60 Tartu noort, kes muinsuskaitsepäevade ajal korda pidasid ja tegid seda hästi.

Savisaar: Teeme nii, et kui äärrühmad tulevad 9. juunil Tallinna, siis kirjutame «Mainori» uksele, et üritus on lükatud pool tundi edasi — sa viid ta kuhugi mujale üle! «Mainorisse» ma selliseid ei luba. Nad kahjustavad oma kohalolekuga Rahvarinnet.

Kollom: Meile pakuti saali ka Toompeal.

Savisaar: Kas sa võtad nad üksipäini vastu või on sul julgestus olemas?

Kollom: Meid endid on neli. Peale selle tulevad kaks üliõpilast Tartust.

Savisaar: Siis on hästi! Kartsin, et ükski ei saa sa nendega hakkama.

*

9. juunil rippuski «Mainori» uksele silt, et Noorsoorinde loomine toimub Pedagoogilise Instituudi auditooriumis. Kohale tuli üllatavalt vähe rahvast (kuigi üritust reklaamiti kõige populaarsemas TV-saates, mida tegid Ivar Vigla ja Vahur Kersna) ning neid, kelle eest põgeneti, seal ei leidunudki. Seevastu kuulus vähemalt iga kolmas ruumis istuja ELKNÜ aparati. P. Kollom ütles soojenduseks paar pilkesõna noortefoorumi kohta («seal ei moodustatud midagi»), seejärel hakkas loetlema Nõukogude Eesti noorte «valupunkte». Vähesed sõltumatud noored, kes kohal olid, katkestasid ta jutu, väites, et noortefoorumi dokumentides on kõik juba kirjas — ja paremini. Seevastu noorkommunistidest asjamehed tahtsid väga kuuluda Noorsoorindesse. Nad pakkusid noortele võimalust nende tiiva all koos käia ja raha teha, kasutada ELKNÜ võimalusi ja varandusi. Võtsid koosoleku juhtohjad enda kätte, ent jäid vait: sõltumatud noored ei toonud oma nahka turule.

Kordusüritus toimus 21. juunil, seekord tõesti «Mainori» saalis. Kohale tulid noortefoorumi algatajad, aga ka Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn nr. 1, keda nii väga kardeti, ja veel teisi iseseisvust nõudvaid rühmitusi. ELKNÜ aparadist oli terve tosin «komsomolkust». Sõltumatud noored domineerisid täielikult ja naersid Noorsoorinde mõtte välja. Ka ELKNÜ solidariseerus teistega, tema esindaja istus edaspidi iga nädal Sõltumatu

Infokeskuse infotundides. Koosoleku tulemusena jäeti ELKNÜ-le saatus surra välja ise-
seisvalt, ilma kõrvalise abita.

Edaspidi ei teinud Rahvarinne enam avalikke katseid noori alla neelata. Noorte pea-
mise võitlusrelva — laulu — olid nad niikuinii endi arsenalile üle võtnud. 17. juunil 1988
(Eesti vallutamise 48. aastapäeval) kogus Rahvarinne 100 000 eestlast Lauluväljakule ja
pani nad tervitama Moskvasse sõitvaid NLKP konverentsi delegaate. Eelinstruktaaz soo-
vitas sini-must-valgeid lippe mitte kaasa võtta (Rahvarinde embleemgi oli veel rangelt
punane), kuid ometi olid need väljakul. Kiideti uut kommunistide pealikut Vaino Väljast
(EKP ladvikus toimus ümberehitus!), hoiti kätest kinni, lauldi ühiselt — pärast nimetati
see nähtus «laulvaks revolutsiooniks».

Juba tagantjärele täinitus oli Marju Lauristini seisukoht augustis: «Mul on lihtsalt
kahju nendest noortest, kelle stagnaühiskond on põhjalikult ära rikkunud. See on ühis-
konna kõige suurem süü noorte ees. Isiksuse struktuur on deformeeritud. Selline kinnine,
viha koguv, end ja maailma vastandav isiksuse struktuur on mujal maailmas enamasti
täiesti võõras ja arusaamatu nähtus.» («Noorte Hää», 7. august 1988.) Rahvarinde erili-
ne konnasilm Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn nr. 1 (mis taastas Võrus vabadussamba ja
tegeles muu muinsuskaitsega) pälvis jätkuvat tähelepanu. Kolonni juhi Ain Saare
kohta, kes väitis, et Rahvarinnet juhivad kommunistid, teatas M. Lauristin: «Mina nime-
tan seda pahupidi pööratud stalinismiks, mis on noorte hulgas küllalt levinud. Stalinismi
ajastust on teada igasugune siltide kleepimine (kes on rahvavaenlane, kes on mõnda «or-
ganisatsiooni» kuulunud, kes on kellega seotud) ja inimeste liigitamine siltide järgi, mis-
järel pole enam tähtis, mida ta tegelikult mõtleb. Sedalaadi võte — kes ei ole meiega,
see on meie vastu — on tegelikult tüüpiliselt totalitaarne mõtlemine.» (S e a l s a m a s.)

Suveks 1988 joonistus välja põhivastuolu eesti ühiskonnas pikkadeks aastateks: üm-
bervärvuvad ešelonid *contra* kommunismi põlastavad aatlejad. Noored asusid viimaste
poolle ja neist paljudest said uute rahvuslike parteide tuumikliikmed. Eesti I Sõltumatu
Noortefoorumi järelkajana tekkinud ajakirja avanumber alustab järgmiste sõnadega:
Mihkel Tiks ja Rein Veidemann on leidnud, et aprillis algas Eesti kevad. Selle esime-
seks puhkenud õieks oli palvekiri heale tsaarile — loomeliitude ühispleenumi pöördumi-
ne NLKP 19. konverentsi poole. Nagu me nüüd teame, on Moskva-õis närbunud.»
(«Heinakuu» nr. 1, juuli 1988.)

Rahvarinne, mis toetus jätkuvalt Moskva perestroikakommunistidele, kaotas kom-
munismi langes üha pooldajaid, kuni selle eestvedajad hakkasid nimetama Rahvarin-
net ühe põlvkonna ürituseks. Selle põlvkonna, kes astus areenile 1960.—1970. aastate
vahetusel komsomolitöö kaudu. Nende ideeline juht E. Savisaar ütles aasta pärast kuuma
1988-ndat, et kui nemad «välja ei vea, siis ei vea ka keegi teine. Selle põlvkonna kätte
tuleb võim anda nii majanduses kui poliitikas...» («Rahva Hää», 4. oktoober 1989.)

Lõhe kasvas eriti suureks siis, kui aatlejad organiseerisid kodanike komiteede liiku-
mise ja asusid praktikas taastama Eesti Vabariiki (sellega täielikult hüljates perestroika).
Alguses oli see lõhe kokkulepluse ja vabadusvõitluse vahel, praegu «vasakpoolsuse» ja
«parempoolsuse» vahel, tulevikus jälle millegi muu vahel. Lõhe kaob alles siis, kui kas-
vavad peale uued sugupõlvad, kellel ei ole olnud Vene impeeriumiga ega kommuni-
ideoloogiaga vahetut kokkupuudet — ei positiivset ega negatiivset.

Julius Põldmäe

Üks paljudest

EELLOOD

Astusin iseseisvasse ellu halval ajal. Olin 1930. aasta kevadel lõpetanud Tallinna Linna Poeglaste Kommertsgümnaasiumi, läinud kohe vabatahtlikuna täitma kaitseväeteenistuse kohustust, lõpetanud sõjakooli aspirantide kursuse, ülenatud lipnikuks ning arvatud selles aastases ohvitseride reservi. Kuna isatalus oli tulevase peremehe küsimus vana venna kasuks juba otsustatud, pidin hakkama otsima töökohta väljastpoolt kodutalu.

Kogu maailma, sealhulgas ka Eesti Vabariiki tabanud sügava majanduskriisi tõttu osutus see peaaegu lootusetuks ettevõtmiseks. Olin koolis õppinud küll raamatupidamist, masinakirja, kaubatundmist, kaubanduslikku kirjavahetust, kuid kriisi pigistuses vaevlevas vabariigis ei vajatud selliseid oskusi. Ja siis, täiesti ootamatult, sain 1933. aasta mais kutse Eesti Maapanga juhatajuse esimehelt: tulla suvekuudeks praktikandina tööle.

Kust niisugune õnn oli aluse saanud, jäi mulle tollal saladuseks. Alles mitukümmend aastat hiljem oli minu kunagine ülemus leidnud minu isiklikust toimikust Eesti Maapanga arhiivis gümnaasiumi direktori Otto Joh. Kieseli soovituskirja, milles oli erakordselt soojade sõnadega tõstetud esile minu võimeid ning soovitatud leida mulle töökoht pangas. Hakkasin tööle ajal, mil alustati lühiajaliste põllumajandusvõlgade ümberlaenustamist pikaajalisteks riigivõlgadeks, et päästa talusid oksjonilainest. Kuna sellega seoses Eesti Maapanga tegevus laienes, õnnestus mul saada panka alaline koht. Töökäik viis mind panga Tartu-esindusse, kus leidsin võimaluse töö kõrvalt Tartu ülikooli õigusteaduskonna lõpetamiseks. Kohapealses esinduses sain panganduse alal hea ja mitmetahulise ettevalmistuse ning 1938. aastal edutati mind Eesti Maapanga esindajaks Viljandi- ja Pärnumaale alalise asukohaga Viljandis. Siitpeale jäingi nii tööalaselt kui perekondlikult seotuks Viljandiga.

Sain selles väga meeldivas, jõukohases ja hästiasustatavas ametis olla kahjuks ainult paar aastat. Nõukogude korra kehtestamisel 1940. aasta suvel lammutati Eesti Maapanga struktuur, juhtkond vahetati, panga presidendi, teeneka põllumajandusteadlase ja pangandusspetsialisti dr. Voldemar Juhansoo (Johanson) asemele pandi sama panga ametnik Benjamin Maser, pank muudeti NSVL Põllumajandusliku Panga Eesti Vabariiklikuks Kontoriks. Enamik ametnikke, nende hulgas ka mina, jäeti esialgu selle kontori teenistusse. Kohalike olude tundjana tuli mul tegelda Viljandimaal ühispankade reorganiseerimisega põllumajanduslikeks krediidiühinguks, hiljem juhendada viimaste tegevust kogu Lõuna-Eestis. Suurema osa tööajast pidin siiski viibima Tallinnas peakontoris mitmesuguste jooksvate ülesannete lahendamisel. 1941. aasta kevadkuudel oli õhkkond pangas muutunud aga salapäraseks. Ootamatult oli hakatud töötajaid päevapealt vallandama, komanderingusse saatmine peaaegu lõpetati, ikka elavamalt, ehkki sosinal, hakkas liikuma kumu lähenevast sõjast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Selle jutu levimist oli osaliselt põhjustanud ka kontori juhataja asetäitja, Moskvast määratud seltsimees Sjabrevi ootamatu kinnitus ühel mitingul 1941. aasta aprillis — ta oli väga sõjakalt ja avameelselt kuulutanud: «Sõda Nõukogude Liidu ja kapitalistlike maade vahel on möödapääsmatu ja vajalik!»

«Kui kutsu haugub, siis küla tuleb!» ütleb rahvatarkus ja ega Moskva mees Sjabrevgi haukunud asjatult. Sõda tuli.

Reservohvitserina oli minulgi karta peatset mobilisatsioonikäsku, mispärast tuli silmad-kõrvad lahti hoida sellest pääsemise võimaluste otsimiseks. Vähemalt minu tutvusringkonnas polnud teada ühtki meest, kes igatsenuks oma nahka turule viia kahe

autoritaarse suurriigi vahelises heitluses. Pääsemisvõimalus tuli ootamatult. 3. juuli lõuna paiku tegi kontori juhataja mulle ülesandeks sõita komanderingusse Viljandisse, kuna krediidiühingud Paistus, Kõpus ja Mustlas olid palunud minu abi. Vormistasin komanderingu ja jõudsin veel pealelõunasele Viljandi rongile. See oli muide eelviimane rong sellel raudteeliinil mitmeks järgnevaks kuuks.

3. juulil oli üle maa välja kuulutatud kutsealuste mobilisatsioon. Viljandis olid liinibussid võetud noorte mobilisatsioonipunktidesse sõidutamiseks, seepärast puudus mul õnneks võimalus linnast välja sõita. 5. juulil lõpetas Põllumajandusliku Panga EV Kontor tegevuse, Viljandi osakonnast maksti mulle välja lõpparve ning olin vaba mees. 8. juulil toimus lahing Viljandi pärast, sama päeva südaööl nägin esimesi Saksa ohvitseri Eesti panga Viljandi osakonna põleva hoone juures. Järgmisel hommikul jõudsid linna jala- ja motoriseeritud väeosad ning oli alanud Saksa okupatsioon.

Esialgul ma töökohta ei otsinud; pärast Tallinna vabastamist määrati mind Eesti Maapanga esindajaks Pärnumaale asukohaga Pärnu linnas.

Taas hakkas kimbutama mobilisatsioonioht, seekord siis mitte viisnurga, vaid haakristi alla. Juba 1943. aastal olin kahel korral saanud kutse (käsu!) astuda Eesti leegioni koosseisu, olin aga sellest mööda hiilinud. Esimesel korral oli tuttav arst (naistearst!) tunnistanud mind puruhaigeks, teisel korral olin saanud töökohast UK tõendi (*unabkömmlich*), millega olin tunnistanud asendamatuks tööjõuks oma ametikohal. 1944. aastaks oli aga sakslaste olukord rindel väga halb. Katastroofiline Stalingradi lahing oli küll juba ammu seljataga, kuid nüüd oli toimunud blokaadirõnga läbimurd Leningradi rindel ning Saksa sõjaväeosad valgusid lainena üle Eestimaa piiride. Eesti mees, keda ei olnud seni eriti usaldatud, pidi nüüd laguneva *Vaterland*'i väed päästma ja kaitsma nende seljatagust.

2. veebruaril 1944 andis kindralinspektor Johannes Soodla (siis *SS-oberführer*) määruse aastail 1904—1923 sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumiseks Tallinnast ja Harjumaalt, 3. veebruaril kuulutas Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe ajalehes «Eesti Sõna» välja samade aastakäikude üldmobilisatsiooni, 10. veebruaril teatas «Eesti Sõna», et mobilisatsioon jõuab lõpule.

Nagu hiljem on selgunud, oli üldmobilisatsioon välja kuulutatud Saksa sõjaväevõimude nõudel. Nimelt teatas Eestis asuvate Saksa vägede ülemjuhataja kindral Both 6. veebruaril 1944 Eesti Omakaitse ülemale: «Minu tungival soovil on Eesti Omavalitsuse juht dr. Mäe Eestis üldmobilisatsiooni välja kuulutanud. Ma olen andnud käsu jalamaid formeerida Omakaitsest 3 piirikaitserügementi.»¹ Ent ometi polnud ei siis ega nüüdki saladus, et Eesti tolleaegne juhtkond oli üldmobilisatsiooniga täiel määral nõus.

Eesti piirikaitserügementide formeerimine toimus tõepoolest «jalamaid», nagu kindralihärra oli soovinud. See mobilisatsioon pluss varasemad ja hilisemad sundvõtmised tõmbasid Saksa sõjaväkke ajaloolaste arvates 40 000—45 000 Eesti meest, kellest paljud langesid lahinguis, jäid teadmata kadunuks või viidi pärast sõjavangidena Siberi surmalaagrisse, kust tagasi tuli vaid väikene osa. Kuna üldmobilisatsiooniga haaratud meeste sõjatee ja edasise saatuse kohta puuduvad kirjutised peaaegu täielikult, minu elukäiku mõjutas aga otsustavalt just see ajajärk, pean vajalikuks üht-teist oma läbielamistest ja tähelepanekuist siia kirja panna.

Mõni päev peale üldmobilisatsiooni väljakuulutamist tulime abikaasaga «Endla» teatrist «Sügismanöövraid» vaatamast, kui sain hilisel õhtutunnil politseilt kutse minna järgmisel hommikul kella 8-ks mobilisatsioonipunkti. Teadsin, et seekord sõttaminekust ei pääse, kuna reservohvitseridele ei võimaldatud kuuldavasti enam mingit ajapikendust. Helistasin järgmisel hommikul töökohta Tallinna UK tunnistuse asjus, kuid tulemuseta. Küllap oli keeldumise põhjuseks Omakaitse direktori kolonel A. Sinka kiri 5. veebruarist 1944 Eesti leegioni kindralinspektorile, millest olen hiljem teada saanud. A. Sinka kirjutas: «Asendamatu tunnistusi on antud lisanimekirjadega niivõrd rohkesti välja, et mobilisatsioon näib täielikult nurjuvat. Seepärast palun Teie kohest korraldust, et asendamatu ja kõik seni antud ajapikenduse tunnistused loetakse kehtetuks.»²

¹ EKP KK Ajaloo Instituut. Dokumentide kogumik «Pruun katk». Tallinn, 1988, lk. 99.

² Sealasmas, lk. 98.

Pärnus ilmusid kuulutustahvleile teated mobilisatsioonist kõrvalehoidjate karistamisest, ühes vallas oli mehi juba surmaga mõistetud, sellepärast ei saanud mobilisatsioonist eemalejäämine kõne alla tulla. See oluks seotud suure riskiga, toonuks kaasa perekonna sattumise põlu alla, pealegi polnud mul võõras maakonnas teada ühtki kohta, kuhu võinuksin varjule minna.

VORM SELGA JA RINDELE

Läksin mobilisatsioonipunkti, ja kuna olin talupoegliku töökarastusega täisterve eesti mees, pealegi reservohvitser, tunnistas komisjon mind kõlblikuks Suur-Saksamaa eest võitlema. Mind määrati Eesti 3. piirikaitserügemendi I pataljoni 1. kompanii ülemaks. Rügemendi ülemaks oli määratud kolonel Kaerma, I pataljoni ülemaks major Purga. Pataljoni ülejäänud ohvitserid olid eranditult kõik reservlipnikud, kellest said nüüd sõjalaudes leitnandid.

Minu juhtimisele antud 1. kompanii pidi asuma Pärnu lähedal Sauga koolimajas. Linna sõjaväelaost sain selga ohvitserivormi, säärsaapaid anda ei olnud, mispärast pidin minema sõtta isiklike säärikutega. Paar päeva kulus Pärnus ettevalmistusteks, kolmandal päeval sain saduldatud hobuse ning ratsutasin Sauga koolimajja. Mulle oli sattunud suurepärase hobune, kiire ja sõnakuulelik, nagu oleks ta teinud läbi vastava ettevalmistuse. Hiljem ei leidunud talle vastast ratsutamisevõistlustel, mille meestega Peipsi ääres korraldasime.

Saugasse jõudsin keskpäeval. Mched olid parajasti lõunastanud ja lesisid põhkudel. Koolimaja ukstel tuli mulle vastu crariides mees, ja kuna olin ohvitserivormis, pomises midagi raportitaolist. Nii selle mehe välimus, pehme keel kui ka teiste, nüüd unest ärganute näod kõnelesid selget keelt: siin majas peetakse tugevat sõprust Backhosega. Raporteeri ja nimetas end veltveebel R-iks. Teatasin enda määramisest selle kompanii ülemaks, käskisin veltveebelil kompanii üles rivistada ning andsin olukorrast lühikese ülevaate. Mehi oli kohal 70—80.

Esimene mulje kompaniist oli nigelavõitu, tundus, et sellest kambast on raske midagi sõjaväeüksuse taolist voolida. Kuna eeskirjade kohaselt pidi jalaväekompanii olema 171-meheline, tuli Pärnu koolimajadesse paigutatud mobiliseeritute summast otsida vajalikku täiendust. Mõne päeva jooksul sain täiskoosseisu kokku. Uute hulgas oli tublisid mehi, kellest mul on meeles vanemallohvitser Unt, koolijuhataja Tõstamaalt või Häädemeestelt, vanemallohvitser Mölder Pärnu-Jaagupi kandist, noor Johannes Kuusk Audru mailt, kellest sai minu truu käskjalg; meenub veel Lõhmus, minu hilisem ratsakäskjalg, tore ja vapper noormees.

Kompanii jaotati neljaks rühmaks, neist üks miinipildurite, teised laskurrühmad, mitmesuguseid ameteid, nagu kirjutaja, kokk, käskjalad, voorimehed, jätkus kümmele sõdurile. Kokaks sai üks vanapoisist rätsep, kellest oli palju kasu. Rätsepana kohendas ta mu vormirõivastuse igati sobivaks ja parandas ka meeskonna rõivastust, kokana mõistis valmistada tagasihoidlikust ainevalikust hõrgutavaid toite, tema pannkoogid viisid keele alla. Kompanii voori jaoks valisin mõne taluperemehest sõduri abiga veoloomad Pärnu laadaplatsile toodud rekvireeritud taluhobuste hulgast, samast saime ka veokid ja rakmed.

Suureks mureks kujunes kompaniis võitlus liigjoomise vastu, sest side lähedal asuvate kodukohtadega oli meestel tihe, kodudes aga laialt levinud puskariajamine. Võitlus osutus siiski tulemusrikkaks, ja kuigi alkoholi pruugiti hiljemgi, sigines sellest tõsisemaid pahandusi ainult paaril korral.

Kui organisatsiooniline töö oli joonen, alustasime õppusi. Tegime rividrilli, et sellele seltskonnale vähegi nägu anda, ning viisime läbi ka paar lahinglaskmist. Enne tuli muidugi põhjalikult tutvuda relvadega, milleks anti vanad Vene vintpüssid (1891. aasta mudel) ja Prantsuse armee kuulipildujad. Nende riistade kohta polnud kellelki lähemat õpetust küsida, aitasid aga teadmised «Madsen»-kuulipildujast, millest mul oli sõjakooli ajast meelde jäänud väiksema osa, olgu või «tõmbikukäpa-vedrujala-pidepulga-plint».

Lahinglaskeharjutused Sauga koolimaja lähedasel rabapealsel õnnestusid hästi, sest Eesti Vabariigi kaitseväes pandi laskmisele suurt rõhku ning enamik mehi oli oma oskusi täiendanud veel Kaitseliidus. Üht lahinglaskmist jälgis ka rügemendiülem kolonel Kaerma, kes jäi tulemustega täiesti rahule.

Õppused said kesta väga lühikest aega, 23. veebruari hilisõhtul anti kompaniile käsk minna järgmisel hommikul Pärnu jaama. Pärnust ärasõiduks oli valitud sõttaminejate suhtes äärmiselt sobimatu kuupäev — 24. veebruar, Eesti Vabariigi aastapäev. Et meeste kannatusekarikat ääreni täita, kõneles Hjalmar Mäe samal päeval suurest vaimustusest, millega Eesti mehed lähevad oma maa piire kaitsma ja võitlevad koos sakslastega ühise vaenlase vastu. Mina ei märganud «suurt vaimustust» kusagil, küll oli aga tunda vaoshoitud viha ja meelekibedust, sest sõttaminek võõra võimu all, pealegi vähese väljaõppe ja viletsa relvastusega, ei suuda küll kedagi innustada kangelastegudele.

Pärnus laaditi rongile terve I pataljon, s.o. umbes 700 meest koos vooridega. Ešeloni ülema vastutuskoorem pandi minule. Teadsin, millises meeleolus mehed kodulinnast lahkuvad, pealegi turgutasid nad oma kuraasi teeselaatjate toodud puskariga, seepärast kartsin, et olukord võib kujuneda plahvatuslikuks. Pealelaadimine, mis kestis videvikuni, läks siiski häireteta. Meestele lahingumoona käteandmine oli keelatud, kuid otsustasin seda tobedat korraldust rikkuda. Tegutses ju Pärnu ümbruse metsades ja rabades juba pikemat aega parašütistide jõuk, raudteevaguneid oli kraavi lastud ning sama võis karta ka sõjaväe-ešeloni puhul. Lubasin anda igale mehele 20 padrunit, et vajaduse korral ešeloni kaitsta, keelasin aga asjatu paugutamise. Kuid vaevalt sai rong liikuma hakata, kui kõlalsid esimesed lasud ja langesid klirisedes telefonitraadid. Kuna linna vahel ei tohtinud rongi peatada, kannatasin Papiniidu jaamani (ma istusin vedurijuhi kõrval). Jaamas käisin uuesti kõik vagunid läbi, määrasin erivastutaja paugutamise ärahoidmiseks ja ähvardasin anda paugutajad sõjakohtu alla. Kuidas see protseduur oleks toimunud, ei teadnud ma isegi, kuid ähvardus mõjus. Sõitsime Viljandini suuremate pahandusteta, kui mitte arvestada Mõisaküla jaamas tekkinud tüli paari meie kompanii mehe ja Saksa sõdurite vahel. Mõne parabellumipaugu saatel, mille kihutas vastu taevast meie mees, sõja algusest peale lahingutules viibinud reamees Kuška, arenes käsikähmlus, mis mul õnnestus siiski verevalamiseta lõpetada.

Viljandis tuli pataljon laadida ümber veoautodele. See oli raske operatsioon, mis toimus pealegi ööpimeduses tugevas lojjasajas. Õnneks lõppesid Viljandis minu ešeloniülema-kohustused, andsin need üle meid vastu võtnud Saksa ohvitserile. Edasi sõitsime peatusteta Peipsi äärde Kallastele, kus kompanii tuli paigutada eramajadesse.

NUUSUTAME RINDEHÕNGU

3. eesti piirikaitserügemendi staap asus Pala ja I pataljoni staap Torila koolimajja. Kallastel alustasime regulaarseid õppusi. Mõne päeva pärast asusime ümber vähe lõuna pool asuvasse Alasoo külla. Seal olime ka 9. märtsil, mil venelased pommitasid Tallinna. Õhtul, kellaega ei mäleta, ratsutasime 3. kompanii ülema leitnant Edgar Paisuga mööda Tartu—Jõhvi maanteed, kui kuulsime tugevat lennukimootorite mürinat. Kuuvalges nägime pea kohal parve «punakotkaid» lääne poole lendamas. Taipasime, et peagi algavad kuskil tapatalgud. Mürin tõi majadest välja ka sõdurid, mõnigi proovis oma osavust «liikuvate märkide» tabamisel, kuid tulemusteta, meie Paisuga aga kihutasime Kallastele. Tellisime postkontorist kõne Tallinna, et hoiatada läheneva pommilaadungi eest, kuid ei saanud ühendust. Saime aga kätte Tapa postkontori, teatasime lennukite lähenemisest ja palusime hoiatuse edasi anda ka Tallinna. Kas seda tehti, ei tea. Hiljem olen kuulnud, et Tallinn olevat läheneva õnnetuse kohta tõesti mingi eelteate saanud, mul pole aga põhjust väita, et see teade pärines meilt.

Jäime valvele kogu õhtuks ja ööks, nägime pommitajate tagasilendu ja teist lainet ning sellegi naasmist. Lennukite pardarelvadest tulistati korraks meiegi mehi, kes liikusid maanteel, kuid tabamusi ei olnud.

Alasooos jätkasime õppusi ning kaevasime kaevikuid Peipsi kaldale. Ühe taktikalise

õppuse kavandasin nii, et see lõppes Alatskivi kalmistu juures. Pärast õppust kogusin kompanii kokku ning läksime kalmistule Juhan Liivi ja Laksi Tõnise hauale. Rääkisin lühidalt mõlemast mehest. Keegi kuulajaist oli sellest kirjutanud kodustele Pärnusse ning kohalik ajaleht olevat teravmeelitsenud, et mis sõda need Pärnumaa mehed peavad, kui Põldmäe korraldavat hoopis kirjanduslikke loenguid Alatskivi kalmistul.

Aga ega sõdagi jäänud pidamata.

Meie «kirjanduslikele vahelugemistele» tuli ootamatu lõpp.

Ühel pühapäeva varahommikul tõi pataljoniülema virgats mulle kinnise ümbriku käsuga: seada kompanii koha valmis väljasõiduks põhja suunas! Kuhu täpsemalt, polnud öeldud. Võis karta halvimat. Punaarmee oli teinud sissetungi üle Narva jõe Krivasoo ümbruse soodesse-rabadesse ning seal käisid juba pikemat aega võitlused elu ja surma peale. Olin sellest kuulnud läbisõitjailt, kes lahinguis ise osalenud. Kuna võitlevad pooled asusid kohati täiesti lagedal maastikul, kus polnud vesise pinnase tõttu ka mingit võimalust maasse kaevumiseks, seisti vaenlasega sõna otseses mõttes silm silma vastu. Tõenäoliselt sellesse katlasse pidi viima meiega eelolev retk.

Ent läks siiski teisiti. Mõni tund pärast käsu saamist alustasime liikumist. Teel saime teada, et möödunud ööl, 12. märtsil, oli punaväelaste suurearvuline dessant tulnud üle Peipsi jää, pidanud Omedu küla all lahingu sakslastest rannakaitsjatega, langenuid olnud mõlemal poolel, kuid enamik dessantlasi murdunud siiski rannakaitsesest läbi ning valgunud ümbruskonna metsadesse. Omedu rannajääl lebas 4—5 vene sõduri laipa, sakslaste omad olid selleks ajaks ära viidud. Pärast õõbimist Tiheda ja Kükita külas asus meie pataljon koos mitme teise üksusega dessantlasi püüdma. Kohale sõitis ka diviisiülem kindral Hoffmann ning oli minulgi au saada ülesanne kindralihärralt isiklikult. Seejuures pidin õiendama kindrali eksitust kaardi lugemisel, mille eest sain pataljoniülemalt major Purgalt kõva peapesu: «Sa, kuradi advokaat, ikka sõjakohtu alla lähed ülemusele vastuhakkamise pärast!» Trööstisin majorit, et parem viga õiendada kui vale käsku täita. «Seiklesime» metsi kammides Ulvi, Lilastvere ja Kilbavere ümbruses mitu päeva, aga ühelegi «tulnukale» ei sattunud. Õhkkond oli siiski juba rindehõnguline ning see valmistas meid ette järgnevateks kuudeks. Jälitusoperatsiooni lõppedes jäime mõneks nädalaks Lohusuu ümbrusse, kus võtsime üle rannavalve. Siin saatsime mööda ka lihavõttepühad, saime kingituspakikesed «Eesti Rahva Ühisabil» ja kuulasime kingituste üleandjate — kahe daami südamlikke laule kodukotusest, heljuvast rukkiväljast ja muust hingelähedast.

Ja jälle tuli kompaniile käsk asuda rännakule põhja poole. Seekord viis tee mööda Peipsi põhjakallast Vasknarva külje alla. Peatusime männimetsas. Tegin visiidi Saksa pataljoni ülemale ja võtsin pimeduse tulekul hauptmannilt rindelõigu üle. Minu kompanii asetus umbes 400 meetri pikkusele kaldaribale Narva jõe ääres, parem tiib ulatus Peipsini. Rindejoone laiust ei saanudki mõõta. Kaarti polnud, sammudega mõõtmine võinuks aga kujuneda elukardetavaks. Kaldale olid kaevatud kaevikud, milles asusid ka vaatlus- ja kaitsepunktid. Ainult Vasknarva lossi varemis polnud müürijäänused võimaldanud kaeviku rajamist. Seal tuli ühest kaevikust teise pääsemiseks sooritada hüpe, kuid hüppaja oli vastaskaldale näha. Hauptmanni õpetuse kohaselt hüppasime ükshaaval: hauptmann esimesena, mina pärast lühikest pausi teisena ja käskjalg, Kuuse Juku, samal kombel kolmandana. Kuigi oli juba pime, oli vastaskaldal meie liikumist siiski märganud ning kõlasid lasud. Juku oli kaevikus liikumise hõlbustamiseks keeranud oma padrunitaskud küljelt seljale ja hiljem punkris «rakmeist» vabanedes märkas ta padrunitaskus kuuliauku. Täpsuskütt oli olnud ülesande kõrgusel, sest ainult mõni millimeeter jäi kuulil puudu Juku selgroost. Täpsuskütid saidki meie nuhtluseks, nende arvele langes mõni kuu hiljem ka meie ainukene haavatu, kes sai kuulitabamuse säärede.

Rindelõiguga harjusime varsti. Päeval tuli olla kaevikus, osa mehi punkreis puhkamas. Punkrid olid vesise pinnase tõttu madalad ning pidevalt tuli võidelda sissetungiva veega. Mitu korda päevas kandsid mehed pangede viisi vett punkrist välja. Saksa sõjaväekorralduse kohta võin ausalt öelda, et sõdurite varustamine oli vähemalt meie üksustes korralik ja häireteta. Toit osutus küll üksluiseks, supp oli enamasti tehtud kuivatatud taimedest, kuid lisaks anti mitmesuguseid konserve, millega rahuldati osaliselt meeste lihavajadust. Puudust tundsin kartulist. Esialgu otsisid mehed kartuleid põlenud majade

keldreist, mõnel õnnestus leida kartulikoopaid, kuid peagi olid kõik varud otsas. Pöördusin abipalvega Pärnumaa põllumeeste poole ja au neile, nad saatsid rindele kartuleid päris suurtes kogustes.

Nimetamisväärset sõjamõllu meil polnud, kuna kasutati peamiselt kergerehvi, suurtükivägi astus tegevusse harva. Vasknarva alevik oli selleks ajaks juba täielikult purustatud ja põletatud. Püsti seisis veel üks kõrgem kiviellamu, mille ristisime «valgeks majaks», ning kreeka-katoliku kirik Peipsi kaldal. Kuid varsti tulistati needki hooned põlema. Üsna õudne tunne oli, kui kirikukell tornist kukkudes viimast korda kumises.

Esimesel mail kostitasid «seltsimehed» meid turmtulega kahureist ja miinipildujaist, aga mingit kahju meile ei tekitatud. Panime meiegi oma «käkipressid» tööle, nii et maipidu oli täielik. Miinipildujate tulevahetust harrastati teistelgi päevadel. Seda tchti rohkem igavuse peletamiseks.

Vastaskaldal oli meile ohtlikumaks kohaks Skamja kiriku vare, mille müüride vahel ja keldris asusid nähtavasti täpsuskütid ja laskepessad. Vaatluspunkt peitus Peipsi kaldal, Narva jõe väljumiskohast vähe lõuna pool. Neist kahtlastest objektidest tuli lahti saada. Tegime selle kohta ettekande ja ühel õhtupoolikul toodi Jaama-Kuningaküla teele mörser. Minu kompaniil tuli selle valju liikumismürinat teatava aja jooksul miinipildujate paugutamiseks summutada. Järgmisel päeval tegi mörser oma töö. Kirikuvaremete maatasta tegemiseks kulutati kümme-kolme müürsku, vaatluspostile jätkus kolmest lasust.

Juuni keskel tehti mulle ettepanek sõita kuueks nädalaks Tallinna Tondile täienduskursusile. Läksin meeleldi. Tondil moodustati Eesti ohvitsridest 40-meheline rühm. Kursuste ülemaks oli hauptmann Muth, veendunud hitlerlane. Ta oli loobunud *Wehrmacht*'is oma kapteniaustmest, läinud teenima SS-vägedesse ja alustanud seal teenistusredelil nullist. Männikul juhatas ta kursusi siiski *Wehrmacht*'i hauptmannina. Oma kolmele pojale oli ta andnud truualamlikult ja pimeusklikult nimeski juhtide järgi: Adolf, Hermann ja Joseph. Õppused toimusid saksa keeles, suurt rõhku pandi taktikaliste ülesannete lahendamisele maastikul.

21. juuli hommikul tuli kapten Muth rivi ette nutuste silmadega. Ta tegi teatavaks, et «reeturid» on proovinud tappa Adolf Hitlerit, aga õnneks oli mõrvakatse luhtunud. Kapteni silmis helkisid veelgi pisarad, nii sügavalt oli teda vapustanud aktsioon «armastatud *Führer*'i» vastu.

RINNE LAGUNEB

Kursuste lõppedes sõitsin tagasi Vasknarva, kuid juba siis oli tunne, et mitte kauaks. Möödus vähe üle kuu. 18. septembri õhtul sain pataljoniülevalt käsu jätta õõ hakul kompaniiga maha positsioon Narva jõe kaldal ning alustada koos kooriga liikumist mööda Peipsi põhjakallast lääne suunas. Rindejoonele jätta hajutatult mõni paarispost, kelle ülesanne on aeg-ajalt vastaskallast tulistades simuleerida teatud aja vältel rindejoone püsimist. Täitsin käsu. Alustasime liikumist ja jõudsime pärast 24-tunnist rännakut umbes 40 km kaugusel asuvasse Tudulinna. Esialgu oli liikumine edenenud kiiresti, Kauksist alates aga tekkisid teedel ummistused, kuna Narva poolt valgus taanduvat sõjaväge siia tohutul hulgal. Oli veoautosid, hobuvoore, suurtüki- ning jalaväge. Eriti suur ummik tekkis Tudulinna, kuhu jõudsime õösel. Murdsime oma pataljoniga kuidagi takistustest läbi, kuid nagu selgus, tõi kiirustamine meile õnnetuse kaela: sattusime esimesena lõõgi alla.

Varahommikul peatas meie pataljoni rügemendiülem kolonel Kaerma, kes teatas lühidalt: punavägi on Tartu all rindest läbi murdnud ning Mustvee—Rakvere teeristil Avijõe taga istub Ivan sees. Just nende sõnadega selgitas ta olukorda. Meie pataljonile anti käsk: liikuda edasi Avinurme suunas, tungida üle jõe ja lüüa vastane positsioonilt välja. Pataljoniülem major Purga oli nagu ikka otsustavatel momentidel «kõrgendatud meeleolus», kuid suutis siiski kompaniidele käsud kätte anda. Minu kompanii sai käsu: ülesande tungida ühe rühmaga üle silla ja teiste rühmadega ületada jõgi sillast paremalt. See jäi minu ainukeseks meeste juhendamiseks lahingus.

Alustasime kõik koos liikumist Avinurme suurtas. Kella järgi pidi päike olema juba tõusnud, kuid seda võis ainult aimata: kogu ümbrust kattis äärmiselt tihed udu. Nähtavus ulatus vaid mõne meetrini. Võin kinnitada, et nii paksu udu ei ole ma ei enne ega pärast seda hommikut näinud.

Lähenedes jõele, käskisin rühmadel hargneda. Leitnant Taltsile andsin korralduse ületada oma rühmaga sild, ise liikusin teiste rühmadega kaldani sillast paremal. Ning siitpeale algasid segadused. Vastaskaldalt võeti meid vastu tiheda tulega, tagantpoolt aga pressisid peale teised väcüksused. Need segunesid omavahel, mees ei tundnud meest, udu kaotas igasuguse nähtavuse, jõekallas kihvas edasi-tagasi jooksjaist, osa viskus kõhuli, sest kuulipildujatuli tugevnes aina. See tundus tulevat eest paremalt. Andsin ahelikku-pidi oma meestele käsu ületada jõgi ja suruda need vastase tulepesad maha. Minu meeste vahele oli samuti siginenud võõraid võitlejaid. Üks politseipataljoni mees hõikas mind nähes: «Näe, ohvitser kah siin!», kuid kukkus samas selili. Kuul oli tunginud talle otse laupa ning surm oli silmapilkne.

Kordasin käsku ja hüppasin ka ise koos kahe käskjalaga vette. Nähtavus puudus, kuid vee solina järgi otsustades pidi järgnejaid olema mõlemal käel. Vesi ulatus peaaegu rinnuni. Jõudnud vastaskaldale, suunasime tule sinnapoolle, kus arvasime vaenlase laskepasa asuvat, ning suutsimegi nende kuulipildujad summutada. Liikusime jõest mõnisada meetrit edasi, ning kasutades lahingus tekkinud hetkelist vaikust, kirjutasin pataljoniüle-male ettekande. Teatasin üksuste jõudmisest üle jõe ning palusin edasisi korraldusi. Ratsakäskjalg Lõhmus, tubli Pärnumaa noormees, asus ettekandega teele ja kadus varsti udumüüri taha. Ning siis algas põrgu. Olime tõmmanud endale turmtule. Seekord näisid tulistavat suurtükid ja miinipildujad. Heinamaa podises ümberringi lõhkevatest mürskudest ja granaatidest nagu keev veekatel, kõigele lisaks paistis, et tuld antakse mitmest kandist. Äkki tundsin kergelt lööki südame piirkonda, näkku paiskas mulda ning paar sammu minust tagapool olnud käskjalg, turske talupoeg Pärnumaalt, kelle nime ma enam ei mäleta, kukkus. Granaadikild oli tal lõiganud kaela sügava haava, õnneks tuiksoont riivamata. Verejooks oli tugev. Kiskusin oma frentši voodri vahelt esmaabipaki, sidusin haava oskust mööda kinni, ja kuna ümbruses polnud enam kedagi näha-kuulda, võtsin kaaslase kukile ja hakkasin pommisaju all tagasi minema. Läbisin jälle jõe, seekord raske koormaga. Kuigi mees oli kaalult minust raskem, suutsin ta siiski kanda Avinurme kirikusse, kuhu oli tehtud sidumispunkt.

Rünnak üle jõe ja haavatuga tegelemine oli võtnud tükk aega ning olukord kiriku juures, kus pidanuks asuma ka kõrgem juhtkond, oli suurel määral muutunud. Mingit lahingu juhtimist ei paistnud enam olevat, vahest polnud seda ennegi. Meie pataljoni ülem ja adjutant leitnant Emil Paju olid küll veel kohal, kuid Paju otsis võimalusi äraminekuks. Ta teadis rääkida, et minu kompanii mehed olid enamikus juba tahapoolle liikunud. Läksin veel korraks sillale, kuid seal polnud enam kedagi. Leitnant Talts oli oma rühmaga kusagile kadunud. Hakkasin siis minagi astuma tagasi Tudulinna poole. Udu oli nüüd täielikult haihtunud. Võisin olla sillast mõnesaja meetri kaugusele jõudnud, kui märkasin teest paremal, võib-olla 100—120 sammu eemal, 3. kompanii ülemat leitnant Edgar Paisu koos käskjalaga oma ratsudel. Pais viipas tahapoolle. Vaatasin üle õla ja nägin tanki jõe poolt tulemas. Hüppasin teelt kõrvale ja heitsin pervest mõnekümne meetri kaugusel mätaste vahele kõhuli. Tank kihutas mööda, ja kuigi mehe pea ning kuulipilduja toru olid tornist nähtaval, ei märganud tankist mind. Küll aga pidi märgatama kedagi teist, sest vähe hiljem kõlasid kuulipildujavalangud. Siis tekkis vaikus. Rohkem polnud maanteel mingit liikumist märgata.

Kasutasin tekkinud pausi «inventuuri» tegemiseks. Võtsin kõik dokumendid välja, et need hävitada, ning leidsin oma rahakotist herneterasuuruse sakiliste äärtega granaadikillu. Selle lööki olingi siis ennist tundnud! Kuna rahakott oli pungil väärtusetuid idamarku, polnud killul jätkunud jõudu tungida südameni. Väärtusetuks muutunud rahapatakas oli päästnud mu väärtusliku (?) elu! Jätsin esialgu raha kui oma päästja alles, hävitasin aga kotis olnud fotod peale abikaasa oma.

Maantee oli täis mahajäetud varandust ja varustust. Siin oli autosid, hobuveokeid laske- ja toidumoonaga. Võtsin kaasa pätsi leiba ja rõnga vorsti ning pöörasin jõeäärseesse võssa. Varsti jõudsin veskitammini ja läksin seda mööda vastaskaldale talusse. Kuid ük-

sik naisterahvas, nähtavasti perenaine, oli lahingumürast ilmselt väga chmunud. Ta seiras mindki hirmunud pilguga. Tulin tulema ja jätkasin teed Tallinna suunas.

Lahtiseks jäi küsimus, mis sai leitnant Paisust ja ta käskjalast. Ning lahtine on see tänapäevani. Tema abikaasa, inglise keele õpetaja Pärnus, lootis veel mitukümmend aastat pärast sõda, kuni oma surmani, meest tagasi tulevat. Mina kardan aga, et mehel polnud tagasituleku võimalust. Kuna tema ja ta käskjalg olid ratsa, pidid nad laskevalmis kuulipildujaga tankistile paratamatult silma hakkama ja kuulud valangud olid tõenäoliselt suunatud just neile. Sel juhul võiks leitnant Paisu, toreda sõjakaaslase ja andeka noore ajakirjaniku haud olla umbes kilomeetri kaugusel Avinurme läbivast Avijõe ida pool maantee ääres.

Märkisin eespool, et lahingu käigus jõe ületanult saime tuld mitmest kandist. Nüüd, nelikümmend kaheksa aastat pärast seda lahingut, sain oma arvamusele kinnitust. Sini-mägedest Avinurme taandunud 20. SS-suurtükiväerügemendis teeninud mees, tollal noor vabatahtlik Viljandist, kinnitab, et nende üksusele oli antud käsk tulistada jõe vastaskaldal asuvat ala otsesihimisega, teadmata, et sinna olid juba jõudnud omad, s.t. osa minu kompaniist ja teisigi võitlejaid. Ega selles kõiges olnudki midagi erakordset. Puudus ju lahingu meiepoolne üldjuhtimine täielikult, kuigi jõudu läbimurdmiseks olnuks piisavalt. Minu ettekanne üle jõe tungimisest kohale ei jõudnud. 6—7 aastat pärast sõda kohtasin Tallinn-Väikese raudteejaamas juhuslikult Lõhmust ning ta rääkis, et oli pärast minu juurest lahkumist kohe haavata saanud. Ta oli jõudnud küll sidumispunkti, aga ülemusi seal enam polnud. Edasi oli ta toimetatud haiglasse, kuid näohaava tõttu jäänud siiski ilma ühest silmast. Teistpidi oli aga pikaajaline haiglasviibimine tulnud talle kasuks, sest see oli päästnud teda sõjavangina Siberisse saatmisest.

AVINURMEST VILJANDISSE

Avijõe kaldalt liikusin metsa pidi lääne poole, ja kui arvasin, et olen ohupiirkonnast väljas, heitsin samblale puhkama. Magasin mõne tunni ja jätkasin siis teekonda. Päägi kohtasin üht 2. piirikaitserügemendi võitlejat, Võru kandi meest. Lõime kampa ning seiklesime paar päeva mööda Virumaa metsi. Tudu jaamas pidime cinctavatele punaväelastele sülle jooksmas, viimasel silmapilgul õnnestus meil tõmbuda kõrgete küttepuuvirnade varju ning sealt metsa tagasi hiilida. Siitpeale oli selge, et ei tohi enam usaldada ühtki asulat: «külalised» võisid juba igal pool sees olla.

Jõudnud Viru-Jaagupi suurtesse metsadesse, kohtusime meestegrupiga piirikaitserügementidest. Mehed, neid oli 50 ümber, kuulutasid mind kohe oma ülemaks ning avaldasid soovi koos liikuda Tallinna poole. Ühtki tuttavat mul nende meeste hulgas ei olnud, sain aga teada, et kusagil oli metsasihi ületamisel saanud surmavalt pihta 3. piirikaitserügemendi ohvitser leitnant Talts. See pidi olema minu kompanii rühmaülem, kelle olin saatnud rühmaga Avijõe sillale Avinurmes.

Edasimineck osutus võimalikuks ainult õõsiti, sest kõigilt ümberkaudsetelt teedelt oli kuulda katkematut mootorimürinat. Paari päeva pärast sai mulle selgeks, et sellise hulga liikumine on ohtlik ja mõttetu. Ühel õöl tuli meil ületada metsa vahel suurem maantee. Kogusin mehed tee äärde kokku, keelasin omapead maanteed ületamast ja määrasin korra, kuidas gruppide kaupa üle tee hüpata. Sellest aga kinni ei peetud: kõik tormasid korraga teele, mitu meest takerdus metsaäärsesse traataeda ning seal rabeldes tekitasid nad oma relvade ja katelokkidega, kellel need veel olemas, valju kolinat. Kõik läks küll õnnelikult, kuid mulle oli klaar, et tegu ei ole enam sõjaväelastega, vaid lambakarjaga. Võtsin mehed metsalagendikule kokku ja ütlesin, et distsipliinilagedal jõugul pole mõtet kokku jääda. Loobusin salga juhtimisest ja soovitasin igaühel omal käel edasi minna. Jäin nüüd üks, kuna Võrumaa mees võttis suuna lõuna poole. Varsti kohtasin metsas kaht Eesti piirikaitsohvitseri, kellega meil oli ühine siht. Jätkasime kolmekesi: seltsiv ja avameelne leitnant Kalju Hannioui, mina ja endassetõmbunud leitnant, kelle nime ma ei mäleta.

Vahetasime oma vormirõivad taludes erariiete vastu. Mina sain kulunud ülikonna ja katkise kummimantli, ning kuna habegi oli kasvanud juba kaunis pikaks, võis mulle 33

eluäästa asemel vabalt anda 43. Ühe noore-metsavahi lahkesse perekonda jätsin oma käekella ja laulatussõrmuse ning andsin igaks juhuks ka abikaasa aadressi. Need ausad inimesed leidsid võimaluse esemete saatmiseks adressaadile, kuigi keerculiste olude tõttu alles mitme aasta pärast. Tänan!

Seigeldes Ambla kandis, sattusime juhuslikult õõmajale minu tuttavasse perekonda, kus meid võeti vastu nagu kallid külalisi. Kinkisin peremehele oma isikliku brauningu FN-7,65; tugevajõulise parabellumi jätsin igaks juhuks endale. Väinjärve vallas näppas üks julge tütarlaps meile vallamajast kolm *Ausweis*'i blanketti, millest tegime pesuhtsad näpupassid, sest põial oli igatüüpi alls ning tahma leidus talu korstnas piisavalt. Minust sai korrapealt 1901. aastal sündinud Jüri Raud. Olin muutunud kümme aastat vanemaks ning seega loodetavasti pääsenud kahtlustusest Saksa sõjaväkke kuulumises, kuna üldmobilisatsioon oli haaranud aastakäike 1904—1923.

Vahejuhtumiteta jõudsin Harjumaa piiridesse. Kose kihelkonna Võose külas lagunes «kolme musketääri» seltskond, sest mina pidin oma ärahõõrdunud jalgade tõttu jääma ühte lahkesse taluperesse maha. Leitnant Hanniotti ja ta kaaslane jätkasid teed Tallinna suunas. Ma ei kohanud neid enam. Alles 1991. aastal sain teada, et Kalju Hanniotti oli jõudnud Tallinna ja saanud mõne kuu kodus elada. Siis ühel päeval tulnud kolm venelast teda arreteerima, ta hüpanud teise korruse rõdult alla ja põgenenud. Seejärel elanud ta metsavennana Lelle ja Eidapere kandis, kuni üks endine sõjakoolikaaslane ta reetis. Hanniotti arreteeriti 1950. aasta oktoobris Pirita sillal ning mõrvati Tallinnas 1951. aasta suvel.

Mina lahkusin Vooselt pärast mõnepäevast puhkust. Perenaine andis mulle teemoo-naks ahjust võetud sooja leivapätsi, mille pistsin mantli hõlma alla põuetaskus oleva parabellumi kohale. Kuna pidin välja nägema tavalise lihttöölisena, läksin edasi külavaheteed mööda (praegu on seal asfalteeritud Peningi—Jäneda—Tapa maanteed). Alavere kandis nägin eemalt üht maanteekraavi vajunud Vene tanki, mille juures askeldas 4—5 sõjaväelast. Metsa pöörata ma enam ei tohtinud, sest see äratanuks kahtlust. Astusin siis otse edasi. Tanki juures käsutas poisikesekohtu ohvitser mu seisma ja hakkas mind küsitlema. Et ma ei mõistnud vene keelt, tekkis teineteise mõistmisega raskusi. Õnneks leidus meeste hulgas eesti keelt oskav Venemaa eestlane või Eestimaa venelane, kes asus tõlkima. Seletasin, et olen sadamatööliline Tallinnast, olin sõjapaos ja lähen nüüd töökohale tagasi. Esitasin ka oma näpupassi. Saksa sõjaväes teenimist citasin, samuti relva olemasolu. Ohvitser ütles, et otsib mind läbi ja laseb maha, kui relva leiab. Näitas mu punnis põuetaskule ja küsis, mida ma seal peidan. Näitasin leivapätsi otsa. Sellest piisas ja mul lubati teed jätkata. Ei tea, kas tegemist oli noore ohvitseri heatahtlikkuse või kogematusesega. Mõni vana sõjahunt otsinuks mind kindlasti läbi ja pole kahtlust, et ka Alavere metsa oleks tekkinud üksik tundmatu sõduri haud.

Kaugenesin rõõmuga paigast, kus olin tundnud kuklal külma surmatuult. Kui olin jõudnud sõjameeste silmaulatusest välja, põikasin metsa alla ja peitsin oma tulenuia suure puu juurte vahelisse õõnsusse. Küllap roostetab see seal praegugi.

Kulus veel mõni ohtuderikas päev, kuni jõudsin Rae valda isatallu. Kuigi meie suures peres (kahkksa last) oli alati valitsenud väga sõbralik ja ühtehoidev vaim, polnud meil kombeks üksteise haletsemine, hellitamine ega üldse avalikud tundeväljendused, kuid seekord langes ema mind õunaaias kohates põlvili ja tänas Jumalat kadunud poja tagasituleku eest. Kuna aga talus oli juba käidud omakaitsepealikust venda otsimas, mõistsin, et võin oma kodusviibimisega tuua kogu perle õnnetuse kaela. Poolteise päeva jooksul puhkasin end siiski korralikult välja. Vahetasin riidenärud, venna korraliku ülikonna ja mantli vastu, habeme jätsin esialgu ajamata, võtsin kaasa vajalikul hulgal teemoo ja alustasin uut matka, nüüd Viljandi poole.

Pärast rohkem kui 40 kilomeetri pikkust teekonda astusin Kohila lähedal sisse ühte viltsavõitu talumajja. Olin väga väsinud ja palusin õõmaja. Istusin sooja leivaahju kõrvale ja ajasime peremehega juttu. Ootamatult tulid tallu kaks NKVD ohvitseri. Õige sõjakalt nõudsid nad üht tapetud siga, mida olevat vallamajast neile lubatud. Kuna siga anda ei olnud, nõuti lammast. Lamba andmisest keeldus perenaine. Nüüd küsisid ohvitserid kukke või kana, kuid sellestki öeldi ära. Perenaine oli parajasti ametis leibade ahjust võtmisega ja ohvitserid küsisid siis üht pätsi endale, aga ei raatsinud sec ilmselt väga

ihne ja mõistmatu perenaine leibagi anda. Ohvitserid said pahaseks ja hakkasid mind pinnima. Tõlkis peremees, kes oli vene keelt «tudeerinud» tsariaegses vallakoolis. Algas vana laul: tuled Saksa sõjaväest, oled bandiit. Rääkisin jälle oma lugu Väinjärve vallast, kuid seekord tagurpidi, see tähendab, et töötan Tallinnas ja lähen kodukohta kaema. Mu jutt suutis ohvitseri vist veenda, kuid lahkudes käskisid nad mul siiski talust lahkuda. Ütlesid, et tulevad korraks veel tagasi, ja kui leiavad mind siis eest, lasevad mu maha.

Pererahvas sattus paanikasse. Mul paluti lahkuda, kuid olin liiga väsinud. Ütlesin, et lastagu maha, mina tahan magada. Ja magasingi sooja ahju kõrval hommikuni, sest ohvitserid tagasi ei tulnud.

Järgmisel päeval läbisin Kohila alevi ning sattusin varsti maanteel vastutulevale paarisajamehelisele kolonnile, mida konvoeerisid punaväelased. Meeste leivakottide ja varustuse transportimiseks oli kaasas 5—6 talumeest hobuveokitega. Talumeestelt kuulsin, et tegemist on Rapla ja Kohila kandis arreteeritud meestega. Raplas asuvat NKVD üksus, kes nabivat kinni iga meesolevuse vanusele vaatamata. Konvoitülem oli mind määrganud ja kutsus mu enda juurde. Algas jälle küsitlus tuntud teemal, ning kuna mu näpupass ei andnud ülemuse arvates õige passi mõõtu välja, käsutati mindki kolonni. Olin vang! Sammusin kolonnis vähemalt kilomeetri Tallinna poole, kuid siis palusin ühel talumehel, jälle kunagisel tsariaegsel koolipoisil, konvoitülemale selgitada, et ka temal, talumehel, on samasugune pass. Talumees tegigi seda, näitas ka oma näpupassi, ja taas toimus ime: mul lubati kolonnist lahkuda ja jätkata oma teekonda!

Jõudsin Rapla lähedale. Siin tuli olla ettevaatlik. Rapla poolt sõitis mööda raudteed mulle vastu raudteevaht käsidresiiniga. Peatasin mehe ja palusin selgitust olukorra kohta. See vana töömees ütles mulle isalikult: «Kui teil on midagi südamel, ärge Raplasse minge. Seal käib haarang. Jaama ooteruum on juba arreteeritud täis.» Asi oli selge, kuid väljapääs tuli leida. Palusin raudteelast, et ta võtaks mind oma abimeheks dresiinile, ehk õnnestub mul nii läbi lipsata. Mees mõistis minu olukorda. Ta ütles, et kontrollib eespool veel paari truupi ja võtab mind siis tagasisõidul kaasa. Nii tegimegi. Asusin dresiinile, vahetasin oma mütsi raudteelase vormimütsi vastu, ametimees istus ja mina lükkasin püsti seistes teibaga dresiini. Nii «purjetasime» Rapla poole. Saime õnnelikult mööda NKVD valvepostidest nii enne kui pärast Raplat, surusin tänutäheks oma abimehe kätt ja sammusin raudteed pidi edasi. Keava lähedal möödusin metsa kaudu neljast NKVD-lasest, kes seisid raudteel. Pärast ligi 50 km pikkust päevateekonda ööbisin ühes väikeses majas Käru jaama lähedal, järgmisel päeval läbisin takistusteta Türi linna ning sain siis 10—12 km priiküüti ühe jutuka talumehe vankril. Järgmise öö veetsin Võhma kandis eeskujulikus suurtalus, kus peremeheks osutus tuntud Tallinna vandeadvokaadi, 1924. aasta siseministri Theodor Rõugu vend. Ta tundis mind ajast, mil töötasin Eesti Maapanga esindajana Viljandis. Mind koheldi teretulnud külalisena, mängisin perepöögadega malet ja aitasin neil lahendada matemaatikaülesandeid.

Järgmisel hommikul ootas ees viimane teelõik: Võhma—Viljandi. Liikusin raudteed pidi, sest purustatud rööbaste tõttu rongid ei käinud. Kuigi olin tublisti väsinud, jõudsin enne päikese loojumist oma 35 km pikkuse teekonna läbi marssida. Jämejala juures nägin ühel küngal seismas punaväelasest valvurit. Et mets parajasti lõppes, oli raske mööduda temast märkamatuks. Jäin nõutult pöösaste vahele ootama. Aga ka soldatil oli peagi asja pöösastesse. Õnneks läks ta teisele poole. Pani vintpüssi pöösa najale, laskis püksid maha ja asus oma loomulikku häda leevendada. Kuna olin ühest anekdoodist kuulnud, et Vene soldatil võtvat see toiming kaua aega, mispärast tsariarmee mõeldud välja isegi automaatseadeldis püksinööpide avamiseks ja sulgemiseks, otsustasin riskida. Möödusin välkkiirelt valvepostist, ja kuna ta oli toimingusse «jäägitult süvenenud», ei märganud ta mind. Tänu taevale! Tee Viljandisse oli vaba!

LÜHIKE HINGETÖMME VILJANDIS

Viljandis leidsin abikaasa ja äia-ämma täie tervise juurest, kuid perekond tervikuna oli üle elanud suuri kaotusi. Tütar oli kohtunikust abikaasa ja kolme lapsega sõitnud Tallin-

na ja kuuldavasti pääsenud Saksamaale sõitvale laevale, vanem poeg oli ohvitserina läinud samuti Saksamaale, noorim poeg aga lennuväe abiteenistuslasena jäljetult kadunud.

Jäin esialgu koju paigale, et end välja puhata. Jõudetundidel meenutasin rindel ja tagasiteel läbiclatud päevi ning oma kaaslast. Voodis puhaste linade vahel meenus võitlus kaevikusõduri alaliste vaenlaste täidega. Kaevasime endale paar saunapunkrit, tühje raudvaate ahjuks leidis küllaldaselt, raudtorusid korstnaks samuti, ning saunad said priimad, kuigi vesise pinnase tõttu väga madalad. Paremas olukorras oli 3. kompanii ülem leitnant Edgar Pais, kelle lõik asus Peipsi põhjakalda liivaküngastes. Sinna sai ta chitada normaalse kõrgusega ja kahe ruumiga sauna. Selle sauna laval toimus ka meie kirjanduslik võistlus, samuti laureaate autasustamine, Lugu oli nii.

Leitnant Pais oli leidnud ühe maja varemeist mängukorras kitarri. Olin kunagi kitarri veidi tinistanud ja õpetasin nüüd ka sõbrale mõne lihtsama viisi saadet. Paisule meeldis criti üks laul, mis jutustas õnnetust tütarlapselt, kes kallimast hüljatuna hüppas jõevõogudesse. Et ma teadsin ainult esimest salmi, otsustasime 24 tunni jooksul kumbki ise luuletada 4-salmilise laulu «Õnnetu tütarlaps». Tekstid pidime andma žüriile, mille esimehiks palusime parajasti Vasknarva mail viibinud sõjakirjasaatja, noorsookirjaniku Evald Paikre. Ümbrike avamine ja võitja autasustamine pidi toimuma järgmisel päeval Paisu sauna laval. Auhinnaks oli ette nähtud rikkalik söök ja jook. Võistlus saigi teoks, ja kuna mõlemad luuletused tunnistati «kõrgeklassiliseks», anti mõlemale autorile esimene auhind.

Evald Paikre kirjutas sellest loost ja pikemalt ka Paisu saunast ühes ajalehes, kuid ma pole seda artiklit enam leidnud. Samast saunast oli juttu ka «Eesti Sõnas» nr. 217, 17. septembrist 1944, millele sattusin alles nüüd, 1992. aastal. Artikkel pajatab «Vanemuise» teatri rindetrupi külaskäigust Narva rindele ajavahemikul 24. august—13. september 1944. Mäletan hästi seda külaskäiku. Trupist on meeles Velda Otsus-Teffel, trupi juht Harry Teffel, Udo Väljaots, Ella Lukk-Kudu ja duett Eduard Põltsamaa—Johannes Kepp, kes laulis rindemeeste südamesse laulu «Külm oled sa, Põhja valge naine».

Kontserdi lõppedes palusime trupi oma pataljonile külla. Sõidutasime nad oma asukohta, metsa Narva jõe kaldale, vedruvankritega, ise husaaridena vankrite kõrval. «Eesti Sõna» kirjutab, et vanemuislased käinud ka kuulsas saunas, kus uksele ilutsenud silt:

«Siit viid kaasa cluteele
puhta ihu, rõõmsa mee!»

Asjaosalisena võin 48 aastat hiljem õiendada, et rindemeeste silt mainis «ihu» asemel hoopis üht p-tähega algavat kohta ihul. Vanemuislased märgivad veel väga lahkelt kostitamist ja kingitusi rindemeeste poolt. Seegi vastab tõele. Meil oli, millega külalisi vastu võtta. Tavalise toidunormi kõrval jagati meile mitmesuguseid maiustusi: neid sai odavalt osta marketendri korras ning iga kuu anti veel lisaportsjon maiustusi nn. *Sumpfzulage*-soolisa nime all, kuna asusime soisel maastikul. Joodavat kraami saime osta päris suures valikus, raha oli küllalt.

Vanemuislased asusid meie juurest tagasiteele «Juudilaagrisse», oma peatuspaika, õösel. Pimeduses vilkusid ümberringi lendlevad tulesädemed, mis äratasid erilist vaimustust trupi naisliikmeis. Küsinusele, mis need on, vastasime, et need on erilised helkivad lendpõrnikad, mida ei esine mujal. Ei maksnud daamidele seletada, et tegu on Ivani «tervitusel», leekkuulidega — vastaskaldalt oli nähtavasti märgatud meie poolt tavalisest suuremat liikumist.

Kodus rindecolusid meenutades ei saanud mööda ka vahekorras sakslastega. Pataljoni juurde oli määratud Saksa sidcohitser, kellega tuli sageli kokku puutuda. Neid oli järgemööda mitu meest, mina mäletan lähemalt kahte. Ülemleitnant Wiegand pidi olema Berliini Ülikooli õppejõud, filoloog. Ta oli väga intelligentne, tark ja arusaav. Võlgnen talle tänu ühe tobeduse ärahoidmise eest. Kord sain diviisist ülesande koostada 10-liikmeline rünnakugrupp ühe ohvitseri juhtimisel ja saata see õöpimeduses üle Narva jõe «keelt» tooma. Protesteerisin ägedalt niisuguse meeletu ettevõtmise vastu: see tähendaks meeste surmasaatmist, kuna jões oli vool kiire ja vastaskallas mineeritud. Protest ähvardas mulle karistuse kaela tuua, kuid ülemleitnant Wiegand mõistis ja toetas mind ning rünnak jäi ära.

Teine sidcohitser, leitnant, kelle nime ma ei mäleta, oli aga pesueht *Hitlerjunge*.

Purjus peaga solvas ta üht meid kaaslast, ja kuna ta pärast ei mõistnud vabandadagi, panime ta pataljoni ohvitseridega boikoti alla. Rääkisime temaga ainult ametlikku juttu, rohkem mitte sõnagi. Poisu pidas vastu terve nädala, siis palus meid kõiki kokku, vabandas kõigi ees ja tunnistas pisarsilmil: ta poleks võinud kunagi uskuda, et Eesti ohvitserid on nii kindla sõnaga ja üksmeelsed.

1944. aasta oktoobris tuli hakata mõtlema, kuidas edasi elada. Vaja oli leida töökoht, sest Saksa margad olid muutunud nulliks, kraam jäänud Pärnu-korterisse, kust ei olnud «tervisele kasulik» minna seda otsima. Juhuslikult kohtasin Viljandi tänaval linna täitevkomitee esimeest Arkadi Punga, sõjaeelset muusikaõpetajat ja koorijuhti. Pung tundis mind kui pangaametnikku ning tema eestkostmisel sai minust linna rahandusosakonna vanemrevident. Asusin osakonda organiseerima, kuid mõne päeva pärast ilmus ajalehes teade Punaarmee mobilisatsiooni kohta. Mehi kutsuti sõjakomissariaati ja selle käsu alla käisin minagi. Läksin, aga kuulnud, kes ma olen, saatis sõjakomissar, major, Venemaa eestlane, mind linna komandandi juurde. Saatjaks andis mulle punnis tagataskuga väga morni mehe. Komandandi jutt oli lühike: Saksa armee ohvitserina pidin minema Tartusse, kus mind tahetavat diviisi staabis üle kuulata. Ta käskis mul minna koju ja oodata, kuni saan temalt, komandandilt, vastava kutse. Tartusse pidin kaasa võtma kolme päeva leivakoti.

VILJANDIST TARTU KAUDU VALKA

Kutse tuli kahe päeva pärast ja ühel 1944. aasta päikesepaistelisel oktoobrihommikul seisime nelja mehega Viljandi komandantuuri ukse ees Lossi ja Jakobsoni tänava nurgal. Olin korralikus ülikonnas, jalas äia tuliuued kamassid, turjal raske leivakott vähemalt nädala moonaga. Ülejäänud kolm komandantuuri nimekirja kantut olid noormees Viljandimaalt, üks noor jugoslaavlane ja sakslane Willy. Meie «julgeolekut» kindlustas kuus püssimeest seersandi juhtimisel. Neljakesi kahekaupa ravis, püssimched ees, taga ja külgedel, alustasime marssi Tartu poole.

Omavahelist kõnelemist ei keelatud, ning nõnda sain oma kaaslaste kohta üht-teist teada. Viljandimaa noormees oli viidud komandantuuri sellepärast, et tal polnud ette näidata ühtki isikuttõendavat dokumenti. Umbes 45 aasta vanune Willy, talupoeg Lõuna-Saksamaalt, oli teinud kaasa kogu viis aastat kestnud sõja ning sattunud vangi Viljandi lähistel, kus ta oli jäänud väeosast maha hõõrdunud jalgade tõttu. Jugoslaavlaselt aga ei kuulnud me midagi, kuna ta ei mõistnud ühtki muud keelt peale oma emakeele. Kuid arvata võis, et ta oli kuulunud Saksa armeesse.

Sakslane Willy oli kartlik mehike. Ta uuris alatasa minu arvamust meie eeldatava saatuse kohta. «Kas lastakse maha?» oli ta selleks ajaks, kui jõudsime oma esimese päevateekonna lõppu Oiule, vähemalt kümme korda küsinud. Mida teadsin mina vastata?

Õõbisime Oiul ühes väikeses talumajas. Magasime paljal põrandal, mu uni oli kaunis rahutu, Willy aga ei saanud vist silmagi kinni. Äkki raputas ta mind õlast ja sosistas, et seersant viinud paar püssimeest välja ja jätnud need sinna. Willy oli küps: valmistutakse meie mahalaskmiseks. Ütlesin pahaselt, et lastagu või maha, mina tahan magada, ja pöörasin teise külje. Võimalik, et see oli mu saatuse suhtes määrav. Nimelt tundsin külje all kerget raginat. Olin rindel saanud suurtükiväehauptmannilt mingi mürgiampulli. Milleks see Saksa ohvitseril kaasas oli, ma ei tea, mina aga olin selle igaks juhuks kaasa võtnud mantli hõlma õmmelduna. See ampull oligi nüüd praginaga purunenud. Pidasin juhtunut saatuse sõrmeks ja otsustasin, et elu pärast tuleb võidelda, mitte kohe alla anda. Küsisin seersandilt luba õueminckuks, kõrvaldasin kemmergus mürgijäljed mantlihõlmalt ja läksin uuesti magama.

Järgmisel hommikul teekonda jätkates püüdis seersant minuga vestlusse astuda, aga et ma teadsin vene keelest ainult, et «kaevutee on tarooga ja must lehm karoova», ei tulnud meie vestlusest midagi välja. Seersant arvas nähtavasti, et ma ei räägi temaga sihilikult, ja solvus vist. Ta hakkas jutlema soldatitega, jutust aga kõlasisid sõnad, nagu

intelligent, bandiit ja isegi rastreljat, mis manitsesid ettevaatusele: viimaks on Willy aimdus siiski õige? Ent midagi peale kirmise ei juhtunud.

Teise öö veetsime Puhjas jällegi viletsas majakeses, kus peremeheks oli eesti keelt kõnelev venelane. Nähtavasti vältis konvoiülem suuremaid talusid, mis tuli meile kahjuks. Neis onnides ei pakutud meile süüa ja vaevalt seda seal jätkunukski. Et aga minu kaaslasel olid täiesti toiduta, pidin neid kõigi kolme päeva jooksul oma seljakoti arvel võõrustama.

Tartus paigutati meid endise «Võru» restorani keldrisse Riia ja Võru tänava nurgal. Seal väikeses ruumis oli ees juba umbes 80 meest, nende hulgas leitnant Orumaa Viljandist oma kompanii riismetega, 40—50 mehega. Olime Orumaaga tuttavad Viljandi-päevilt. Nüüd käis ta oma meestega lennuväljal tööl ja oli arvatud ka toidule, kuid meile, neljale uustulnukale, süüa ei pakutud. Et minu moonakoti sisu oli juba otsakorral, tuli hakata abi otsima. Poetasin igaks juhuks läbi aknatrellide ühele möödujale sedeli ja palusin selle edasi anda oma vennale Rudolf Põldmäele, kes töötas Rahvaluule Arhiivis ja pidi tõenäoliselt olema Tartus. Kiri leidiski adressaadi ja vend toimetas kohale pätsi leiba. Rohkemaks ei ulatunud ka tema võimalused toiduvaesel ajal. Olgu lisatud, et vennagi «priipõlv» kestis veel vaid mõne kuu. Edasine tee viis ta viieaastasesse vangipõlve Komimaale ning seejärel seitsmeks aastaks asumisele Oniski oblastisse Tšerlaki linna, kuhu ta abikaasa Aino Undla-Põldmäe 1949. aasta 25. märtsil küüditati koos kahe väikesepojaga.

Toidu muretsemiseks tuli meil keldris midagi välja nuputada. Ja me leidsime tõepoolest ootamatu lahenduse. Tundsin Orumaad hea laulumehena, kes oli Viljandi Helikunsti Seltsi meeskooris esinenud solistinagi, ja kuna ka mina olin noorpõlvest alates laulnud mitmes kooris (muu hulgas kuus aastat Tartu Akadeemilises Meeskooris Richard Riitsingu käe all), laskime õhtutundidel kahekesi laulud valla. Mina tenor, tema bariton. Ju pidi meie laul midagi pakkuma, sest mõnigi jäi akna taha «kontserti» kuulama. Nii korraldus see paaril õhtul. Varsti olid kuulajad välja uurinud, mis masti meestega tegemist, ja peagi saime tänulikelt naistelt mõnegi piimapudeli, leivapätsi ja leivakõrvastki. Tänu sellele ma keldris veedetud nädala jooksul nälga ei tundnud ja olen seepärast naljatades nimetanud end «kutseliseks lauljaks»: 4—5 päeva oli ju laul mu ainukeseks ülalpidamisallikaks.

Ent «laulja»-karjäär lõppes varsti. Ühel oktoobrihommikul rivistati meid — peale Orumaa omade — kõrtsi hoovile üles, toodi veel paarkümmend meest mujalt juurde ning 50—55-meheline salk astus kõrtsihoovist välja. Suund võeti lõuna poole. Liikuma pidime neljakaupa kõrvu, rivist välja astuda ei tohtinud, samm vasakule või paremale tähendas hoiatamata tulistamist. Konvoiülemaks oli määratud staršinaa Saša, temale alluvaid konvoisoldateid oli kaheksa. Meiega liitus noor seersant, kes ei kuulunud konvoisse.

Esimeseks öömajaks sai Nõo kauplus. Väikeses toakeses ei jätkunud kõigile lamamiskohta, seepärast pidi suur osa ainult istuma. Osa soldateid viibis samas ruumis, Saša aga kõrvaltoas, kus jorutas laulda või kimbutas perenaist.

Saša oli erakordselt huvitav tüüp. Juba esimesel päeval selgus, et ta on parandamatu joodik. Nägime teda sõitmas kellegi talumehe vedruvankril, lai rõugearmiline nägu punetamas. Eksperdi hinnang kõlanuks: keskmisest kõrgem joobeaste. Korraks peatus vedruvanker vangikolonniga kõrval ning Saša hõikas meie hulgast ühe noormehe nimepidi välja. Talumees vahetas tollega mõne sõna. Järgmisel hommikul oli noormees kadunud. Tekkis kohutav skandaal. Saša rivistas meid üles, sõimas ja lärmas ning lubas kõik maha lasta, kui veel mõni teeb katset põgeneda. Ühe pooltobeda sibericeestlasest konvoisoldati käsutaski seina äärde mahalaskmisele, luges mehele ette oletatava kohtuotsuse, mis põgenemise võimaldamise eest pidi kindlasti tulema, ise aga seisis, sõrm automaadipäästikul, «surmamõistetud» ees. Käskis ohvril enne mahalaskmist veel palvetada. Õnnetu mees laskus kuulekalt põlvile, pomises ristiskäsi midagi palvetaolist, nuuksus kuuldavalt. Alles siis ütles Saša päästva: «Laadna!» Mees jäeti ellu, aga teda hoiatati: kui keegi peaks veel põgenema, oled esimene, kes maha lastakse. Me ei mõistnud, miks oli Saša just selle mehe ohvriks valinud, kuid arvata võis, et sõduri rahvuse pärast. Ikkagi «esto-

nets», kuigi sündinud ja kasvanud Siberimaal ning «maailma õilsaimas armees» isakest Stalinist teenimas.

Järgmistel päevadel õppisime Sašat lähemalt tundma ja mõistsime, et kogu see põgenemise ja mahalaskmise lugu oli puhas lavastus. Ilmselt oli põgenenu tollesama talumehe poeg, kellega Saša oli terve päeva vedruvankril sõitnud. Kindlasti oli talumees andnud talle poja eest tubli lunaraha pluss suurtes kogustes puskarit, sest selget päeva Saša enam ei näinud.

Teise õõ saatsime mööda Elvas ühes tühjas majas. Elanikud olid lahkunud nähtavasti alles hiljuti, sest majakraam oli suures osas alles, ehkki «revideerimise» jäljed märgatavad: raamatud mööda tuba laiali loobitud, kapid-kummutid lahti lõhutud.

Tartust alates olin astunud rivis kõrvu väga tagasihoidliku ning mureliku vanema mehega, kelle perekonnanime nimetamiseks mul puudub tema järglaste volitus. Mees oli kõrgema haridusega, ohvitser, teeninud juba tsaariarmees, kutselt õpetaja, viimasel ajal algkoolijuhataja. Ta oli paljukogenud inimene, valdas suurepäraselt vene keelt, millest meil oli oma ühistes seiklustes hiljem väga palju kasu. Kuna mul oli juba tekkinud selle sümpaatse härrasmehega sõbralik vahekord, sain teada ka tema loo üksikasju, mis olid nii traagilised, et väärisksid lähemat käsitlust «Memento» mälestustekogumise raames. Nimetan teda järgnevas sõber K-ks.

Sõber K-l olid kahjuks jalas peennahast säärikud ja need olid juba hakanud silma ka Sašale. Hommikul enne meie Elva-õõmajast väljaastumist käskis ta mehel säärikud jalast ära tõmmata ja võttis need «hoiule» oma kaenla alla. Polnud Saša mure, kust teine pidi midagi jalga saama. Õnneks leidsime kapi tagant paari vanu kamasse, mis kõlbasid kuidagi veel kasutada, ja see paar pidi sõber K-d kaua teenima. Kolmanda rännakupäeva õhtuks jõudsimel Rõngu valla Laisa suurtallu, kus asusime öökorterisse ruumikasse peretuppa. Siin saime esmakordselt kahe nädala jooksul sooja sööki. Millest me seni olime elanud? Põldudel käisid parajasti koristustööd, peksti teravilja, võeti kartuleid, koristati juurvilja. Kolonni peatuspaikades leidis ikka häid inimesi, kes tõid pätsi leiba, keedetud kartuleid või kaalikaid-porgandeid. Ka Saša oli hankinud mõne pätsi leiba. Laisa talus võttis ta aga asja tõsisemalt: siia tuli ta suure sealihakamakaga, küsis pererahvalt kartuleid-kapsaid ning siis keedeti Petseri kandist pärit rätsep Persidski ülemjuhatusel supp missugune. Pärast õhtusööki pani Saša meid põhkudele sõõri istuma, jalad ette sirutatud, ning me pidime kuulama purjus mehe loba. Saša jutt oli seosetu. Ta lubas meid kiiresti toimetada sihtpunkti ning hoiatas jälle põgenemiskatse eest. Teadagi lõppevat iga katse surmaga, sest tema käest ei pääsevat ju keegi. Ise kõndis ta ringi keskel ja silmitses istujate jalavarje. Taipasin, et sihikule on võetud minu äia kamassid. Kui Saša oli jälle läinud oma õistele seiklustele, vahetasin kamassid taluperenaise käest vanade kottade vastu, samuti andsin ära oma korraliku mantli, mille vastu sain näruse poolpalitu, värv luitunud, vooder katkine, vatitükid ripnemas, pealisriie kohati auklik.

Järgmisel hommikul pani Saša meid jälle ringis põrandale istuma ja käskis jalad välja sirutada. Korralikke kamasse polnud enam näha ja ta küsis, kes on oma saapad ära vahetanud. Hoidsin hinge kinni: reedetakse mind või mitte? Ei olnud seekord reeturit, aga võimalik, et igaüks polnud mu saapaid tähele pannudki. Saša kullisilm oli neid aga märganud ja nüüd tuli järjekordne vihapurse. Mõistagi oli tal selleks tõeline põhjus, sest minu saapad toonuks talle ju hea laari puskarit ja võib-olla muudki. Ta ähvardas jälle meid kõiki maha lasta, endal sõrm muudkui automaadipäästikul, kuid ähvardus jäi seegi kord täide viimata. Meiega kaasatunud noor seersant, kellele Saša räuskamine ja ähvardused olid muutunud väljakannatamatuks, astus märatseja juurde ja palus tal käituda vangidega inimlikumalt. Vaheleastumine oli Sašale mõistmatu, mitme «kolmekordse» saatel lajatas ta seersandile kõrvakiilu. Seesant ei lõõnud vastu, ütles ainult rahulikult: «See läheb sul, Saša, kalliks maksma!» ja lahkus ruumist. Tagasi ta enam ei tulnud. Saša lärmas ja ropendas nüüd lahkunud seersandi arvel ja unustas mu kamassid. Rahunedes andis ta paarile sõldatile käsu võtta mõni mees kaasa ja minna külla toitu otsima. Pakkusin ennast ja saingi välja meelt lahutama.

Külarahvas suhtus meisse väga mõistvalt. Oli ju enamikul mõni pereliige sõjateedel tagasi tulemata või juba kõndimas Toone jõe vastaskaldal ning selletõttu oldi meie vastu helded. Saime hulga toiduaincid, mis võimaldas Persidskil jälle valmistada korraliku

lõunasöögi. Täiskõhuga vedelesime tegevusetult põhkudel kuni õhtuse magamaheitmiseni. Alles südaööl ilmus kohale kõrge ülemus Saša isiklikult. Seekord oli ta kaasa toonud priske kantsaka seapekki. Mehed acti magamast üles, Saša ise pani pliidi küdema, käsutas perenaiselt välja kõik pannid, lõikas oma käega pekikantsaka viiludeks ja praadis need rätsepmeistri abiga ilusasti pruuniks. Tuline ja rasvane pann sabapidi käes säri-semas, müts kuklas, plotski suus tolmamas, astus Saša nüüd iga mehe nina alla (meid oli püsti käsutatud) ja laskis võtta tulise lihaviilu pannilt oma käega. Abimehed organiseerisid ka tüki leiba praeliha juurde ning söömaaeg kujunes ülipidulikuks. Saša ise oli äärmiselt liigutatud sellest hästi väljakukkunud tseremoniist. Ta ei jõudnud oma purjus mehe pudikeelega ära kiita nõukogude võimu ja selle isalikku suhtumist inimesse kui kõige kallimasse varasse, olgu kas või vaenlasesse, Eriti aga palus ta meelde jätta seda hoolitsust, mis tema, Saša, isiklikult oli meie suhtes ilmutanud.

Ent see polnud veel kõik. Saša oli sattunud õigesse sõiduvette, tema vene temperament lõkkele löönud. Ta keerutas mõne türu kasatšokki, märkas äga siis, et puudub muusika. Nüüd meenus talle Baieri talupoeg Willy. «Hei, kamraad!» hüüdis ta. «Laula, Willy!» Mida pidi vaene Willy tegema? Muidugi laulma, kui kõrge ülemus seda soovib. Aga mida? Saša tuli ise appi. «*Wiener Blut! Wiener Blut!*» hakkas ta oma kareda häälega ragistama kuulsat valsiviisi. Ka Willy avas oma registrid, kuid Saša katkestas teda kohe, «Mitte nii!» kisas ta. «Lavale! Lavale!» Ta tõi kõõgist tabureti, käskis Willyl sellele ronida ja valsiviisi uuesti alustada. Ja Willy laulis. Laulis vananeva mehe häälega loo ot-sast lõpuni maha. Saša säras vaimustusest, plaksutas tugevasti ja leidis järjekordse põhjuse nõukogude korra kiitmiseks. Mõeldagu ometi: ülemus jagab südaööl oma käega lihtrahvale liha ja leiba ning kosutab veel ka maailmakuulsa valsiviisiga!

Pidu lõppenud, käsutati mehed tagasi magama, Saša ise aga kadus jälle küla peale. Uuele landile, tõenäoliselt varastama või automaadi ähvardusel talunikelt välja pressima.

Paar järgmist päeva möödus umbes sama päevakorra järgi. Mehed logelevad põhus, Saša käib korraks kohal neid lugemas. Ikka on tal meeste vahel kõndides sõrm automaadipäästikul. See tekitab juba hirmu, sest tarvitseb pidevalt auru all oleval maniakil oma väriseva käega vähe tugevamini päästikule vajutada ning suur õnnetus osutuks vältima-tuks.

«Sanatoorne puhkus» Laisal kestis mitu päeva. Nähtavasti polnud Sašal mingit tahtmist meid kiiresti kohale viia. Oli ju temagi elu siin väga mõnus. Ümbruskond näis olevat puskaririkas, talurahvas andis vangide jaoks toiduaineid peaaegu piisavalt, Saša ise sai end nähtavasti küla peal lahedasti välja mängida. Mida ta seal päevade ja ööde viisi tegi, kus liikus ja märatses, jäi meile saladuseks.

Ent Laisa õnnepäevadele tuli ootamatult kiire ja ooperlik lõppvaatus. Viiendal päeval ilmus Saša koju enne lõunat. Uhkelt taluvankril, kaks prisket lammast kinniseotult vankripäras määgimas. Kohe käsutas ta asjatundjaid ühel lambal pead maha võtma, mida supihimulised mehed ka heameelega tegid. Alles soe lambakere tükeldati ning pandi talu karjaköögi suurde patta. Kartulid-kapsad juurde ja Persidski asus kulpi liigutama, mehed vesiste suudega suppi ootama. Roog polnud veel valmis, kui kohale ilmusid kaks vanainimest, ilmselt peremees ja perenaine talust, kust lambad toodud. Nad tulid ülemusele kuriteo üle kaebama, kuid kellele sa kaebad, kui ülemus on rõõvel ise. Saša oli jälle parajas joobeastmes, ta kuulas kaebuse ära, surus automaaditoru peremehe rinnale ja näitas peaga suunda värava poole. Hallpea astus mõne sammu tagurpidi, pööras siis ümber ja kadus nii kiiresti kui võimalik, naine tema kannul. Neid saatis Saša metsik naer ja sõim.

Ent naer katkes kohe. Õuele sõitsid kaks vankrit kuue-seitsme sõduriga. Üks neist, seersant, kargas kohe vankrilt maha, tormas Saša juurde ja käsutas: «Käed üles!» Saša püüdis haarata oma automaati, aga seersant oli kiirem ja vajutas oma tulenuia Saša rinnale. Ebaledes tõstis Saša värisevad käed. Seersant käskis tal tagurpidi vankri juurde astuda, tegi ta relvituks ja käsutas vankrile istuma. Seejärel sai Saša kuulda, et ta on vabastatud konvoiüleva kohalt ja arreteeritud ning läheb teel tehtud sigaduste eest tribu-nali alla. Mehe käed seoti selja taha, mis näitas, et ta patud on ülemuste silmis küllaltki suured.

Sõduritega koos oli tulnud tagasi ka see seersant, keda Saša oli kõrvahoobiga karistanud. Ta astus korraks Saša ette ja ütles. «Ma hoiatasin sind, Saša, aga sa ei kuulanud.

Nüüd on sul lõpp. See on tasu ka kõrvakiilu eest.» Muidu nii sõjakas Saša oli kui ümber sündinud ja kuulas kõiki epistleid nagu talumehe lammas, kes määgis pärast paarilise pattapanekut vankris veel kaeblikumalt kui enne. Kaks pilti olid väga sarnased.

Sõdurid võtsid Saša kaasa ja pöördusid Tartu poole, uus seersant aga teatas, et nüüd on tema konvoiüleml. Supp oli nende sündmuste jooksul valmis saanud, sõime kõhud kõvasti täis, nagu oleksime teadnud, et see jääb kauaks ajaks meie viimaseks maitsvaks lõunasöögiks kodumaa pinnal.

Peremees ja perenaine olid nähtavasti eemalt jälginud sündmuste kulgu Laisal. Nähes Saša äraviimist, riskisid nad uuesti tulla, said veel elava lamba koos vankri ja hobusega tagasi ning sõitsid väravast välja. Meie ajasime palitud selga, võtsime oma vähesed asjad kaasa, kogunesime rivisse ja hakkasime astuma Valga poole. Hoiatus oli sama nagu alati: keegi ei tohi rivist välja astuda, samm paremale või vasakule toob kaasa tulistamise.

Uus seersant käitus viisakalt. Ta ei sõimanud meid ega oma alluvaid, hankis ööbimiskohas kah midagi söömiseks, laskis öösel korralikult välja puhata ning viis meid järgmisel päeval Valga laagrisse. Seal pidi kuulduste järgi ees olema juba kahe tuhande mehe ümber, ja sealt algas minu pikk teekond «külmale maale». Millal, kuidas ja kuhu, sellest on kirjutatud ühes teises mälestuste peatükis.

Mai 1992

Hasso Krull

Kirjandus ja raha

Tõusen hommikul, sest lapsed tahavad kõik korruga kambas poodi minna: nemad tahavad leiba, ja mahla, ja veel midagi «nämmat». Võtan taskust raha, sellest saab vähemalt leiba ja saia. Keegi on raadio lahti keeranud. Kroon tuleb ülehomm, siis hakatakse raha vahetama. Õnneks jätavad niisugused teated mind külmaks. Paar nädalat ei ole viitsinud enam töötada, süüa ka ei ole, tühja kõhuga lihtsam niisama logelda. Midagi võiks ju lugeda. Nüüd vaja vaatama minna, mis lapsed poes nii kaua teevad, kindlasti on seal järjekord. Ongi: toon nad sealt, juba poole saba pealt, lihsalt joonelt ära, sabades ma ei seisa. Kõige väiksem nutab muidugi oma «nämma» pärast, aga jah, selleks poleks mul nagunii raha olnud. Kodus mängib raadio ikka, öeldakse, et arveldusi hakatakse tegema alles 29. juunist. Hm. Tarvis oleks kellelki laenata, kui on veel kellelgi rublasid alles, nii palju, et raatsib ära anda. Nüüd nutab väike laps jälle, ma olen õõsel «loometööga» tegeldes mingid tema leivakannikad ära söönud, mis laua nurga peal vedelesid. Mis teha. Saadan lapsed ema juurde, emal on mõni päts leiba, ise keedan vahepeal od-
rajuhust putru. Vett ja soola on. Revolvrit oleks tarvis, kuskil lähedal võidakse õõsel tulistama hakata. Tegelikult ei peaks siis niisama vaikselt kardina taga istuma, vähemalt kui tead, milles on küsimus. Või ei, see on juba uljaspea mõtlemine. Raadio ikka lahti: räägitakse midagi naljakat. Pensionäridele on nüüd mitme kuu pension välja makstud. Mis selle rahaga teha, keegi ei ütle. Järjekorras ka ei jaksa nad seista, ostavad siis lihtsalt turult banaane, söövad neid, aga vaat sellele ei pea seedimine vastu. Kõhud on kõigil lahti.

Noh, pole viga, küll elavad krooni tulekuni kuidagi ära, või kui ei ela, siis surevad: ongi hea. Saab E. Vabariik kasutust inimmassist lahti. Pankuritel ka lahedam sõita, kui ei kooserda tee ääres nõrgukesi vanainimesi, mõni astub veel teele. E. Vabariigis elagu ainult noored, tugevad, terved ja väga rikkad.

«Tahtsin öelda lihtsalt seda: kui adressaadiks ei ole rahvahulk, on täitsa õiglane, et rahvahulk sulle ka ei maksa. See on poliitiline ökonomia. Nõndaviisi, ja ma väidan ikka, et kunstiiteos (mis on seda nime väärt ja tehtud teadlikult) on hindamatu, tal pole kaubanduslikku väärtust, ta ei saa ennast tasuda. Lõppjärelendus: kui kunstnikul ei ole tulusid rendist, peab ta nälga kõngema! Arvatakse, et kirjanik, kuivõrd ta enam ei saa elatise-
raha suurematelt, on seega palju vabam, palju õilsam. Kuid kogu ta sotsiaalne õilsus seisneb nüüd selles, et ta on võrdne võrtspoodnikuga. Missugune progress!» (Flaubert' i kirjast George Sandile, 12. detsember 1872.)

Mitte kuidagi ei suudeta meil selgeks rääkida kirjanduse ja raha küsimusi. Põhjused jaotuvad kaheks. Üks on puhta inertsivald: kuidas võtta omaks, et teatav kultuurilis-ma-
janduslik tingitus on jäädavalt ära pühitud ja tuleb oma mälust kustutada? See näib olevat eelkõige vanemate kirjanike probleem. Teine on poliitiline vastasseis, kus parempoolsuse eestääkijad püüavad üsna selgrootule üldsusele selgeks teha, et nüüd on meil ainult üks jumal: Maksimumaksja, ja kui tarvis, tuleb temale ohvriks tuua paljugi sellest, mis oli meile seni kallid. Muidu pole «nagu Läänes». Väljapääs on eraviisilises toetamises, nimelt sponsoraluses ning mingites alles tekkimata fondides, lõpuks ka selles, kui kirjanikud «tööle hakkavad» ja enam lihtsalt ühiskonna seljas liugu ei lase nagu enne. — Need kaks valda on avalikes vaidlustes teineteisest tavaliselt lahuamata.

Tegelikult on müidugi tegu täiesti erinevate asjadega. Keegi ei saa vastu hakata muutunud olukorrale, säilitada uues tingituses vana struktuuri fragmente. Vähemalt ei sobi see Eestisse. Teine asi, et kirjanduse enese seisukohalt on täiesti ükskõik, kas teda toetatakse jumaliku Maksimaksja või mõne teise, veelgi jumalikuma heategeva annetaja rahadest. Kui raha leitakse, on raamatuid võimalik trükkida; kui ei, seda ei tehta. Teatavast palju kõrgemast vaatepunktist lähtudes võime müidugi öelda, et ka viimane asi on tegelikult ükskõik, et see on õieti tühine probleem, midagi täiesti madalat ja profaanset «püha eraomandi» ülevusega võrreldes. Mida tähendab Maksimaksjale üks kirjandus? Kas hakkab Tema oma kõiketeadva-kõikenägeva silmaga seda üialgi lugema? Ärge olge lihtsameelsed. — Kuid kirjandus ise oma armetus profaansuses neid kõrgemaid motive paraku ei mõista. Talle, lollikesele, on ükskõik seegi, kuidas tema finantseerimise konkreetset vormi ühes või teises poliitilises kontekstis ideoloogiliselt määratletakse.

Viimasega tahtsin ma õieti öelda seda, et kirjandusele väljaspool igasuguseid poliitilisi dihhotoomiaid on primaarne alati tema enese vahetu eluõigus, ja see, missuguste teede kaudu see eluõigus saavutatakse, saab oluliseks alles tulenevalt tollest eluõigusest enesest. Kui oleks vastupidi, oleks kogu sõjajärgses (või sõdadevahelises — mõelgem praegusele talvesõjale) mitte-välis-Eestis kirjutatu paljas pahn ja suure osa raamatukogusid võiks lihtsalt maha põletada. Asi pole aga nii. Võib koguni öelda, et pärast teatava eluõiguse saavutamist (60-ndad) kirjandus koguni domineeris ajuti oma finantseerimise vahendite üle, selle kontrolli üle, mida nende vahendite kaudu sai kehtestada. Miks siis aga arvatakse, et praeguses Eesti Vabariigis hakatakse maksimaksjate rahadest toetama ainult kõige mannetumat kroonikirjandust? (Tõsi küll, mõned sümptomid viitavad tõesti sinnapoole.)

Kuid, nagu ütlesin, kirjandusele on teda finantseerivate rahade vormiline päritolu ükskõik, vähemalt kuni teatava piirini (see oleks, kui maffia või peituläinud KGB otsustaks äkki hakata kirjandust sponsoreerima). Kirjandusele on, pärast tsensuuri kaotamist, esiteks tähtis, et raamatud ilmüksid, ja teiseks, et kirjanikud ei sureks või ei lakkaks olemast kirjanikud, hakates näiteks ajakirjanikeks. Müidugi oleks hea, kui oleks olemas palju fonde, ja eriti erakapitalile looduid (eeldades, et need oleksid riiklikest kuidagi sõltumatamad, vabameelsemad). Mis aga siis, kui neid fonde ei ole? Miks peaks vahendajast kapitalist, kelle silmis Eesti territoorium on ainult kaubahoov ja sinne elanikkond ilma igasuguse tootliku väärtuseta, hakkama toetama kohalikku kultuuri? Mida ta ise vaevalt küll tarbib. Eesti konteksti tundes näib fondide tekkimine praegu üsna utoopiline.

Lapsejuttu, nagu võiks kirjanik «minna tööle», ei tahaks siin kõne alla võtta. Nii võib kahtlemata rääkida ainult keegi, kellele kirjandusliku töö kestvam pingutus täitsa tundmatu. Müidugi võib kirjanik tööl käia (muide, minu meelest teebki seda enamik praegusi eesti kirjanikke — üleskutse on siis tegelikult sisutu). Kui aga üleeme, et kirjanik «peab» tööl käima, kõlab see natuke mauüsilikult. Seda küsimust ei tahaks, jah, tõsiselt arutada. Pealegi ei suudaks Eestis ka «töötav» kirjanik ühki valitud teost oma kulu ja kirjadega avaldada. Abirahade süsteem on hädavajalik. Kõigepealt kirjastamiseks, seejärel kindlasti ka teatavat loominguulist tüüpi kirjanike toetamiseks. Kui nüüd keegi arvab, et sellisel viisil võib ainult hõlbuelu armastav parasiit «maksimaksja», «rahva», «püha eraomandi» vms. kulul rikkaks saada, kurtku oma muret vanakuradi vanemale.

Olgu veel kord rõhutatud: kirjanduse seisukohalt pole esmatähtis, missuguste kanalite kaudu nimelt kultuuri finantseeritakse, vaid et teda üldse finantseeritakse. Olgu sotsialistlikult, olgu turumajanduslikult — ükskõik. Kirjandus iseenesest pole ei parem- ega vasakpoolne. Võib küll öelda, et Eestis esinevad mõned kirjanikud praegu parempoolselt positsioonilt. See aga pole ju kirjanduslik, vaid nii-öelda klassipositsioon. Marksistlik termin on siin omal kohal. «Vaba Euroopa» raadio esitab teatavat poliitilist suunda, millel on peale kõige muu — ei, kui hirmus — ka oma klassimarkeering. On õige, et see klass (Maksimaksja suure algustühega) on teistsuguse Eesti kujundamisel kõige oluli-

sem. See aga ei tähenda, et ta otsustaks kõigis küsimustes kõige asjatundlikumalt või suudaks kuidagi üle vaadata oma erahuvidest. Vastupidi, just neid erahuvisid ta silmas peabki — see on teda ülesehitav tingimus. Majanduslikult vähegi paremal järjel olevas Eestis polekski sellest midagi katki, aga praegu on.

Toetamist ei vaja mitte ainult kitsalt kirjanduse enese formatsioon, vaid kirjanduselu üldse. Mõtlen eelkõige raamatukogusid. Tõelist moodsat raamatukogu Eestis praegu ei olegi; mis on, on mingid nopmed. Raamatukogud tuleb alles luua. Ja enne veel on vaja korraldada rahvusvaheline laenus, maksu see ka päris tublit raha. Seda kõike ei tohi teha raamatukogude lugejate arvel, vaid vastupidi, neile soodustusi tehes. Jõudma peab ka selleni, et suudetaks korraldada võõrkeelse kirjanduse müük Eestis vägagi laias valikus. Sest oodates, kuni turumajandus «ise» need asjad korraldab, jõuab ehk mõnigi koolipoiss juba halliks minna.

Miks oli kirjutise alguses, enne teema juurde tulemist, lugeda niisugune väike meelega lahuspala: selleks, et oleks kohe alguses nähtavale toodud pind, millest esitamisele tulevad kirjanduspoliitilised seisukohad on võrsunud. Praegust olukorda Eestis võiks ikka veel iseloomustada kui hilinevad, soomlastega võrreldes viiskümmend aastat takkajärele alanud talvesõda. Tahame, et see talvesõda lõpeks edukalt. Ometi on nüüdse reaalpoliitiliselt mõeldes selge, et kunagi, olgu või saja aasta pärast, võib veel tulla tagasilööke. Kas või sellepärast ei tohiks Eestis kirjandust jätta paljalt mingisuguse «turu» hooleks. Ütleme, lihtsalt hüpoteetiliselt, et iseseisvusel tuleb kunagi veel üle elada raskemaid päevi, ja siis oleks pinnas ka uue vastupanukultuuri loomiseks ometi olemas. Ilma kultuurilise põhjata ei ole ükski rahvuslik vastupanu kuigi pikk.

OLLA ON MITTE OLLA — EI MINGIT KÜSIMUST

Doris Kareva: «Maailma asemel».
«Perioodika», Tallinn, 1992. 48 lk. («Loomingu Raamatukogu» nr. 9.)

Jumal lõi maailma kuue päevaga, seitsmendal ta puhkas. Ma ei tea, kas Doris Kareval kulus «Maailma asemel» loomiseks just kuus korda kuuskümmend päeva. Niikuinii ei ole Jumala päev ja inimese päev ühepikkused. Kui aga Berdjajevi kombel vaadelda ajalugu Jumala traagilise armastusena inimese vastu, saab Doris Kareva luules näha inimese traagilist armastust Jumala vastu. Ta ei pruugi oma laadis olla maailmas ainuke, küll on aga seesugune ehe ja jäägitu maailmatraagika erakordne eesti luules. Ehkki ma ei tea, kuivõrd sellist luulet ülepea eesti luuleks nimetada. Usun luuletajat, kui ta kuulutab: «... mul pole rahvust, sugu ega vanust.» (Lk. 24.) Ja mis sellest, et need luuletused on kirjutatud juhtumisi eesti keeles ja kirjutaja ise on nõrke, võluv Kristuse-ealine eesti daam ja mitte vanamehest torupillipuhuja šoti rahvusseelikus. Sellise luule tõlkimine või tõlgendamine vajab tundlikke silmi ja kõrvu, avali hinge ja südant.

Eesti luulearvustajad on sageli komistanud Ants Orase eeslele naisluuletajatest. Hallnukratel okupatsioonipäevadel oli hinge soendav nentida, et Eesti on naisluuletajate arvult ühe elaniku kohta esikohal maailmas. Statistiliseks üksuseks sai ka Doris Kareva. Statistika statistikaks, kui aga luulet ennast peajasjalikult sooliste tunnuste järgi lahti mõtestama hakata, satutakse teataval luulekõrgusel varem või hiljem umbteele. Lemmikskala DK mõõtmiseks on olnud Under-Alver. Otsekui ilmas teisi poeete ei oleks, juhul kui võrdlemiskihk veres. Äkki sobiks paar Uku Masing — Juhan Liiv paremini? Esimesena laulis maakeeli armastusest ju hoopis Kristjan Jaak Peterson. Kui aga mõelda kõigile, kes enne DK-d on surmast ja armastusest kirjutanud, siis võiks sarnasuse otsinguil ette lugeda otsatu jada kõikvõimalikke luuletajaid idast läände ja antiigist tänapäeva. Ilma et me kriipsuvõrragi oleksime DK luulele lähemale jõudnud. Ja kui piinlikult täpne analüüs näitakski, et DK-s on underlikku paar promilli rohkem või vähem kui alverlikku, ei oleks meil selle teadmiseга midagi peale hakata. Kas luulet

peabki ülepea mõistma? Võib-olla lasta tal vabalt endasse voolata.

Eelnev jutt ei tähenda, nagu peaks DK luule puuduma, kui tahetaks mingil põhjusel kõiki eesti naissoost luuletajaid üheskoos tutvustada. Ja muidugi, kui seitsmekümmendate põlvkond otsustab välja anda kogumiku, oleks seegi DK-ta mõeldamatu. Ja kui järg isamaaluule antoloogia kätte jõuaks, peaks seal olema koht ka DK luuletustel, ehkki ma pole tema luules kordagi kohanud sõnu «Eesti», «kodumaa» vms. Tema täpseimad kohamääratlused on «Pelgulinn», «Dorpat», «kaubamaja», «sadamakõrts».

Kui luuletajat kellegagi võrrelda, siis vahest tema endaga, eelneva loominguga. Aga ons sellelgi mõtet? Kas Jumala loodut — taevast, maad, valgust, merd, taimi, loomi, inimest — peab ilmtingimata omavahel võrdlema? Nii on ka luuleloominguga. «Armuajaga» sai otsa DK eelmine loomispäev. See nimetu, mille ta lõi, oli minu meelest tasakaalustatud, valusnukker, täiustühi, lõplik. Armuaeg, mis oli antud, sai otsa. See oli olnud suhteliselt staatiline aeg, kus peaaegu kõik oli veel omal kohal. Asemele pidi tulema kas tõeline aeg, unenäoaeg, piinaaeg, loomisaeg — ei tea. Ei muutunud aga sedavõrd aeg, kuivõrd maailm ise. Pealkirja all «Maailma asemel» voolab meie ette sootuks dünaamilisem, kaootilisem, asendatavam, muundatavam, vahetatavam, pööratavam maailm. See on teine riik, mida eelmisega ühendab peamiselt looja käekiri. Kui tolles eelmises, traditsioonilisemas maailmas tehti mõnikord vahet vanuse, soo ja võib-olla ka rahvuse järgi, siis nüüd ei peata neid enam miski. Uude maailma on üle tulnud märksõnad «Sina», «Mina», «armastus», «maailm», aga kas ka nende tähendused?

Ma ei tähtsusta pealkirja üle. Aga see pealkiri — «Maailma asemel» on oma kahe mõttelisuses kõige järgneva võti. Milline on maailm, mis on loodud eelmise asemel, aga mille ase on ikka tolles eelmises, pärismaailmas? See, mille kohta DK ütleb: «Maailm, mu ainus, mu armastus, /ega/ ma iial su aset ei jaga.» (Lk. 44.) Millega on siin tegu: kas ei jaga luuletaja maailma aset teistega või oma aset maailmaga? Kindlasti aga on see maailm, mis pole veel valmis. Millest muidu hüüatus: «Oo maailm, ole suurem!» Ja teisal nending:

«Maailm ununeb, moondub ja voolab.» (Lk. 26.) Nagu tõeline looja ikka, on DK ka mässaja. Ta ei vaata maailmale alt üles nagu millelegi, mida peaks kartma või aupaklikult kummardama. Ei, maailm on talle partner, üks paljudest ja üksainus. Maailm maalib nõiamärke (lk. 14), maailm on nauding, kannatus ja mõte (lk. 27), aga ka muinasjutt, üllatav mälestus, legend (lk. 44.) Maailm on nii armsam kui armastus, aga ka lihtsalt see, kellel käiakse vaid külas (lk. 25), see, millelt võib nagu trammilt maha minna (lk. 40), ja see, kes on kogu aeg möödas (lk. 44). Maailma aseme juhatab DK lugejale kätte ainult üks kord: «Teiselpool mind,/ minuksmuutumist, endaksaamist,/ sündi, sulamit, selgimist,/ avaneb avatus—/ vaata,/ see mõõtmatus oleme meie,/ see mõte on maailma ase.» (Lk. 14.)

Märksõna «maailm» liigub sujuvalt luule- raamatu esileheküljelt viimasele. On võluv see viis, kuidas autor näib ühel leheküljel olevat unustanud, mida ta eelneval sama maailma kohta öelnud. Meie silme all muljub ta vormituks saviks maailma, milles ei toimu midagi, et siis luua ikka ja jälle midagi uut ning eriskummalist.

Juba DK varasemas luules täheldati märksõnade tinglikkust, mõistete nihutatust, struktuuride avatust. Mitte miski pole päris see, mis ta peaks koolitarkuse järgi olema. On maailm, on armastus, on armastuse mõlemad pooled — Sina ja Mina. Mehe ja naise vaheline erootiline armastus voolab äkki teisale, tundmatusse. «Su keha — kerge, külluslik ja õrn,/ kord lill, kord leek, kord ookean,/ siis põrm —/ on jumaliku tuju visand vaid/ maailmamitmuses. Su uitlev vaim/ ent otsib venda, kadund kaksikut.» (Lk. 23.) Ons see erootika, kui kirjutatud on: «Su suu/käis, liikus üle mu keha/kui eksinud lambatall —/ kord näksides kõrberohtu,/ kord häälitsedes: oh jää!» (Lk. 21.); või: «Ma liibun Su ligi, ma vaikin —/ ma vaikin, ma varjan —/ ma varjan, ma vajan Su valu,/ ma otsin kui oopiumi/ Su himurat, hämarat, haju- vat, vajuvat,/ otsatut ookeani —/ rändtähtede peegeldust veres.» (Lk. 19.) Või on need tähendussõnad ja neist tuleb nagu «Saalomoni ülemlaulust» otsida religioosset mõtet?

Vähem kui eelnevais luuleraamatuis on otsesõnu juttu armastusest ja surmast. Märksõna «surm» ilmub esmakordselt nähtavale alles 28. leheküljel. Imselt on õigus neil, kes on väitnud, et armastus on DK elamisviis, sest kaudseid vihjeid surmale ja armastusele jagub siingi, ning on võimalik, et mõistete nihutamise täiuslikkuses on DK jõudnud sinnamaale, kus «surm» kõige vähem surma ja «armastus» armastust tähendab. Just nagu surijat mängiv näitleja on filmimishetkil oma surmast kauge- mal kui kunagi enne või kunagi hiljem. Või nagu pomofilmi võtetel, kus on tõelist erootikat vähem kui missal.

Veel põnevamad on DK «Sina» ja

«Mina», need «Maailma» kõrval konkurentsi- tult troonivad kaksikud. «Sina» on nii vari (lk. 18), mõte, sõna (lk. 31) kui ka «Mina» modi- fikatsioon. «Mina» vari, mõte, Maailm ise ja ka palju muud. Samas on «Mina» ja «Sina» võrdse mahuga, neid saab omavahel vahetada. Tekib paradoks, kus «Mina» on võrdne «Sinu» pluss «Maailma» pluss «Minuga». Eks luules ole kõik võimalik. «Sina» ja «Mina» on opositsioonis, samas aga üks. Kõik on endas, seega ka luule pole muud kui traagiline armas- tus iseenda vastu. Kõik on vahetatav, kumma- tigi draama jääb. Olla on samas mitte olla ja enam ei mingit küsimust. Armastusel, luulel ja surmal nagu Jumalalgi ei ole sugu või on nad korraga mõlemasoolised. Looja ei ole kunagi lihtsalt naine, lihtsalt mees. Kõige kõrgema luule puhul freudistlik luuleseletus ei kehti. Freudism nagu marksismgi on ennast ammen- danud. Seda mõistmata võib arvustaja isegi rangelt sootuis ingeleis hakata «tiivulisi tädi- sid» nägema.

«Maailma asemel» kirjutanu asetab tahe- s- tahtmata maa ilma tasemele, s.t. suhtleb maailma kui võrdsega. Siit ka kiuslik küsi- mus: äkki on luuletaja oma salateadvuses sil- mas pidanud sihti olla maailma tasemel. Kui see nii on, siis kumma: kas selle maailma, mis jagab Nobeli aurahasid, või tolle teise, milles valitsevad Jumal, armastus ja mõte? Pean seda eeskujutuks ja murranguliseks luuleraama- tuks, mis erineb oma olemusega soodsalt kõi- gest sellest, mis on seni eesti keeli kirjutatud. See on hüpe suurde maailma, õnneks aga kau- gel täiuslikkusest ja ka luuletajate lõpust, oht, mis pärast «Varju ja viivu» vapustavat mõtte- täpsust, vorminappust ja sisutihedust tekkis. «Maailma asemel» on oma mässulises loo- mingulisuses lõpetatuse, surma antitees. Enam pole tarvis arutada, kas teispoosus on olemas või mitte. Selles luules on teispoosus sama- hästi siinpoosus, kui siinpoosus on teispoos- sus. Nii nagu elamist võib vaadelda suremisviisina ja suremist elamisviisina.

Kui miski on maailmas luule, siis «Maail- ma asemel» on seda kindlasti. Ja sellele vaata- mata, et DK ei viljele sonette ega teisi klassikalisi luulevorme. Analüütik võiks DK-l avastada koguni vigaseid luuleridu, mille pa- randamine annaks samasuguse efekti nagu Tuklal Liivi kohendamine. Soovitaksin võtta seda luulevihikut tervikuna, takerdumata luge- des niihästi üksikluuletuste pealkirjadesse kui ka üksiksõna mõtetesse. Selle puhul nagu tõe- liselt hea luule puhul üldse pole tähtis, et ta on luule, sama hästi võiks ta olla proosa, maal, sümfonia, evangeelium, filosoofiline trak- taat.

DK luule on ajatu nagu inimese tragöödia- gi. Ometi võiks poliitikalull tähendamissõna- de kaudu ära seletada Eesti Vabariigi taassünni loo. Lugege, seal on kõik sees — ka tankid, august, Moskva, Vabaduse väljak. Nii

nagu Tšernobõli katastroof Johannese ilmutu-
seraamatus. Äng, joovastus, pettumus, vaidlu-
sed, trots, ahastus, lootus, ka tahtmine kõik
sinnapaika jätta on seal sees.

DK luule mõjub paradoksaalselt. Seda
võib nautida nii erotomaan kui ka moralist.
Nii see, kellele maailm on ääretu voodi, kui ka
see, kellele maailm on reeglite kogu. Võima-
luste paljusus võimaldab võtta seda luulet kui
osavalt serveeritud kitši inglite, teatraliseeri-
tud armastuse ja muu seesuguse kaubaga. Sa-
mas ei näe kõrgkunsti ihaleja siin vähimatki
maitselibastust. Ka ingel, võib ta öelda, ei ole
ju tavaline, vaid murdumisingel. Keelepedant
võib leida ühildumisvigu, segaseks jäävaid
mõttearendusi, lõpetamata lauseid. See aga ei
sega. Enamgi veel, kui harjumuspäraselt peaks
luules sõnavalik tähendama kõike, siis siin ei
täienda sõnad omaette midagi, määrav on
mõttetervik. Luuletustest võib välja lugeda
kristliku lunastussõnumi, aga ka budistliku
nirvaanaihaluse. See raamat on ühtaegu vana-
mehe elutark, filosoofiline maailmakäsitlus,
teisalt aga kapriisse plika jonn asjade pärast,
mida muuta ei saa. Raamatut saab lugeda
pöccmina, vaadelda apokalüptilise pildina,

nautida filigraanse filmina. Kui Ristikivi aja-
loolisi romaane on soovitatud interpreteerida
fuugadena, miks mitte võtta DK luulet süm-
foonilise pöccmina. Aga «Maailma asemel»
võib lugeda ka juhuslike ridade kaupa, et neist
ehitada mosaiikseid tervikuid.

See on raamat resignatsioonist, maailmast,
kus midagi ei toimu, mis on mõõdas, millest
tulcb väljuda. Kummatigi on see viimaste
aegade kõige elurõõmsamaid teoseid. Maailm,
surm, armastus — kõik on võrdsed partnerid,
loova inimese võrdsed partnerid. Inimese tra-
giline armastus Jumala vastu on kõige tavali-
sem elu, mida me iga päev elame. Midagi
hullemat ei ole lihtsalt olemas. Jumal on ini-
meses, inimene on Jumalas ja kumbki väljas-
pool ennast teineteiseni ei pääse.

See on täiuslik raamat, mis tõestab veel
kord, et miski täiuslik poleks täiuslik, kui
veelgi täiuslikum poleks võimalik. Ja kindlasti
on see raamat, mida on võimatu arvustada. Ja
kui ikkagi arvustatakse, siis selgub, et arvusta-
ti «Maailma asemel» asemel midagi muud.

Ott Raun

KIRJANDUS OTSIB SUHET

Mihkel Mutt: «Pingviin ja raisakass».
«Kupar», Tallinn, 1992, 94 lk.

Mihkel Muti uut romaani võiks võtta näitena,
kuidas niisugune suhteliselt aeglase reaktasioo-
niga ja konservatiivne asi nagu ilukirjanduslik
proosa otsib kiiremate ja suuremate olumuut-
tuste aegadel oma spetsiifilist suhet uue tege-
likkusega. Ja mingil moel leiab ka.

Ühelt poolt on kindlasti tegu julgustükiga.
Mahult küll üsna mõõdukas, on «Ping-
viin. . .» kahtlemata romaan, ja ega ei meenu-
gi naljalst teist samažanrilist teost, mis oleks
samamoodi läinud otse oma kirjutamisaasta
värskete reaaliide kallale. Väigisi tuleb pähe ro-
maani ingliskeelne nimi *novel* ja sealt edasi
omakorda novelli maakeelne nimi *uudisjutt*.
«Pingviinis. . .» ühineb autori kirjanikuvilu-
mus tema ajakirjanikukoolituse ning -koge-
mustega. Ehk võtab mõni tulevane uurija
võrrelda Muti praegusi ilukirjanduslikke töid
tema enam-vähem samaaegsete elureportaazi-
de ja vestetega. Äkkhüpotesina ütleksin, et
žanrid pole mitte ainult segunenud, vaid isegi
nagu vahetusse läinud. Kui mitte nüu, siis
valdava tooni poolest, mida ühel ja teisel pu-
hul kasutatakse. «Pingviin. . .» on krehvtisem,
kurjem ja följetonim, reportaazid sellega võr-
reldes eelhoiakuvabamad ja näiteks Moiša-
vestes hooti lausa eepiliselt elutargad ja
leebusse suunduvad, — kõik vastupidi kui
vana lugejarahjumas celdaks. Kuid see oleks

omaette teema. Ja eks ole üks luuletaja juba
mõne hea aja eest öelnud midagi kirjanduse ja
ajakirjanduse kohta igaviku (või oli see Juma-
la) vaatevinklist.

Aga julgustükk igatahes. Teisalt on autor
asja endale ka suhteliselt lihtsaks teinud, tõm-
mates uute nähtumuste kirjule karjale ümber
enam-vähem arhetüüpse kompositsiooni tara:
peategelase teeleminck, hulk üksteisele järg-
nevaid kohtumisi, poole peal vahekokkuvõt-
ted, hämming ja teatav ristteemoment
(«Pingviinis. . .» I ja II osa murdekoht), uus
sõakas algus, kohtumine nüüd juba suuremate
kaladega (Dušman) ja vastavalt suurem pettu-
mine. Järelduste halastamatu sõnastamine
(Riho suu läbi), seejärel veel kord kiire ülekäi-
mine kogu loost (taaskohtumine kõigiga Uue
Erakonna asutamisüritusel) ja tagatipuks paar
põrguringi süvenevat resignatsiooni ja pohme-
lust, mis lõpeb küll mingi uuele katsele mine-
ku aimusega, kuid nüüd juba sootuks sünges
valguses. Peaaegu «Odüsseia», kuid selle olu-
lise vahega, et mis tahes mõttes koju jääbki
jõudmata. Kui mitte lugeda koduks kibedat
(või vähemalt esialgu sellisena tajutatvat) tõde-
must, mis niisamuti kuulub arhetüüpsete val-
da, kõlades kaasa sellistega nagu «pole midagi
uut siin päikese all» või «loll saab kirikuski
peksa» või «c'est la vie». Siinses konkreetsu-
ses esineb see niisugusel kujul: «Seda kuuldes
mõistis Eff lõplikult, et ka Eesti Vabariigis ei
hakka ta kuhugi sõitma, ja jääb ikka kruvike-

seks.» Et neid, kes sõidavad (ega ole järelikult kruvikesed — või on sõitvad kruvikesed?), on valdavalt näidatud väga kuni üliväga ebaseadlikult valguses, välgatab romaani päevakajase sotsiaalproteesi tagant ka mingi sügavama tragismi idusid: keegi, kellel on peaaegu monomaaniline kirk (antud juhul reisimine), ei saa seda realiseerida, sest see eeldaks oma põhilistest tõekspidamistest üleastumist. Kuid tragismini asja siiski ei viida, ja kuidas Eff sõitjatesse, nende tegudesse ja juttudesse ka ei suhtuks, kaldub ta ennast süüdistama rohkem rongist mahajäämises kui moraalses jäikus.

Kirjelatud skeem kui üks inimese teekonna klassikalisi valemide toimib kindla peale. Tegelasega, kes seda teekonda läbib, pole lugejal raske samastuda, sest ikka kannab see keskmise inimese, igamehe, Vana Aadama jooni. Nii ka Eff, kes on parasjagu mugav ja minnalaskev, kuid siiski vaid teatud piirini; kes on osanud kujundada enam-vähem (seni) vettpidava kompromissi oma võimete, väliste võimaluste ja sisetunde vahel ning kes läheb küll mõnikord õige hõlpsasti ja lihtsameelselt kaasa uduste unistuste ja teiste inimeste kuulutustega, kuid sama ruttu pöördub ka tagasi oma kahtleva ja korralekutsuva terve mõistuse juurde, olgu see talle siis tema plaanide ja hirmude seisukohast kui tagasikiskuv tahes. On kindlasti õnnestunud käik, et kokku on viidud ühiskondlike muutuste aeg ning peategelase ealine vajadus oma isiklikus elurutiinis midagi muuta. Kaks tükki satuvad kohastikku, esimene õhutab teist takka ja teine otsib esimeses realiseerumismõistuses — ja õigupoolest oleks päris huvitav saada vastus naiivlugejalikule küsimusele, mis Effist edasi saab. Sest see l e s tegelikkuses, millega ta nende kaante vahel kokku juhitakse, ta oma õnne ei leia. Ikka jõuab Eff selleni, et autor on sunnitud selgelt ja otsekoheselt nentima midagi taolist nagu «juba mitmendat korda sel päeval tahtis ta kergel kujul oksendada».

Kas retsensent peaks ette võtma ka nii hullu ülesande nagu romaanis pakutava tegelikkuse läbivõrdlemine sellega, mida tema (retsensent) peab objektiivseks tegelikkuseks? Teiste sõnadega, kas retsensendi kujutlus «üleminekuperioodi» Eestist või Tallinnast, selle tüüpide, kommetest ja olukordadest langeb kokku romaani autori (ning tema protagonist) omaga? Sellest teotsast eelistaksin mõõda hiilida, et mitte sattuda kriitilise realismi (millise õilsa traditsiooniga Muti romaan ilmselt kõige selgemini seostub) keerukate, kapriisete, ühtaegu pedantsete ja suvaliste konventsioonide pädikusse (kujutatava valik, peegeldamine, üldistamine, tüüpilisus, autoripositsioon, tegelikkuse «moonutamise» lubatav määra ja laad. . .). Ehk piisab nentimast, et funktsionaalselt on Muti romaanis kõik põhiliselt hästi paigas, s.t. et nii lihtsustused (näit. pea kõigi tegelaste kõigi rähklemiste taanda-

mine enam-vähem üheleainsale motiivile — välisreisid; või on see mõeldud Efi monomaania projitsioonina?) kui liialdused (näit. «eluski» küllalt kurioossete lehekuulutuste uljas üleparodeerimine või väide, et «sedasama [ükskõik mida — P.-E.R.] teatasid [seltskondlikul poliitkoosviibimisel] veel kümnete riikide esindajad, tehes seda aja kokkuhoiu mõttes kooris») jmt. teenivad korralikult autori aimatavat kavatsust ning mahuvad üsna valutult ühte stiilipilti. Mingeid aktuaalsuse hinna ja pahupoole — rutakuse — jooni ilmneb siiski ka, nagu otsetütemised ja näpuganaütamised (või on see maitseasi? või Efi moralismi paroodia autoritekti tasandil?) või ka pealkirjakujundis kätkevate võimaluste vähene ärakasutamine, kuigi mõlemad elukad võetakse mitmel korral jutuks.

Kuid veel kord: romaan on sotsiaalkriitiline, kombekriitiline, ja kuigi olen kaugel pahast veast samastada autorit ja tema peategelast, on Eff siiski ehitatud sümpaatsemana ja ligemalt nähtuna kui kõik, keda ta teel kohtab (Efi parema, s.o. järjekindlama ja ideaalilähedasema minana võetav Riho ehk välja arvatud, ja muidugi Maie paleusliku *ewig-weiblich'* luse kehastisena), ning vaid tema refleksioonid ja autoritekt lähevad sujuvalt teineteiseks üle. See tekitab huvi vaadelda, mis kriteeriumide vundamendile on romaani kriitiliselt vilkuv tuleorn rajatud. Leidubki varjatuid teeviitu, nii Efi enda kui eriti tema heitlike olekute ainsa kindlama ankruga Maiega seostudes. Need osutavad omakorda n.ö. lihtsa ja eriliste pretensioonideta inimese loomuliku sisehääle poole, sünnipärase või varakult omandatud (mille elupraktikas ei ole suurt vahet) siivsa ja tagasihoidliku spontaanse tõetaju poole (näiteid leiab esimesest peatükist — Maie kompleksivaba rahvuse, vaesuse ja tragiduse kohta — ning lk. 23 Efi maailmavaate kohta). Eff kehastab neid hinnangulisi orientiire inimlikus, Maie mütooloogilises (või kuhugi sinnapoole), ideaalses plaanis. Selle tähelepaneku valgelt on ehk tähendusriikas, et kangelasel, kes hommikul asub teele mõttega «naistele võib segastel aegadel kõige rohkem loota», kaotab teekonna vältel tasapisi soovi oma kindlustunde allika juurde tagasi pöörduda ning õhakuks polegi sinna — oma Penelope, Solvejgi, maandava ja ülendava *ewig-weibliche* juurde (veel? enam?) taasjõudnud. Kuigi eksirännakute väsimus toob selle kui peaaegu uuesti meelde, pole vähemal esialgu seda ega muud lunastust uskult paistmas. Tee kulgeb nüüd õhkkonnas, mida iseloomustavad sõnad *jube, verejanuline, pime, tume, raske, ähvardav* ning kus õõ saabudes õiendatakse omavahel arveid. Kas peaks see tähendama nende loomupäraste kriteeriumide, spontaansete orientiiride käestkadumist, mille abil seni on osatud vastumeelses maailmas end mingis mõttes võitjana tundes

ja liigsuuri järeleandmisi tegemata vastu pida-
da? Ning käepärasestki lunastusest loobumist
või võimetust seda vastu võtta? See oleks siis
päevakohane uuendus — ja ilmselt vägagi
pessimistlikku laadi — arhetüüpsel põhiskee-

mile. Või pingutan oma liigfilosoofiliste tõl-
gendustega üle?

Paul-Eerik Rummo

AVE FANNY DE SIVERS

Fanny de Si(e)vers: «Materiasse kootud
palve. Esseid».

«Perioodika», Tallinn, 1992. 96 lk. («Loo-
mingu Raamatukogu» nr. 1/2.)

Ei julge ma end nimetada protestandiks, ka-
toliiklasest rääkimata. Mõlemal suurel usuha-
rul näib olevat häid ja halbu külgi, kuid
kõrvalseisja/kiibitseja pole niisugustes asjades
õige hindaja. Asi on tõeliselt arusaadav ikka
ainult sellele, kes ühe konfessiooni on tõeliselt
ja südamest vastu võtnud. Lõppude lõpuks on
mõlemad teinud koostööd ilmalike usunditega
ja lubanud endale kahtlasi kompromisse. Kõ-
simus tundub olevat ka lauskraadides ja tem-
peramendis. Aga teatriinimesena kuulub mu
süda küll enam katoliiklusele. Mõtlen siin
Näidendi kui Terviku omaksvõtmist, mitte
ainult iseenda introvertset esinemist kuskil La-
vanurgas. Selles mõttes on katoliiklus väljen-
dusrikkam, põhjalikum, efektsam ja
distsiplineeritum. Ja tema «näidendid» on va-
nemad, enam ühendatud kultuuri ajaloo-
ga, on «klassikalisemad», enam seotud kõigi esimese
viieteistkümnenda sajandiga. Aga ma kordan: ei
ole asjatundja. Peame arvestama ka seda, et
võõramad ja vähem levinud nähtused on huvit-
avamad kui need, mis emapiimaga sisse ime-
tud. Seepärast on meile praegu olulised
niisugused isikud nagu näiteks Vello Salo,
Einar Laigna ja muidugi Fanny de Sivers, kel-
le väikest kogumikku tahaksin selle lühikese
repliigiga ära märkida.

Äsja ilmus «Loomingus» tema uus tekst,
jällegi Maarjast, ja nimetatud jumalaema mee-
nutamine Maarjamaal on olnud üks kõige täht-
samaid Fanny de Siversi teeneid. Me teame
küll, et Eesti pole ainus Maarjamaa, *Maria Re-
gina* kehastab ju tihti kirikut lausa poliitilises
aspektis (mille profaansust on mõnikord kriti-
seeritud) ja tema nime on hütitud paljudel
maistel võitlusväljadel. Aga meile on praegu
ehk kõige tähtsam Fanny de Siversi Maria-rõ-
hutus siinses protestantlikult maskuliinses
ühiskonnas. Seda aspekti on lausa võimatu
üle hinnata. Miskipärast loodan, et Fanny de
Sivers jätkab seda missiooni, kordab oma *ce-*

terum censeo't veel põhjalikumalt ja pealetik-
kivamalt, sest ega meile tarkus ühekorraga pä-
rale ei jõua. (Tuleb ikka pähe taguda või tule
ja mõõgaga tuua.)

Igati tuleb heaks kiita kõikvõimalik infor-
matsioon, mida Fanny de Sivers siia hallusesse
toob. Torino surilina ja Clairvaux' Bernard
on head näited. Mis puutub «Euroopa tähepärga»,
siis võin tunnustada, et (tänu FdS-le) on
see sümbol meiegi peres tiht-teist head teinud.
Meenuvad ka artiklid «Loomingust», mis pole
kahjuks kogumikus kohta leidnud — näiteks
kassidest, Viini kultuurist ja naistest, nagu
Alma Mahler või Milena Jesenska. Niisugused
kirjutised (ka kujutlusest või võimukiusatusest
või 68. aastast või Saint-Justist) tõstavad luge-
da viitsijate vaimset nivood võrratult. Ka näi-
teks Barthes'i või Foucault' tutvustused
ajakirjades on olnud ajakohased ja arusaada-
vad.

Kuid ega tegemist ole palja tutvustamise-
ga. Peaasi, et need kirjutised tutvustavad meile
ka head s t i i l i. Selgub, et eesti keeles on
võimalik end väljendada väga subtiilselt, et on
võimalik tabada tabamatut. Vahel ei usugi
seda enam. Mõni vari või kahin, mõni võpatus
või valgus, mõni teispoosus või kahtlus saa-
vad Fanny de Siversi sule all lausa su enda
omaks, panevad naudingust võpatama.

Kaks esimest kirjutist aga ei sobigi ana-
lüüsiks. Neid lugegu igaüks omaette ja vaik-
selt. Oma asi, mis ta sealt saab.

Mitmendat korda raamatu käest pannud,
haaras mind sentimentaalsus. Tahaksin autori
poole peaaegu niiviisi pöörduda: «*Ad te cla-
mavis, exule filii evae... in hac lacrimarum
valle...*» Muidugi, ma pole ühegi konfessiooni-
ga seotud ja võiksin seda endale lubada, seda
enam, et neis ridades pole nime ju mainitud. Ja
tekst oleks i s e e n e s e s t sobiv! Aga küllap
on blasfeemia piir olemas ja tänuliku arvustu-
se peaks kuidagi eriti lihtsalt lõpetama.

Näiteks niiviisi:

Raamat oli hea. Ootame uut.

Mati Unt

Rein Taagepera, Matthew Soberg Shugart:
«Häälest mandaatideni: valimissüsteemide
mõjud ja mõjutajad».
 Tallinn, 1989. 322 lk.

Mõni aasta tagasi liikus kumu, et Rein Taagepera valimisuuringute raamatut valmistatakse eesti keelde tõlkima. Jäin huviga selle ilmumist ootama, sest tegelesin tollal ka ise sama teemaga. Omajagu oli uudishimu põhjuseks asjaolu, et «Ameerika Hääle» ideoloogilisest diversandist oli sellcks ajaks saanud meie avaliku elu tunnustatud tegelane. Aeg läks, aga raamat minu vaatevälja ei jõudnud. Nii hakkasin asja vähehaaval unustama. Kui see meenus, siis arvasin, et ilmumine seisab trükkimise taga, nagu meil kombeks; või siis, et kumu raamatu tõlkimisest osutus enneaegseks. Seetõttu olen H. Ecksteini «Stabiilse demokraatia teooriat» (1990) tüüleinunud esimeseks eestikeelseks politoloogiaramatuks, millest teadusliku kommunismi vaimus kasvatatud asjahuviline võiks vaadata, milles peitub teadusliku kommunismi ja Lääne poliitikateaduse erinevus. Hiljaaegu juhiti mu tähelepanu sellele, et olin eksinud. Esimeseks eestikeelseks politoloogiaramatuks on siiski Rein Taagepera ja Matthew Shugarti «Häälest mandaatideni». Raamat on välja antud kolmes vihikus Eesti Majandusjuhüde Instituudi loengumapina 1989. aastal. Ning nüüdisaja (valdavalt empiirilist) poliitikateadust iseloomustab ta paremini kui H. Ecksteini spekulatiivne käsitlus. Kuigi raamatu ilmumine ametkondliku trükisena ei äratanud suuremat tähelepanu, tema loetavus jääb aga spetsiifilise ainekäsitluse tõttu tõenäoliselt väikeseks (raamatukogu eksemplar kandis minimaalseid kasutamise jälgi), on tal nähtavasti oma mõju meie poliitikale. Igatahes alles nüüd arvan mõistvat, miks mõnele mehele mandaatide jagamise tehniline mehhanism näikse olevat tähtsam küsimusest, missugust poliitikat eesti rahvas vajab või kuidas võita valijate hääli.

Raamatu põhiprobleem on mandaatide ja hääle seos. Olen seda seost pidanud poliitika tegemise või mõistmise seisukohalt enam-vähem ebaoluliseks ning näinud probleemi taanduvat rohkem proportsionaalse ja majoritaarse valimissüsteemi erinevuste küsimusele. Ja ehkki ma ei jaga autorite optimismi selles seoses peituvate manipulaatorlike võimaluste üle (need on demokraatlikus ühiskonnas marginaalsed), tuleb tunnista, et asi väärrib siiski kaalumist. Aga mitte sellepärast, et esinduskogude kuupjuure või koalitsiooni eluea pöördruudu seadus, parteide ning valimisringkondade efektiivarvud, proportsionaalsusprofiilid, tasakaalupunktid jms. oleksid poliitika tegemiseks või mõistmiseks olulised, vaid seetõttu, et niisugune mõiste — arsenal — lu-

bab võrdlevalt analüüsida suure hulga erinevate maade valimissüsteeme ning seega juhtida tähelepanu valimisreeglite muutmise võimalikele tagajärgedele ühiskonna parteipoliitilises süsteemis. Matemaatilises käsitluses võib valimissüsteemi elementide (elanikkonna arvuline suurus, valimisringkondade, parteide, mandaatide arv) seost näidata küll funktsionaalsena («Esmakordselt on meil poliitikateaduses kvantitatiivsete sidemetega konstruktsioon, mis meenutab [— — —] füüsikavõrrandit», lk. 256), kuid poliitikas on funktsionaalsus enamasti lihtsus. Eriti nii lõdvalt seotud nähtuste vahel, nagu seda on vaadeldavad valimissüsteemi elemendid. Kuivõrd seoste uurimiseks kasutatakse statistilisi meetodeid, siis oleks õigustatud küsimus seoste tõenäosusest. Nendes kohtades, kus materjali esitus võimaldab lihtsat kontrolli, ei ole selle tulenedusest julgustavat. Seetõttu tuleks töö tulemuseks püüda mitte tühtesid või teisi seadusi, vaid seda, mis kumab nende tagant. Parema puudumisel võiks seda nimetada ootuspärasuseks. Viimane ei ole aga midagi niisugust, mis jääks kättesaamatuks diskursiivsele poliitilisele mõtlemisele ning nõuaks ilmingimata rüütamist matemaatilisse vormi. See, mis praktilist poliitikat niisugusel puhul huvitab, on ootuspärane tõenäosus. Ja nagu öeldud, jäätavad autorid selle kohta vastuse võlgu: «... võrrandid [viitavad] selgesti ainult keskmisele käitumisele juhtude suure hulga korral; käitumist igal üksikjuhul saab hinnata ainult tõenäolikkult» (lk. 271). Paraku on poliitika ala, kus inimesi huvitavad pigem teadliku tegevuse tulemused üksikjuhtudel kui pika aja jookul kujunev statistiline keskmine.

Analüütilises osas ei panegi autorid rõhku mitte niivõrd poliitikale, kuivõrd matemaatikale. Matemaatikast vähem huvitatud inimesele lähivad arutlused paiguti igavaks, sest nad kaotavad poliitikaga igasuguse sideme. Võib aga karta, et seesugused arutlused on väga sugestiivsed neile, kes arutluse käiku ei suuda või ei viitsi jälgida. Nad tekitavad mulje valimissüsteemi elementide ühemõttelisest seosest ühiskonna parteipoliitilise süsteemiga. Ning siit ei ole enam palju maad selleni, et teha valimisprotseduuridest oluline poliitiline probleem, mille kallal muud unustades aega ja jõudu kulutada. Autorid lõõisutavad lekkima ootused valimisreeglitega manipuleerimise ümber: «Me ei püüa väita, et üks võimalikest valimisviisidest või lõpptulemustest oleks parem kui teine. Tahame öelda, et valimisreeglitest oleneb palju — sama hääle jagunemise korral võib erinevate reeglite puhul presidendiks saada vasakpoolne, tsentristlik või parempoolne kandidaat» (lk. 5). Ja ehkki selle väitega pole põhjust vaielda, on siin peituvad võimalused demokraatlikus ühiskonnas väik-

semad, kui heausklik lugeja ehk loodab. Sest valimisüsteemide elemendid, millega analüüsis opereeritakse, on kõik enam-vähem sõltumatud muutujad ning alluvad teadlikule manipuleerimisele minimaalselt. Mäng valimisringkondade suurusega ja eriti mandaatide jagamise reeglitega on mõeldav, kuid selle vastu räägivad tehniline otstarbekus, traditsioonid ja teatud määral ka poliitiline huvi. Sõltuv muutuja mängus riigivõimu pärast on ikkagi valijate toetus. Ja nagu üldiselt teada, valijate huvide ümber poliitiline võitlus tavaliselt ka keerleb.

Sisulise külje kõrval äratavad huvi ka raamatu keel ja tõlkekvaliteet. Eelkõige sellepärast, et meil puudub vastav eestikeelne kirjastõna, mille kontekstis niisugune spetsiifiline teos võiks leida endale koha. Tean omast käest, mis tunne on kirjutada uurimisteemal, mida seni pole meil viljeldud. Kui tahad olla loetav ja mõistetav, siis tuleb orienteeruda kõige üldisemale samasuunalisele huvile. Ning sedagi võib kõita ainult siis, kui ainekäsitus on esitatud vormis, mis teeb ta kõigis oma olulisemates seostes arusaadavaks ka mittespetsialistile. Seal, kus õnnelikumad kolleegid võivad piirduda professionaalse keelekasutusega, peab uut põldu raadav autor balansseerima populariseeriva ja professionaalse keelekasutuse piirimail.

Kuidas on lahendatud see probleem vaadeldavas raamatus? On selge, et ingliskeelne originaal on lisandus juba väljakujunenud teadusžanrile. Seega pole autoreil põhjust otsida professionaalsele keelekasutusele alternatiivi. Teisiti on lugu tõlkega, mille puhul kerkib kõigepealt loetavuse küsimus. Kui tõlkijad on silmas pidanud üksnes erialast lugejaskonda, siis sellel raamatul Eestis õieti lugejat ei olegi (liiati võib spetsialist alati tutvuda originaaliga). Kui aga pidada silmas seda, et tegemist on esimese valimisuuringute käsitlemisega eesti keeles, siis on selle terminoloogilisel küljel normi loov tähtsus.

Niisiis, vaatamata kartusele, et alljärgnev võib anda põhjust meenutada kõnekäändu pajast ja katlast, tahaksin siiski osutada, et väljendid «hääled tõlgitakse mandaatideks» (lk. 62), «siin püsti pandud momendid» (lk. 131), «häälbimise allaneelamine» (lk. 138) ei kõnele eesti keele ega käsitletava aine heast valdamisest. Seda, et «põhjuslik trajektoor» (lk. 62) või «kausaalsed suundumused» (lk. 161) tähendab põhjusliku seose suunda kahe nähtuse vahel, võib väikese järelemõtle misega taibata, kuid mis on «alumine mähis» ehk «alamähis» (lk. 154), selle mõistmiseks jäi allkirjutanul kannatust väheseks. Ka terminite «muster» (lk. 62 jm.) ning «suundumus» (lk. 87 jm.) sisu jääb esimesel hetkel segaseks. Alles siis, kui taipad, et tegemist on inglise «pattern'i» ja «trend'i» otsetõlkega, muutub autorite mõttekäik arusaadavaks. Hoopis ebaõnnestunud ja

koguni desorienteeriv on termin «vaidlusküsimuste mõõded» (lk. 61 jm.). Asja teeb segasemaks see, et paralleelselt on kasutatud väljendeid «poliitilised küsimused» (lk. 62), «poliitikküsimused» (lk. 93), «küsimusemõõtmed» (lk. 96), mille sünonüümsus pole sugugi enesestmõistetav. Ehkki «vaidlusküsimuste mõõded» on «issue dimensions» otsetõlge, tähistab see termin tegelikult sotsiaalpoliitiliste huvide süsteemi, mis avaldub mitmesuguse sotsiaal-majanduslike (rikkad — vaesed), ideoloogiliste ja religioosete (parempoolsed — vasakpoolsed, kristlased — muhameedlased), territoriaalsete (linn — maa, tšenter — perifeeria) jms. vastanduste kaudu. Üldjuhul võiks väita, et «vaidlusküsimuste mõõded» arv määrab parteide arvu ühiskonnas, või nagu ütlevad Taagepera ja Shugart: «Peamine põhjuslik trajektoor liigub poliitiliselt küsimustelt valimisparteide arvule...» (lk. 62). (Muidugi ei pruugi see alati nii olla. Latentsest aktuaalseks muutuvad poliitilised huvivid võivad leida väljenduse ka olemasolevas süsteemis, nagu see kahe partei süsteemi puhul ongi.)

Arvestades eesti lugeja vähest ettevalmistust ja vastava teadusliku žanri puudumist, polnuks tõlkes ülearune kasutada terminoloogiat, mille sisu olnuks käibekeele taustal kergemini mõistetav. Kahtlen, kui võrd otstarbekas on praeguses seisus mõisteliselt eristada näiteks valimisparteid esinduskogu parteidest või valimismandaate mandaatidest. Termin «häälteenamusüsteem» (lk. 55) on iseenesest küll korrektne, kuid tundub, et «majoritaarne valimissüsteem» olnuks oma võõrsõnalisusele vaatamata tavalugejale selgem, seda enam et kasutatud on termineid «enamusvalimised» (lk. 62), «häälteenamusreegel» (lk. 100), «eelistushääletus» (lk. 55) ning pole sugugi kindel, et lugeja oskab neid mõisteid ühendada või eristada. Sama kehtib termini «ringkonna suurus» kohta, mis viib mõttele, et tegemist on valijaskonna suurusega (valijate arvuga) ringkonnas, mitte aga mandaatide arvuga ringkonnas, mida on tegelikult mõeldud. Hoopis arusaamatuks jääb termin «poliitkond» (lk. 161), mida isegi lisatud seletus (ühiskonna poliitiline alamkomponent) ei aita lahti mõtestada.

Kõige enam häirivad siiski ingliskeelsed tabelid eestikeelses tekstis. Võib muidugi aru saada, et need on vähendanud tegijate töövaeva; võib jätta tähele panemata ka raskused, mida need tekitavad lugejale, kes inglise keelt ei valda (kui me aga niisugust lugejat ei arvesta, siis polnuks mõtet raamatut tõlkidagi). Kuid on raske leppida mõttega, et venestamise survest veel päriselt vabanemata kiirustame oma kultuuri uuesti ajama võõra keele kesta.

Kokkuvõtteks: Rein Taagepera ja Matthew Shugarti valimisuuringute raamat on Lääne tänapäeva empiirilise poliitikateaduse

iseloomulik toode. Tõlketeosena ta erilist asjatundlikkust ei näita: liiga sageli on mõttearendused kobavad ja kohmakad. Tõlkijatele näib olevat võõras maailm, milles liigub autorite mõtte. Nad näevad rohkem sõnu kui mõisteid.

Ka Eesti poliitikateaduse kujunemisele annab tõlge kahjuks õige vähe. Esiteks seepärast, et praeguses eesti poliitikateaduses näikse valitsevat pigem teaduslikust kommunismist kui Lääne poliitikateaduse teoreetilisest pärandist lähtuvad mõttemallid. Teiseks seepärast, et ühe kitsa probleemi üksikasjaliku käsitlusena on tõlge tõenäoliselt määratud

seisma uhkes üksilduses. Meie piiratud ressursse ning uurimisvaldkonna avarust silmas pidades oleks õige kummaline, kui tema ümber tekiks spetsiifiline valimisprotseduuride uurimisega tegelev suund. Ehkki autorite mõttekäike on kergem jälgida originaalis kui tõlkes, on muidugi võimalik, et leidub mõni, kes hakkab poliitikateaduse üle mõtisklema just eestikeelset teksti aluseks võttes. Niisugusel juhul võib ka siit mõndagi õppida Lääne poliitikateaduse kohta.

Toomas Varrak

KROONIKAT

2. juunil tehti «Estonia» talveaias teatavaks Estonia Seltsi ja Virumaa Fondi laste ja noorte luulevõistluse tulemused. Võistlusele oli esitatud 331 luuletust.

2.—5. juunini Moskvas korraldatud kirjanike IX kongressist võttis Eesti Kirjanike Liidu poolt külalisena osa Arvi Siig.

13.—15. juunini toimus Jyväskylä Põhja- ja Baltimaade kirjanduskriitikute seminar. Osa võtsid Barbi Pilvre, Andres Langemets, Anu Saluäär ja Märt Väljataga.

17. juunil oli koos Kirjanike Liidu kevadhooaja viimane juhatus koosolek. Päevakorra põhiküsimuseks oli liidu majanduslik olukord, samuti Eesti Kirjanduskapitali põhikirja projekt. Arutati ka uute liikmete vastuvõtu edasit korda.

18. juunil kuulutati välja 1991. aasta riiklikud kultuuripreemiad ja -stipendiumid. Teiste hulgas sai kultuuripremia romaani «Ajaloo ilu» eest Viivi Luik. Kultuuristipendiumide saajate hulka kuulusid Nikolai Baturin, Margus Kas-

terpalu, Kauksi Ülle, Hasso Krull, Harald Rajamets, Toomas Raudam ja Rein Saluri.

30. juunist 5. juulini Kajaanis toimunud kultuuripoliitilisest seminarist ning kultuuripäevadest «Sõna ja heli» olid kutsutud osa võtma Andres Ehin, Katre Ligi, Endel Mallene, Hando Runnel, Ly Seppel ja Aleksander Suuman. Lisaks soome ja eesti kirjanike ühisele lulleõhtule võtsid Hando Runnel ja Endel Mallene osa vestlusringist, kus teemaks võimu ja kirjanduse suhted.

3.—6. juulini arutati Visbys Läänemeremaade kirjanike ja tõlkijate keskuse loomist. Eesti Kirjanike Liitu esindasid Vladimir Beckman ja Mati Sirkel.

12.—14. juulini Tamperes asetleidnud «Pyynikki 92» üritustest võtsid osa Ellen Niit ja Ülo Tuulik.

ÖNNITLEME

21. august — Naftoli Bassel 60

22. august — Harri Asi 70

HARRI ASI 70

«Välja näeb ta küll kui rahu ja kindlus ise: ligi meeter üheksakümnene kandiline tugev tampepakk, mille näkku mürsuplahvatused, vangilaager, kõrtsiööd, saatuskibestus, clurõm ning kirk maisest väljapääsu toova kunsti järele on jätnud kõik oma jäljed,» visandab Hellar Grabbi Harri Asi sõnalise portree («Mana» 1964, nr. 3, lk. 222). «Reedetud generatsioon» (B. Kangro termin) või «kadunud sugupõlv» seast tõusnud elavale müüdlile sobib selline nägu hästi.

Ja Harri Asi on tõepoolest eesti kirjandusja kunstielu elav müüt, kelle loomingut juba parkümmend aastat katab vaikimise hämar loor. Ega varemgi suurt teistiti polnud. Intervjuusid ning pihimusi tänane tähtpäevaline ei armasta, enesereklaami aga on sel craklikul ja mõneti konfliktisel naturil õnnestunud vältida. Isegi tema sünnikuupäev on problemaatiline:

Bernard Kangro nimetab («Kirjakuulutaja» ja mujal) 22. augustit, teised allikad, mis on enamusel, aga nädal hilisemat aega. Viimase juurde jääme meiega. Seda aga, et müüt l u u l e t a j a Harri Asist ei ole pelk pettekujutelm, meenutavad kõik eesti sõjajärgse luule antoloogiad, Paul Rummo koostatud «Eesti luule» (1967) kaasa arvatud.

Harri Asi on sündinud 29. augustil 1922 Valgas elektrikust ärimehe pojana. Okupatsioonaastral 1942 lõpetas ta Valga ühisgümnaasiumi ja hakkas Tartu Ülikoolis metsateadust õppima. Peagi rebis sundmobiilsatsioon Saksa sõjaväkke nooruki ülikoolist eemale ja ta leidis end hoopis võõrsil ning teises koolis olevat — ohvitseride koolis Saksa maal. Teisest maailmasõjast võttis Asi küll osa ainult sõja verises lõppfaasis, kuid tema elusaatuse määramiseks sellest piisas. Mees sai

haavata ning sattus Belgia sõjavangilaagrisse. Pärast vabanemist (1946) kuni Kanadasse pääsuni (1951) tuli veel virelda mitmes põgenikelaagris Saksamaal. Ent Harri Asi on loomult üpris paikne inimene ja nüüd asub tema kodu juba neli aastakümnet Torontos. Sealse ülikoolis õppis Asi mõne aasta keeli, kunsti ja kirjandust, seal sai temast kunstnik, kunstikriitik ning luuletaja, autorikirjastuse «Libra» asutaja ning trükikoja «Estoprint» kaasosanik.

Sõda ning järgnenud laagrivintsutused süütasid kodumaata jäänud Harri Aisi sõnatule, mille leed lahvatas lõkkele 1950. aastail. Just tollel kümnendil valmisid neli luuletuskogu, üks kogu epigramme ning tugevasti autobiograafiline romaan «Pärast plahvatust» (mis lahkarvamuste tõttu kirjastajatega jõudis trükki küll alles kümme aastat hiljem). Henrik Visnapuu poolt Saksamaal 1949 koostatud kaheosalises koguteoses «Koguja» ilmunud luuletused on autori «eelõitseng», viies värsiraamat «Õõlille laul» (1971) aga moodustab «järellainetuse».

Värsivibuga õigluse jahile
lähem viisnurgast hullutet ilma,

kuulutab Harri Asi algselt «Kogujas» ilmunud luuletuses «Võitleja sõnad». Esikkogu «Sõdalane värsivibuga» (Göteborg, 1950) algusread

Mu sõna on mürsk
vabadustahte kahurist
aja ükskõiksusse lastu

annavad noolele jõu ja suuna. Valguse ja varju kontrast, õõpimedus, plahvatused, pori ning veri, sõda — need motiivid jäävad sõnasuutliku luuletaja saatjaks läbi kogu ta loometee.

«Sõdalane värsivibuga» ja järgnev «Tuisusõitja» (Toronto, 1952) on ajaluule raamatud. Toonane ajaluule aga oli lahinguväljadel küpsenud kodutute noorte meeste sõduriluule, täis räigevõitu pateetikat, kujundiaher, ent lõõv. Asist sai üks selle laadi algatajaid. Esikkogu tsüklipealkirjad («Okastraadist pesa», «Tõdede manifest» jne.) räägivad ise enda eest. Sõduriluulet peab tasakaalustama looduse dünaamiline pildikõne, millele «Tuisusõitja» ongi üles ehitatud. Siiski pole kujutus siin kuigi mõjus: meeoleolu hajub õõnsa fraasidesse, luuletused tervikuna upuvad sõnavahetu.

Kolmas kogu «Kui valgus kaob» (Toronto, 1954) tähistab ajaliku ainese taandumist ning läbimurdu sõnaräugust vorminõrke ja keeletundliku poeetika maile. Autori taotlusi iseloomustab uuendusliku keele järjekindel kasutamine, mis tingib koguni «uute ja vähemtuntud sõnade sõnastiku» lisamise raamatu lõppu. Siin ei tegele luuletaja enam päris maiste asjadega, vaid pöördub müstika metafüüsiliste sügavuste poole («Õõlilaul»), lastes nende tagant aeg-ajalt kumada usulise

kogemuse kirstastavat elamust (tsükkel «Valguse ootel»). See annab arbujaate omaaegsele ihukriitikule Harald Parrestile põhjust kõrvutada Asi luulet koguni Alveri ja Visnapuu müütisusega ning kõnelda «päris-luuletaja siseeluni» jõudmisest («Tulimuld» 1955, nr. 2).

Järgmine kogu «Heiastused» (Toronto, 1959), mis ilmus juba autori enda kirjastusel, kultiveeribki teadlikku Alveri-kultust. Lisaks luuletustele «Betti Alver» ja «Seitse inspiratsiooni Alverilt» leiame siit mitu poetessi kujunditsaatiidena pikitud teksti. Alver tähendab Asile vaimupreesterlust, kunstisädemega läidetud rahulolematust maise eksistent-si banaalsusega. «Heiastused» süvendab religioosse alatooniga assotsiatiivset luulelaadi, kus surma ja Looja teemadel mediteerimine vaheldub visioonidega tantsijanna Ella Ilbakust või vabavärsiliste mõtisklustega. Ometi ei maksa autori sõnamängude rikka heliseva keele tagant otsida prohveti tõekuulust. «Heiastused» on trotsija ja kahtleja luule, mis alles otsib oma (kristlikku) Jumalat.

Hilisemas kontekstis omab tähendust seik, et raamat on pühendatud Harald Parrestile. Nimelt oli vaimuaristokraat Parrest esimene ja ainus kriitik, kes luuletaja püüdlusi mõistis ning neile tunnustust jagas. Muidu jäid Harri Asi väimised otsingud alalhoidlikult vanamoodsale pagulaskriitikale mõistmatuks. Et luuletaja polnud enam endine «mees sõnamürguga», keda näha ihati, siis heideti talle ette küll tigeidust ja mürgisust, küll donkihhotlust ja muid surmapatte.

Lõhe kriitika ning autori vahel süvenes, jättes Harri Asi hinge igavesti torkiva okka. Tõrjuvaiks muutusid ka kirjastused — «Orto» (mis kirjastas Asi kolm esimest raamatut) uuendusvaenulikkuse tõttu, Eesti Kirjanike Kooperatiiv aga põhjusel, et luuletaja pole oma kogudes kuigi valiv ning paiskab lugeja ette tihti sõklaid koos teradega. Pärast romaani käsikirja tagasilükkamist kooperatiivi poolt sai Asi lõõg täis ning ta otsustas oma raamatud edaspidi ise kirjastada ja kujundada, enne seda aga trükisõnas suu puhtaks ütelda.

12. novembril 1959 ilmubki Kanada ajalehes «Meie Elu» Harri Asi vihane artikkel, kus oma jao saavad kätte kõik, eriti «Rootsi eestlaste kolkapatriotism». Samasugune salvav vaim vaatab vastu kallile kartongile trükitud albumiformaadis raamatust «Epigramme ehk kaks grammi cepikat» (Toronto, 1960). Praga-da saavad kõik paguluse nimekamad «tüübikesed ja profiilikesed» — I. Grünthal, K. Lepik, A. Mägi jt. Paraku on isiklikkus ja raskepärarus epigrammile siiski kaunis sobimatu. Küllap autorile endalegi üllatuseks oskas ENSV kirjanduse ülemkohtunik Endel Sõgel «Kanada rünnakust Rootsi vastu» välja lugeda Asi «endiste ideede ja ideaalikeste hukkamõistu» («Eesti luule», Tallinn, 1967, lk. 614)

ning ideoloogilise profiidi nimel oli ta pääs kodumaise luuleantoloogia veergudele tagatud.

Pärast «Epigramme» taandus kirjandus Harri Asi eneseteostuse teel mõneks ajaks kujutava kunsti ees. Ta esines näitustel, kujundas raamatuid, kirjutas arvamusi. Trükisõnasse on sellest jäänud eesti- ja ingliskeelne esse «Joann Saarniidu looming» (1962), mis käsitleb ühe põneva elukäiguga eesti kunstniku töid. Samal 1962. aastal sai Toronto Peetri kirikus teoks ka Harri Asi enese isikunäitus.

1967. aastal andis autor lõpuks välja kava meeles kantud romaani «Pärast plahvatust». Teos on kirjutatud moodsa eksistentsialistliku romaanina ning sisaldab viis üksteist täiendavat novelli, mida Belgia sõjavangilaagrist võõramaa vabadusse sõitev noor leitnant Enno Meelismaa (autori *alter ego*) rongis kas ise meenutab või kuuleb teistelt. Tähelepanu väärrib autori patsifistlik hoiak. Sõda võrreldakse suure plahvatusega, millel ei tohi lasta korduda. Võidelda saab selle vastu üksnes sõnaga, rõhutab Asi. Teose emotsionaalsus ning psühholoogiliste situatsioonide täpne kajastamine leidis lõpuks ka kriitikalts armu. «Pärast plahvatust» pälvis nii H. Visnapuu nimelise kirjandusauhinna kui ka Kanada eestlaste auhinna.

Kõigest hoolimata pole tegemist tõsieepikaga, vaid poeetilise proosaga, mille iga lõigu taga on tunda luuletajat.

Harri Asi kõige mahukam ja siiani viimane raamat on tema enda kujundatud ja illustreeritud luulekogu «Õõlille laul» (1971). Teost iseloomustavad tihe, elamuslik sisu ning voolav rütm. Autori varasema luulega on seoseid ja ei ole ka. Paistavad siingi «pilved kui roostes tankid», kuid valdavad on siiski elu ja surma müstika salapärane hingus. Asi jumalaotsingud on ta viinud panteismini ning sealt zen-budismi juurde. Zen-budistlikust hoiakust on kantud ka ulatuslik merepoeem «Thalassa», mis luulendab inimese alateadvuslikku igatsust tagasi merre kui hiiglaslikku emakotta. Autor ise viitab siinjuures ungarlase Sándor Ferenczi psühhoanalüütilistele teooriatele. Igal juhul on see raskesti ligipääsetav, kuid süvenemist vääriv raamat. Sama kinnitab autorile järjekordse Visnapuu auhinna määramine.

Ootame põnevusega, mis järgneb Harri Asi nii pikale vaikimisele. Luulevalimikku, mida ta ühes «Õõlille laulule» eelnendud usutluses lubas, meil ju veel pole.

Arno Oja

VEEL NATSIONALISMIST JA DEMOKRAATIAST

Kas natsionalism ja demokraatia on ühildatavad? Jugoslaavia sündmustest vapustatud eurooplased kalduvad vist praegu vastama sellele küsimusele eitavalt. Paistab, et inimeste rahvustundega manipuleerimine on tõhus vahend vaigistamiseks demokraatiat nõudvaid hääli. Eitava vastuse küsimusele annab ka Andres Langemets «Loomingu» mainumbris. Veel enam, ta kirjutab, et natsionalismi ja demokraatia vahel valitseb p õ h i m õ t t e l i n e vastuseis: demokraatia põhineb isikuvabaduse ideel, natsionalism rõhutab isiku seotust oma kultuurikeskkonnaga. Langemets usub, et Euroopa väikerahvastel tuleb nende kahe alternatiivi vahel valida — või tegelikult, et nendest ainult üks ongi praeguses olukorras reaalne: «... esialgu on rahvuse vabadus meile üksikisiku vabadusest olulisem.» Niisiis soovib ta eestlastel ohverdada demokraatia rahvuse nimel — mõlemat ei õnnestuvat niikuinii päästa.

Kui aga vaadelda nii isikuvabaduse kui ka rahvuse vabaduse ideed ajaloolises kontekstis, näeme, et tegelikult võrsvad nad ühest juurest ja ühest ajastust: industrialiseeritud kapitalismi tekkest XVIII—XIX sajandil.

Juba reformatsioon kandis endas mõlema idee algeid. Langemets meenutab täiesti õigesti, et reformatsioon poldas erinevate seisuste

võrdsuse ideed ja samuti inimese individuaalsust. Paraku kehtis too võrdsus ainult Jumala ees, mitte siin maises elus. Seevastu oli reformatsioonil otsene ja otsustav mõju reformeeritud väikerahvaste kirjakeelte tekkele: igaühel pidi olema õigus jumalasõnast osa saada oma emakeeles, koguni seda ise raamatust lugeda. Juba see näide osutab, kui võrd on isiku ja rahvuse vabaduse idee teineteisega läbi põimunud.

Isikuvabaduse idee tõstsid uuesti esile XVIII sajandi valgustusfilosoofid, nüüd juba konkreetsete poliitiliste nõudmistega kujul. Valgustusajastu suureks eesmärgiks oli inimese vabastamine, mis tähendas aga samas majanduse arengut pidurdavate piirangute tühistamist. Kolmas seisus, kes oli majanduse peamine uuendaja, nõudis endale ka vastavat poliitilist mõju.

Ka rahvusluse teke XIX sajandil poleks olnud mõeldav ilma sellele eelnendud isikuvabaduse laiendamiseta. Emakeelne haridus, rahvuslik kultuur ja ühiskonnaelu osutusid võimalikuks, kuna olid tekkinud sotsiaalsed rühmad, kellele neil oli mingi praktiline tähendus. Talupoeg ei puutunud kirjutatud sõna või ametliku asjaajamisekelega kuigi tihti kokku; aristokraatia oli kosmopoliitiline nii oma elulaadi kui ka päritolu poolest; rahvuslik kultuur

sai ühiskonna keskkhiitide taotluste väljendajaks.

Teame ärkamisaja ajaloost, kuivõrd suur tähtsus oli omakeelse kultuuri loomisel ajakirjandusel ja seltsielul. Mõlemad nähtused on lahutamatud nn. kodanikeühiskonna mõistest. See ühiskonnaideaal näeb ette, et ühiskond koosneb oma huvidest teadlikest, aktiivselt ühiskonnaellu lülituvatest kodanikest. Loomulikult ei saa seda teostada ilma sõna- ja ühinemisvabaduseta. Samas on kodanikeühiskond just demokraatia alus.

Nii demokraatia kui rahvusluse idee võis tekkida alles koos industrialiseeritud kapitalismiga. Ka Karl Marxi teooriad peegeldavad tolle ajastu ideaale.

Samas ei saa Nõukogude impeeriumi riigiideoloogiat samastada marksismiga. Nagu täheldas juba Nikolai Berdjajev, on vene kommunismi lätend eeskätt sügaval tolle riigi ajaloos. Kapitalism jäi Venemaal ikkagi võõraks nähtuseks, ja nii jäi võõraks ka individualismi ja isikuvabaduse idee. Just sel põhjusel ongi demokraatia väljajaated Venemaal praegu nii kesised. Võib-olla tuleneb sellest ka vene rahvusliku identiteedi teatud problemaatilisus: rahvustunne seostub tihti võimsa impeeriumiga või teatud abstraktsete väliste sümbolitega, mitte aga rahvusliku kultuuriga.

Eesti ja suurema osa Ida-Euroopa puhul

näeme aga, et lähiminekü vabadusvõitluse üks keskeid sihte oli just demokraatliku ühiskonna loomine. Laulvat revolutsiooni iseloomustas sõna- ja ühinemisvabaduse taastehtamine. Ka rahvuslikud püüdlused ei ole demokraatia põhimõtetele vastuolus. Enesestmõistetav on eestlaste õigus oma keelt ja kultuuri kaitsta. Selle tõestamiseks pole vaja uusi teadusharusid ega teooriaid. Kui välismaised vaatlejad peavad niisuguseid püüdlusi demokraatiale ohtlikuks, on süüdi nende endi vähene informeeritus Eesti tegelikust keelesituatsioonist. Selle üle solvuda ja demokraatia põhimõtetele selg pöörata ei ole õige. Tuleb hoopis tutvustada välisilmale Eesti praegust olukorda ja tulevikupüüdlusi võimalikult konkreetselt. Samas tuleb muidugi ka eestlastel endil teadvustada, millise ühiskonna poole püüeldakse ja milliste vahenditega — jällegi võimalikult konkreetselt.

Omariikluse taastamine peaks võimaldama selle kodanikeühiskonna taastekkimist, mis oli nii kaua hoopis teistsuguste ühiskondlike traditsioonidega riigi poolt lämmatatud. Ei saa olla rahvuse vabadust ilma isiku vabaduseta. Eesti ei vaja demokraatiat välismaiste nõuandjate jaoks — nendest ei pruugi välja teha. Eesti vajab demokraatiat eestlaste jaoks.

Mikko Lagerpetz

6. juunil 1992 jäi eesti kirjanikkond vaesemaks. Tartus suri prosaist ja näitekirjanik Osvald Tooming.

Osvald Tooming sündis 26. jaanuaril 1914 Läänemaal Vigala vallas Jädivere külas metsavahi pojana, lapsepõlv möödus Virumaal. Hariduse sai Raeküla ja Väike-Maarja algkoolis, Rakvere ja Tapa gümnaasiumis, viimase lõpetas 1932. Jätkas õpinguid 1935—1939 Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas. Varakult sai Osvald Toomingust sulemees: oli «Vaba Maa» korrespondent Rakveres ja töötas «Virumaa Teataja» toimetuses, 1940—1941 ja 1945—1947 «Rahva Hääle» toimetuses, oli 1947—1950 «Loomingu» vastutav sekretär. Kirjanike Liidu liikmeks võeti 1947 ning 1950. aastast alates on olnud kutseline kirjanik Tallinnas, Virumaal, Haljalas, Viljandis ja Kolga-Jaani taganurga külas.

Osvald Tooming on pidanud kaks korda sööma kibedat vanglaleiba, poliitiliste süüdistuste tõttu tuli tal oma parimad aastad raisata 1941—1942 Tallinna Keskvanglas ja 1951—1955 Venemaal Kirovi oblastis.

Alustanud lühijuttude ja vestetega enne sõda, jõudis ta 1947 kaevureid kujutava jutustuse «Kaevandus elab» avaldamiseni. 1950 ilmunud vanglaelust jutustava romaaniga «Pruuni katku aastail» ja metsatöölisi pildistava romaaniga «Roheline kuld» tõusis Tooming ajajärgu kesksete proosakirjanike hulka. Ta on eelistanud kujutada tööinimesi ning vaagida eetilisi probleeme. Mahukas romaanis «Kaksteist aastat» (1963) on ta vaadelnud põlluharijate raskusi kolhoosis, veelgi südamelähedasemad on talle olnud metsanduses töötavad inimesed. Jutustuses «Maantee läbi metsa» (1960), proosakogus «Metsade raamat» (1969) ja publitsistikaraamatus «Puude taga on mets» (1975) on ta joonistanud värvikaid pilte metsamaastikest ja levitanud looduskaitseideesid. Raamat «Üks küla, üks maja» (1986) vaatleb asjalikult ühe Kesk-Eesti küla saatust läbi aegade voolu.

Eepiliste teoste sekka on Osvald Tooming kirjutanud näidendeid, neist on menukad olnud «Külvikuu» («Vanemuises» 1972), Viljandi «Ugala» uue hoone 1981 avanud «Rahva sõda» ja «Musta Mandri kasupoeg» («Vanemuises» 1981). Kõik kolm on lavastanud kirjaniku poeg Jaan Tooming.

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, J. KROSS,
A. LANGEMETS,
T. LIIV, M. LOODUS,
P. OLESK, P.-E. RUMMO,
T. TOOMET, M. TRAAAT,
U. UIBO, E. VETEMAA

Peatoimetaja:
ANDRES LANGEMETS
tel. 44 32 62

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 44 13 65

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 81

Ilukirjanduse osakond
MART MÄGER
ASTA PÕLDMÄE
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
UDO UIBO
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 44 07 80

Korrektor
INNA LUSTI
Sekretär
BRITT PERENS
tel. 44 13 65

Toimetus: EE0090, Tallinn, pk. 66,
Harju tn. 1.

Kirjastus "Perioodika",
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 3. 07. 1992.
Trükkimisele antud 10. 08. 1992.

Trükiarv 5200.
Ofsetpaber, 60x70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspoognaid 13,90.
Tellimise nr. 2581.

Ajakirjandustrükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.

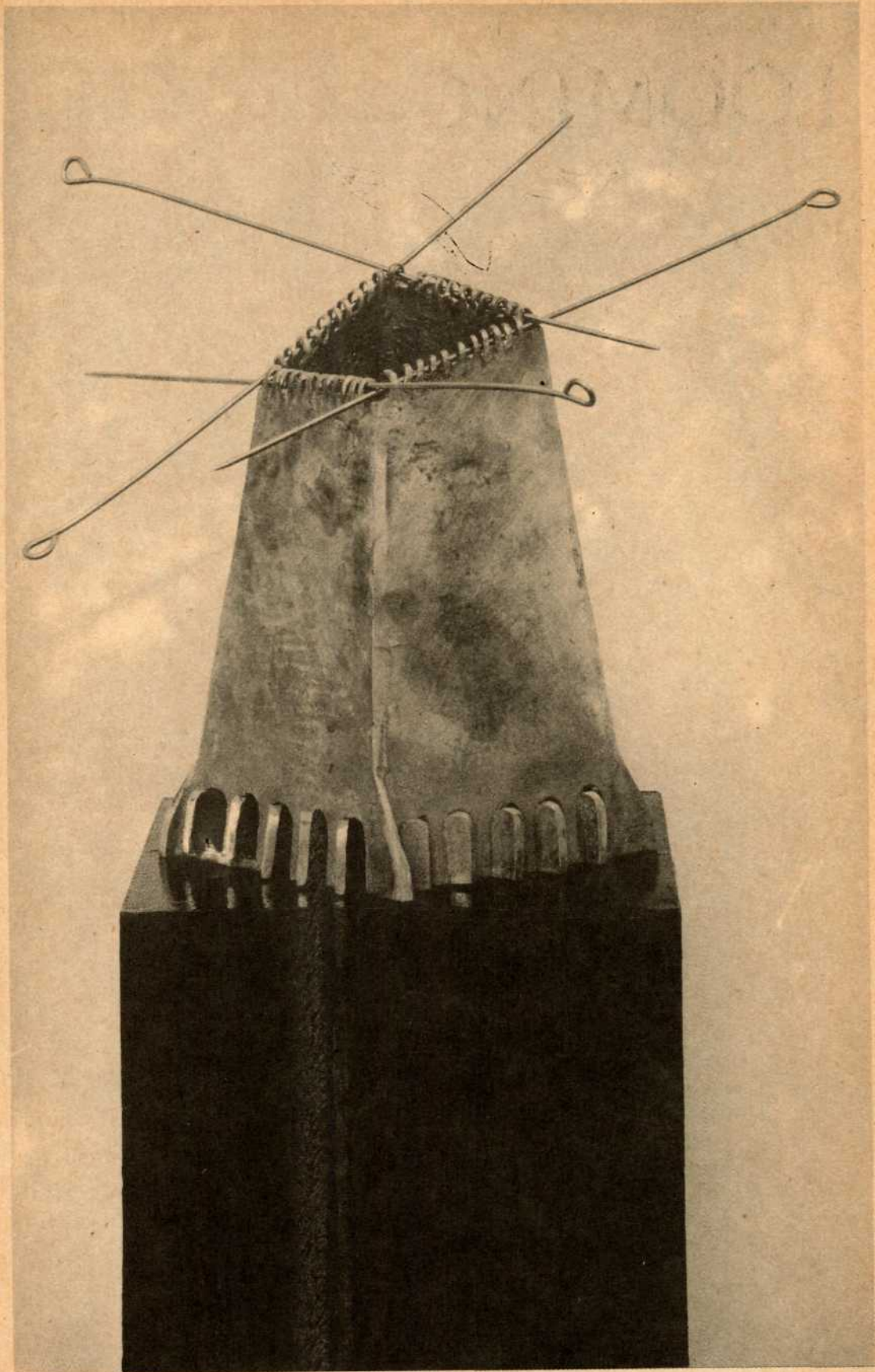
"Looming" nr. 8,
august 1992.

Hind 3 krooni

Praakeksemplari korral
pöörduda TKO-sse Pärnu
mnt. 67-a, tel. 68 14 11.

- 1011 I. HIRV
Luulet
- 1017 M. KÕIV
Igavese *physicus'*e elu
- 1051 V. VILLANDI
Mõte
* Maailm on tulvil jt. luuletusi
- 1055 L. VIITOL
Toolse kukits
Gellerti mäel
- 1059 J. MALIN
Endasisendus
Pietà jt. luuletusi
- 1063 A. VALTON
Teener
Teele
- 1077 A. PUU
Luulet
- 1081 Y. AHMAVAARA
Lääne kultuur ja Soome nüüdisintelligents
- 1089 V. WOOLF
Kuidas rabab kaasaegset
«Jane Eyre» ja «Vihurimäe»
- 1098 S. KIIN
Marie Underi töö tekstiga
- 1112 M. RAUN
Noored ja vanad noored
- 1120 J. PÕLDMÄE
Üks paljudest
- 1136 H. KRULL
Kirjandus ja raha
- 1139 O. RAUN
Olla on mitte olla — ei mingit küsimust
- 1141 P.-E. RUMMO
Kirjandus otsib suhet
- 1143 M. UNT
Ave Fanny de Sivers
- 1144 T. VARRAK
Lääne poliitikateadust eesti lugejale
- 1147 RINGVAADE
- 1050 SIMSON SEAKÜLAST. Eesti asi
(Pronks, kivi)
- 1076 SIMSON SEAKÜLAST. Tüürannosaurus
(Pronks)

Esikaane siseküljel:
T. OJAVER. Harmoonia
(Paber, vask) 1992
Tagakaane siseküljel:
T. OJAVER. Tempel
(Pronks, raud) 1992

TERJE OJAVER. Tempel

(Pronks, raud) 1992

ISSN 0134—4536

53

LOOMING

3 kr.

78 174